

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
NOVI SAD FACULTY OF LAW
SERBIA AND MONTENEGRO

ЗБОРНИК РАДОВА COLLECTED PAPERS

XXXIX- 2/2005

Тематско издање
ПРАВНО ОБРАЗОВАЊЕ У ЕВРОПИ

Thematic edition
LEGAL EDUCATION IN EUROPE

РЕФЕРАТИ И ПРИЛОЗИ СА
ПРВЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ ДЕКАНА ПРАВНИХ ФАКУЛТЕТА И
ДИРЕКТОРА НАУЧНИХ ИНСТИТУТА ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ
ЕВРОПЕ

О ПРАВНОМ ОБРАЗОВАЊУ У ЕВРОПИ
НОВИ САД, 28 – 30. МАЈА 2004.

ПРЕДАВАЊА ДИРЕКТОРА МАХ ПЛАНСК ИНСТИТУТА
ЗА СТРАНО И МЕЂУНАРОДНО ПРИВАТНО ПРАВО У ХАМБУРГУ
НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У НОВОМ САДУ
9. ОКТОБРА 2004.

ДОКУМЕНТИ О ПРАВНОМ ОБРАЗОВАЊУ У ЕВРОПИ

УДК 3

НОВИ САД, 2005.

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ

ТЕМАТСКО ИЗДАЊЕ

ПРАВНО ОБРАЗОВАЊЕ У ЕВРОПИ

Приредио: проф. др Душан Николић

РЕФЕРАТИ И ПРИЛОЗИ СА
ПРВЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ ДЕКАНА ПРАВНИХ ФАКУЛТЕТА
И ДИРЕКТОРА НАУЧНИХ ИНСТИТУТА ЦЕНТРАЛНЕ
И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
О ПРАВНОМ ОБРАЗОВАЊУ У ЕВРОПИ
НОВИ САД, 28 – 30. МАЈА 2004.

ПРЕДАВАЊА ДИРЕКТОРА МАХ-ПЛАНСК ИНСТИТУТА
ЗА СТРАНО И МЕЋУНАРОДНО ПРИВАТНО ПРАВО
У ХАМБУРГУ
НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У НОВОМ САДУ
9. ОКТОБРА 2004.

ДОКУМЕНТИ О ПРАВНОМ ОБРАЗОВАЊУ У ЕВРОПИ

НОВИ САД, 2005

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ

Досадашњи главни уредници:

Проф. др Владимир Капор (1966), проф. др Никола Воргић (1967–1968),
проф. др Милош Стеванов (1969–1973), проф. др Боривоје Пупић (1974–1976),
проф. др Милијан Поповић (1977–1983), проф. др Станко Пихлер (1984–1988),
проф. др Момчило Грубач (1989–1991), проф. др Јован Мунђан (1992–1997),
проф. др Милијан Поповић (1998–2003).

За издавача:

Проф. др Олга Цвејић Јанчић
декан Правног факултета у Новом Саду

Управник Центра за издавачку делатност

Проф. др Ранко Кеча

Главни и одговорни уредник

Проф. др Родољуб Етински

Уредник тематског издања

Проф. др Душан Николић

Чланови Уредништва:

Проф. др Момчило Вукићевић, проф. др Јожеф Салма, проф. др Миле Врањеш,
проф. др Зоран Арсић, проф. др Предраг Јовановић, проф. др Мило Бошковић,
проф. др Иштван Фејеш, доц. др Зоран Лончар, доц. др Сања Ђајић.

Секретар Уредништва

Доц. др Зоран Лончар

Компјутерска обрада текста

Анка Срећковић, дипл. инж.

Штампа: „Кримел“ Будисава

Тираж: 300 примерака

NOVI SAD FACULTY OF LAW
SERBIA AND MONTENEGRO

THEMATIC EDITION

LEGAL EDUCATION IN EUROPE

Edited by: Prof. Dr. Dušan Nikolić

PAPERS AND SUPPLEMENTS FROM THE
FIRST CONFERENCE OF LAW FACULTY DEANS,
DIRECTORS OF DEPARTMENTS AND CENTRES OF
RESEARCH OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE
ON LEGAL EDUCATION IN EUROPE
NOVI SAD, 28-30 MAY 2004.

LECTURES OF THE DIRECTORS
OF THE MAX-PLANCK INSTITUTE
FOR FOREIGN AND INTERNATIONAL PRIVATE LAW
IN HAMBURG
HELD AT THE NOVI SAD FACULTY OF LAW
9. OCTOBER 2004.

DOCUMENTS ON LEGAL EDUCATION IN EUROPE

Novi Sad, 2005

САДРЖАЈ

Уводна реч	9
Прва конференција декана правних факултета и директора научних института централне и источне Европе о правном образовању у Европи	13
Хроника	15
Учесници конференције	19
Проф. др Вилибалд Пош <i>Проблеми у вези са правним образовањем и Болоњом</i>	25
Проф. др Барна Мезеи <i>Право, правно образовање, универзитети (Болоњска декларација и образовање правника у Мађарској)</i>	41
Доц. др Симеон Божанов <i>Неопходне реформе у правном образовању</i>	67
Проф. др Ромулус Ђидро Проф. др Вероника Ребреану <i>Правно клиничко образовање (румунска искуства са Клужанског универзитета)</i>	89
Др Ерика Рот <i>Облици и успешност сарадње</i>	115
Проф. др Душан Николић <i>Правно образовање у Србији</i>	131
Др Раду Н. Катана <i>Генерална презентација универзитета Babeş-Bolyai из Клужа</i>	147
Проф. др Душан Николић Доц. др Раденка Цветић <i>Општи подаци о правном факултету у Новом Саду</i>	161
Проф. др Фуада Станковић <i>Универзитети у Србији – Универзитет у Новом Саду 2001 - 2004</i>	181
Закључци конференције	191
Предавања директора Мах-Planck института за страно и међународно приватно право у Хамбургу на Правном факултету у Новом Саду	195

Проф. др Рајнхард Цимерман <i>Правно образовање у Немачкој: неке карактеристичне одлике</i>	197
Проф. др Клаус Хопт Мах-Planck-Институт за Приватно право, Хамбург (Немачка) <i>Федерализам у држави и науци</i>	213
Међународни документи о правном образовању у Европи	219
Лисабонска декларација	221
Сорбонска декларација	241
Болоњска декларација	247
Саопштење са скупа европских институција високог образовања у Саламанки	251
Према европском простору високог образовања (Прашка декларација)	257
Реализација европског простора високог образовања	263

TABLE OF CONTENTS

Introductory remarks	9
First Conference of Law Faculty Deans, Directors of Departments and Centres of Research of Central and Eastern Europe on Legal Education In Europe	13
Chronology of events	15
Conference participants	19
Prof. Dr Willibald Posch <i>The Problem With Bologna and Legal Education</i>	25
Dr Mezey Barna, Dekan <i>Jog, jogásképzés, egyetemek</i> <i>(A Bolognai szerződés és a Magyar jogásképzés)</i>	41
Доц. др Симеон Божанов <i>Необходимые реформы в юридическом образовании</i>	67
Prof. Dr. Romulus Gidro Prof. Dr. Veronica Rebreanu <i>Clinical legal education</i> <i>(the romanian experience of Cluj-napoca university)</i>	89
Róth Erika <i>Az együttműködés formái és hatékonysága</i>	115
Prof. Dr Dušan Nikolić <i>Legal education in Serbia</i>	131
Dr. Radu N. Catana <i>Prezentarea generală a Universitatii Babeş-Bolyai</i> <i>din Cluj-Napoca.</i>	147
Prof. Dr Dušan Nikolić Dr. Radenka Cvetić <i>The Novi Sad Faculty of Law</i>	161
Prof. Dr Fuada Stanković <i>Quality Higher Education at The University of Novi Sad</i>	181
Conference Conclusions	191
Lectures of the Directors of the Max-Planck Institute for Foreign and International Private Law in Hamburg Held at The Novi Sad Faculty of Law	195

Проф. др Рајнхард Цимерман,	197
Проф. др Клаус Хопт	213
International Documents on Legal Education in Europe	219

УВОДНА РЕЧ

На Правном факултету у Новом Саду је крајем 2002. године започета серија развојних пројеката усмерених на достизање стандарда који су потребни за пуну интеграцију у европски простор високог образовања. Истовремено са развојем инфраструктуре, кадровском обновом, стандардизацијом рада и иновацијама на пољу менаџмента, вршене су припреме за осавремењавање образовног и научног рада. Пре свега, требало је проучити туђа искуства, уочити главне развојне трендове на ширем простору и потом сагледати тренутну позицију Правног факултета у Новом Саду. У том циљу, прибављени су и детаљно разматрани наставни планови и програми правних факултета из Србије и Црне Горе и суседних земаља. С посебном пажњом анализирана су искуства престижних европских и појединих америчких факултета. Истовремено, интензивирана је међународна сарадња. Правни факултет у Новом Саду је током претходне две године посетило више стотина професора, асистената и истраживача из готово свих крајева света. Истовремено, подстицани су боравацни нашег наставног особља, руководиоца стручних служби и студената на страним високошколским установама. Отварање ка свету је убрзо дало резултате. Постали смо свесни својих квалитета, али смо уочили и слабости које је требало отклонити.

Своја сазнања смо делили са другима, желећи да подстакнемо регионалну сарадњу и да дамо допринос унапређењу правног образовања на ширем простору. Руководјени тим циљем, маја 2003. године организовали смо Конференцију декана, продекана и шефова катедара правних факултета Србије. На крају тог скупа издато је заједничко саопштење које је касније названо *Новосадска декларација о реформи правног образовања у Србији*. Тим документом дефинисана је национална стратегија за имплементацију болоњског процеса и за постепено приступање европском систему високог школства. Уједно, одлучено је да се формира *Академска заједница правних факултета Србије*.

Годину дана касније, Правни факултет у Новом Саду је у сарадњи са Мрежом универзитета централне и источне Европе (*Central Eastern European University Network*) организовао *Прву регионалну конференцију*

декана правних факултета, директора департмана, института и истраживачких центара централне и источне Европе о правном образовању. На конференцији су са рефератима и саопштењима учествовали представници из Венеције, Болоње, Падове, Удина, Беча, Граца, Будимпеште, Печуја, Мишколца, Букурешта, Клужа, Темишвара, Руса, Београда, Крагујевца и Новог Сада.

Почетком октобра 2004. године Правни факултет у Новом Саду је посетила делегација Макс Планк Института за страно и међународно приватно право (*Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales privatrecht*) у Хамбургу, у чијем саставу су били господа директори проф. др Рајнхард Цимерман (*Reinhard Zimmermann*), проф. др Клаус Хопт (*Klaus Hopt*) и проф. др Јирген Базедов (*Jürgen Basedow*), као и госпођа др Криста Јесел Холст (*Christa Jessel Holst*), саветник у Институту. Чланови делегације су том приликом одржали инспиративна предавања о правном образовању и научним истраживањима у Немачкој.

У овом тематском издању Зборника радова Правног факултета у Новом Саду, посвећеном правном образовању у Европи, објављујемо реферате и прилоге са Прве регионалне конференције декана правних факултета, директора департмана, института и истраживачких центара централне и источне Европе, предавања директора Макс Планк Института и значајаније међународне документе који се односе на правно образовање. Та грађа представља полазну основу за нови циклус научноистраживачких и развојних пројеката који је започет на Правном факултету у Новом Саду јануара 2005. године. Уверени смо да наведени прилози могу бити од користи ширем кругу читалаца. Зато су уз превод на српски штампани и текстови у изворном облику, на страним језицима.

Проф. др Душан Николић

У Новом Саду, фебруара 2005. године

INTRODUCTORY REMARKS

Towards the end of 2002, the Novi Sad Faculty of Law initiated a series of development projects aimed at achieving necessary standards for the full integration into the European Higher Education Area. Parallel to infrastructure development, personnel rejuvenation, standardization of work, and innovation in the field of management, preparations were made for the modernization of educational and scientific work. Firstly, it was necessary to study the experience of others, point out the main trends in development in a broader scope, and subsequently review the current position of the Novi Sad Faculty of Law. For that purpose, curricula of law faculties from Serbia and Montenegro and neighboring countries were gathered and studied in detail. Special attention was given to the experience of prestigious European and certain American universities. At the same time, international cooperation was intensifying. During the last two years, the Novi Sad Faculty of Law was host to over one hundred professors, assistants and researchers from practically all corners of the world. On the other hand, the Faculty has strived to incite the travels of teaching staff, heads of administrative services and to students to higher education institutions abroad. Opening up to the world has quickly shown results. As a consequence, we became aware of our own qualities but, at the same time, singled out weaknesses that needed to be removed.

In sharing our insight with others, we wanted to incite regional cooperation and to offer our contribution to the advancement of legal education in a broader scope. Guided by that purpose, in May 2003, we organized the Conference of Deans, Vice-Deans and Heads of Departments of the Law Faculties of Serbia. A joint statement entitled *The Novi Sad Declaration on the Reform of Legal Education in Serbia* was issued at the end of the Conference. This document defined the national strategy for the implementation of the Bologna Process and for the gradual approach towards the European system of higher education. Furthermore, a decision was made to establish the *Academic Community of Serbia Law Faculties*.

A year later, in cooperation with the Central Eastern European University Network, the Novi Sad Faculty of Law organized the *First Regional Conference of Law Faculty Deans, Directors of Departments, Institutes and Centres*

of *Research of Central and Eastern Europe* on legal education. The Conference featured participants with papers and presentations from Venice, Bologna, Padova, Udine, Vienna, Graz, Budapest, Pecs, Miskolc, Bucharest, Cluj-Napoca, Timisoara, Rouse, Belgrade, Kragujevac, and Novi Sad.

In early October 2004, the Novi Sad Faculty of Law was visited by a delegation from the Max-Planck Institute for Foreign and International Private Law (*Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales privatrecht*) in Hamburg. The guests were the directors of the Institute, Prof. Dr. Reinhard Zimmermann, Prof. Dr. Klaus Hopt, and Prof. Dr. Jürgen Basedow, as well as Dr. Christa Jessel Holst, Institute associate. On that occasion, the members of the delegation gave lectures on the legal education and scientific research in Germany.

This thematic edition of the Novi Sad Faculty of Law Collection of Papers, devoted to legal education in Europe, contains presentations and supplementary documents from the *First Regional Conference of Law Faculties Deans, Directors of Departments, Institutes and Centres of Research in Central and Eastern Europe*, lectures of the Max-Planck Institute directors, and the most significant international documents regarding legal education. This material presents a solid foundation for a new cycle of research and development projects initiated at the Novi Sad Faculty of Law in January 2005. We are convinced that the enclosed information will come of use to a broad array of readers. For this reason the texts have been published in, along with the Serbian translation, in their original form, i.e. in foreign languages.

Prof. Dr. Dušan Nikolić

Novi Sad, February 2005

**ПРВА КОНФЕРЕНЦИЈА ДЕКАНА ПРАВНИХ
ФАКУЛТЕТА И ДИРЕКТОРА НАУЧНИХ ИНСТИТУТА
ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
О ПРАВНОМ ОБРАЗОВАЊУ У ЕВРОПИ
НОВИ САД, 28 – 30. МАЈА 2004.**

**FIRST CONFERENCE OF LAW FACULTY DEANS,
DIRECTORS OF DEPARTMENTS AND CENTRES OF
RESEARCH OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE
ON LEGAL EDUCATION IN EUROPE
NOVI SAD, 28-30 MAY 2004**

ХРОНИКА

9. фебруар 2004. године: проф. др Душан Николић и проф. др Ђорђе Попов су у Милану, на седници Управног одбора Мреже универзитета централне и источне Европе (CEEUN), предложили да се на Правном факултету у Новом Саду одржи *Прва регионална конференција декана правних факултета, директора департмана, института и истраживачких центара централне и источне Европе о правном образовању*.

28. мај 2004. године: У име домаћина учеснике конференције је поздравио проф. др Душан Николић, декан Правног факултета у Новом Саду. Конференцију је званично отворио др Ђорђо Доминезе, професор Универзитета у Венецији и координатор Мреже универзитета централне и источне Европе. Током преподневне сесије реферате су изложили проф. др Вилибалд Пош, декан Правног факултета у Грацу и проф. др Барна Мезеј, декан Правног факултета у Будимпешти. У поподневном делу конференције излагања су имали проф. др Ђидро Ромулус, проректор Универзитета у Клужу, проф. др Ерика Рот, продекан Правног факултета у Мишколцу и проф. др Август Рајниш, продекан Правног факултета у Бечу. У дискусији која је потом уследила учествовали су: проф. др Вероника Ребреану, продекан Правног факултета у Клужу, др Бруно Барел, професор Правног факултета у Падови, др Сузана Манћини, професор Правног факултета у Болоњи, проф. др Марта Дежо, продекан Правног факултета у Будимпешти, др Лучиан Берча, продекан Правног факултета у Темишвару и госпођа Габриела Коневска из Секретаријата Пакта за стабилност југоисточне Европе, са седиштем у Букурешту.

У поподневним сатима, учесници конференције су обишли културне знаменитости Новог Сада. Након тога, гости су били на пријему код господина Ђорђа Ђукића, председника Извршног већа Аутономне Покрајине Војводине.

29. мај 2004. године: проф. др Душан Николић, декан Правног факултета у Новом Саду, поднео је реферат о правном образовању у Србији и о пот-

реби регионалне сарадње. Након тога уследила је дискусија на основу које су формулисани закључци конференције. На крају конференције проф. др Раду Катана, представио је Правни факултет у Клужу, а доц. др Раденка Цветић, Правни факултет у Новом Саду.

Током поподнева, учесници конференције су посетили Сремске Карловце. Госте су примили градоначелник, господин Ђорђе Гачић, и директор Гимназије, господин Раде Зејак.

Након пријема, учесници конференције су посетили Музеј вина и пчеларства где је бермет породице Живановић званично промовисан у деканско вино Правног факултета у Новом Саду.

CHRONOLOGY OF EVENTS

9 February 2004: At the meeting of the Steering Committee of the Central Eastern European University Network (CEEUN) in Milan, Prof. Dušan Nikolić and Prof. Đorđe Popov proposed the Novi Sad Faculty of Law to be host of the *First Regional Conference of Law Faculty Deans, Directors of Departments, Institutes and Centres of Research of Central and Eastern Europe* on the “Reform of Legal Education.”

28 May 2004: On behalf of the hosts, the Conference participants were greeted by Prof. Dušan Nikolić, Dean of the Novi Sad Faculty of Law Dr. Giorgio Dominese, Professor of the University of Venice and the Coordinator of the Central Eastern European University Network officially opened the Conference. The morning session featured presentations from Prof. Willibald Posch, Dean of the University of Graz Faculty of Law (Austria) and Prof. Barna Mezey, Dean of the “Eötvös Loránd” University Faculty of Budapest Faculty of Law (Hungary). During the afternoon session, presentations were given by Prof. Gidro Romulus, Vice-Rector of the University of “Bogdan Voda” in Cluj-Napoca (Romania), Dr. Erika Róth, Vice-Dean of the University of Miskolc Faculty of Law (Hungary) and Prof. August Reinisch, Vice-Dean of the University of Vienna Faculty of Law (Austria). In the discussion which ensued the following participants offered their insight: Prof. Veronica Rebreanu, University of “Babes-Bolyai” in Cluj-Napoca Faculty of Law (Romania), Prof. Bruno Barel, University of Padova Faculty of Law (Italy), Dr. Susanna Mancini, University of Bologna Faculty of Law (Italy), Prof. Márta Dezső, Vice-Dean of the “Eötvös Loránd” University Faculty of Budapest Faculty of Law (Hungary), Dr. Lucian Bercea, Vice-Dean of the University of Timisoara Faculty of Law (Romania) and Mrs. Gabriela Konevska, Head of the SPOC Secretariat in Bucharest (Romania).

During the afternoon, the participants had a chance to visit some of the Novi Sad cultural attractions. Following that, the participants were guests at the reception organized by Mr. Đorđe Đukić, President of the Executive Council of the Autonomous Province of Vojvodina.

29 May 2004: Prof. Dušan Nikolić, Dean of the University of Novi Sad Faculty of Law (Serbia and Montenegro) made his presentation on legal education in Serbia and on the need for regional cooperation. The presentation was followed by a discussion, leading to the formulation of the Conference conclusions. The Conference came to a close with the faculty presentations of Dr. Radu Catana, Vice-Dean of the “Babes-Bolyai” University Faculty of Law (Romania) and Dr. Radenka Cvetić, Vice-Dean of the University of Novi Sad Faculty of Law (Serbia and Montenegro).

During the afternoon, the Conference participants visited Sremski Karlovci where they were welcomed by Mr. Đorđe Gačić, Mayor of Sremski Karlovci and Mr. Rade Zejak, Principal of the Sremski Karlovci High School.

Following the reception, the participants visited the Museum of Wine and Apiculture, on which occasion the *Bermet* household wine of the Živanović family was officially promoted as the Dean’s Wine of the Novi Sad Faculty of Law.

УЧЕСНИЦИ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

ИТАЛИЈА

Проф. Ђорђо Доминезе
CEEUN координатор
Универзитет у Венецији,
Департман за економске науке
Email: giorgio.dominese@ceeun.org

Проф. Бруно Барел
Департман за међународне студије
Универзитет у Падови,
Правни факултет
Email: presidenza@giuri.unipd.it

Проф. Марко Де Кристофаро
Директор за међународне односе
Департман за јавно право
Универзитет у Падови,
Правни факултет
Email: presidenza@giuri.unipd.it

Проф. Лука Мецети
Продекан
Универзитет у Удинама,
Правни факултет
Email: mezzetti@uniud.it

Елена Д'Орландо
Старији истраживач у области
компаративног јавног права
Универзитет у Удинама,
Правни факултет
Email: elena.dorlando@uniud.it

CONFERENCE PARTICIPANTS

ITALY

Prof. Giorgio Dominese
CEEUN Coordinator
University of Venice,
Department of Economic Sciences
Email: giorgio.dominese@ceeun.org

Prof. Bruno Barel
International Studies Department
University of Padova,
Faculty of Law
Email: presidenza@giuri.unipd.it

Prof. Marco De Cristofaro
International Director
Department of Public Law
University of Padova,
Faculty of Law
Email: presidenza@giuri.unipd.it

Prof. Luca Mezzetti
Vice-Dean
University of Udine,
Faculty of Law
Email: mezzetti@uniud.it

Elena D'Orlando
Senior Researcher in Comparative Public
Law
University of Udine,
Faculty of Law
Email: elena.dorlando@uniud.it

Проф. Сузана Манџини

Депарتمان за компаративно право
Универзитет у Болоњи,
Правни факултет
Email: susannamancini@katamail.com

AUSTRIJA

Проф. Аугуст Рајниш

Продекан
Универзитет у Бечу,
Правни факултет
Email: august.reinisch@univie.ac.at

Проф. Вилибалд Пош

Декан
Универзитет у Грацу,
Правни факултет
Email: willibald.posch@kfunigraz.ac.at

МАЂАРСКА

Проф. Барна Мезеи

Декан
Универзитет Етвеш Лоранд
у Будимпешти,
Правни факултет
ajtkdekan@ludens.elte.hu

Проф. Марта Дежо

Продекан
Универзитет Етвеш Лоранд
у Будимпешти,
Правни факултет
Email: ajt.dezsomarta@ajk.elte.hu

Проф. Андраш Карачоњи

Продекан
Универзитет Етвеш Лоранд
у Будимпешти,
Правни факултет
Email: karacsony@ajk.elte.hu

Prof. Susanna Mancini

Department of Public Comparative Law
University of Bologna,
Faculty of Law
Email: susannamancini@katamail.com

AUSTRIA

Prof. August Reinisch

Vice-Dean
University of Vienna,
Faculty of Law
Email: august.reinisch@univie.ac.at

Prof. Willibald Posch

Dean
University of Graz,
Faculty of Law
Email: willibald.posch@kfunigraz.ac.at

HUNGARY

Prof. Barna Mezey

Dean
Eötvös Loránd
University of Budapest,
Faculty of Law
Email: ajtkdekan@ludens.elte.hu

Prof. Márta Dezső

Vice-Dean
Eötvös Loránd
University of Budapest,
Faculty of Law
Email: ajt.dezsomarta@ajk.elte.hu

Prof. András Karácsony

Vice-Dean
Eötvös Loránd
University of Budapest,
Faculty of Law
Email: karacsony@ajk.elte.hu

Проф. Ђула Берке

Продекан
Универзитет у Печују,
Правни факултет

Prof. Gyula Berke

Vice-Dean
University of Pécs,
Faculty of Law

Проф. Ерика Рот

Продекан
Универзитет у Мишколцу,
Правни факултет
Email: jogerika@gold.uni-miskolc.hu

Prof. Erika Róth

Vice-Dean
University of Miskolc,
Faculty of Law
Email: jogerika@gold.uni-miskolc.hu

РУМУНИЈА

ROMANIA

Проф. Гидро Ромулус

Проректор
Универзитет Богдан Вода -
Клуџ-Напока
Правни факултет
Email: ubvcluj@ecosoft.ro

Prof. Gidro Romulus

Vice-Rector
Bogdan Voda University in
Cluj-Napoca
Faculty of Law
Email: ubvcluj@ecosoft.ro

Проф. Вероника Ребреану

Универзитет Богдан Вода –
Клуџ-Напока
Правни факултет
Email: ubvcluj@ecosoft.ro

Prof. Veronica Rebreanu

Bogdan Voda University in
Cluj-Napoca
Faculty of Law
Email: ubvcluj@ecosoft.ro

Проф. Раду Катана

Продекан
Универзитет Клуџ-
Напока,
Правни факултет
Email: rcatana@law.ubbcluj.ro

Prof. Radu Catana

Vice-Dean
University of Cluj-Napoca,

Faculty of Law
Email: rcatana@law.ubbcluj.ro

Лучиан Берча

Продекан
Западни универзитет у Темишвару,
Правни факултет
Email: bercea_lucian@drept.uvt.ro

Lucian Bercea

Vice-Dean
West University of Timisoara,
Faculty of Law
Email: bercea_lucian@drept.uvt.ro

Габриела Коневска

Руководилац SPOC секретаријата
Пакта за стабилност југоисточне
Европе
Email: gkonevska@spocsecretariat.org

Gabriela Konevska

Head of SPOC Secretariat
Stability Pact for South Eastern Europe
Email: gkonevska@spocsecretariat.org

БУГАРСКА

Проф. Симеон Божанов
Декан
Универзитет у Русама,
Правни факултет
Email: simeon_bozhanov@abv.bg

**СЈЕДИЊЕНЕ АМЕРИЧКЕ
ДРЖАВЕ**

Marija Lukić
Консултант
Колумбија универзитет
Public Interest Law Initiative
Email: majlukic@eunet.yu

СРБИЈА И ЦРНА ГОРА

Проф. Владимир Милић
Декан
Универзитет у Београду,
Правни факултет
Email: pravni@ius.bg.ac.yu

Проф. Радован Вукадиновић
Декан
Универзитет у Крагујевцу,
Правни факултет
Email: radevuk@jura.kg.ac.yu

Проф. Душан Николић
Декан
Универзитет у Новом Саду, Правни
факултет
Email: dnikolic@pf.ns.ac.yu

Доц. Раденка Цветић
Продекан за наставу
Универзитет у Новом Саду,
Правни факултет
Email: radenka@pf.ns.ac.yu

BULGARIA

Prof. Simeon Bozhanov
Dean
University of Rousse,
Faculty of Law
Email: simeon_bozhanov@abv.bg

**UNITED STATES
OF AMERICA**

Marija Lukić
Consultant
Columbia University (USA)
Public Interest Law Initiative
Email: majlukic@eunet.yu

SERBIA AND MONTENEGRO

Prof. Vladimir Milić
Dean
University of Belgrade,
Faculty of Law
pravni@ius.bg.ac.yu

Prof. Radovan Vukadinović
Dean
University of Kragujevac,
Faculty of Law
radevuk@jura.kg.ac.yu

Prof. Dušan Nikolić
Dean
University of Novi Sad, Faculty of Law
dnikolic@pf.ns.ac.yu

Radenka Cvetić
Vice-Dean for Study Affairs
University of Novi Sad,
Faculty of Law
radenka@pf.ns.ac.yu

Доц. Сенад Јашаревић

Продекан за финансије
Универзитет у Новом Саду,
Правни факултет
Email: senad@pf.ns.ac.yu

Senad Jašarević

Vice-Dean for Finances
University of Novi Sad,
Faculty of Law
senad@pf.ns.ac.yu

Проф. Љубомирка Кркљуш

Шеф Катедре за историју државе и
права
Универзитет у Новом Саду,
Правни факултет
Email: bubak@pf.ns.ac.yu

Prof. Ljubomirka Krkljuš

Head of Department of History of State
and Law
University of Novi Sad,
Faculty of Law
Email: bubak@pf.ns.ac.yu

Проф. Момчило Вукићевић

Шеф Катедре економских наука
Универзитет у Новом Саду,
Правни факултет
Email: momavuk@pf.ns.ac.yu

Prof. Momčilo Vukićević

Head of Economics Department
University of Novi Sad,
Faculty of Law
Email: momavuk@pf.ns.ac.yu

Проф. Олга Цвејић Јанчић

Шеф Катедре грађанскоправних наука
Универзитет у Новом Саду,
Правни факултет
Email: euterpa@pf.ns.ac.yu

Prof. Olga Cvejić-Jančić

Head of Department of Civil Law
University of Novi Sad,
Faculty of Law
Email: euterpa@pf.ns.ac.yu

Проф. Родољуб Етински

Шеф Катедре за међународно право и
међународне односе
Универзитет у Новом Саду, Правни
факултет
Email: etinski@pf.ns.ac.yu

Prof. Rodoljub Etinski

Head of Department of International Law
and International Relations
University of Novi Sad, Faculty of Law
Email: etinski@pf.ns.ac.yu

Проф. Драган Милков

Шеф Катедре за јавно право
Универзитет у Новом Саду, Правни
факултет
Email: dmilkov@pf.ns.ac.yu

Prof. Dragan Milkov

Head of Department of Public Law
University of Novi Sad, Faculty of Law
Email: dmilkov@pf.ns.ac.yu

Проф. Стеван Шогоров

Шеф Катедре за привредно право
Универзитет у Новом Саду,
Правни факултет
Email: sogorovs@pf.ns.ac.yu

Prof. Stevan Šogorov

Head of Department of Commercial Law
University of Novi Sad,
Faculty of Law
Email: sogorovs@pf.ns.ac.yu

Проф. Мило Бошковић

Шеф Катедре за кривично право и
криминологију
Универзитет у Новом Саду,
Правни факултет
Email: milob@pf.ns.ac.yu

Проф. Милош Марјановић

Шеф Катедре за теорију државе и
права,
филозофију права и социологију
Универзитет у Новом Саду,
Правни факултет
Email: marmil@pf.ns.ac.yu

Проф. Предраг Јовановић

Шеф Катедре за радно и социјално
право
Универзитет у Новом Саду, Правни
факултет
Email: pjovanovic@pf.ns.ac.yu

Проф. Иштван Фејеш

Шеф Катедре за кривично процесно
право
Универзитет у Новом Саду,
Правни факултет
Email: fejesistvan@pf.ns.ac.yu

Prof. Milo Bošković

Head of Department of Criminal Law and
Criminology
University of Novi Sad,
Faculty of Law
Email: milob@pf.ns.ac.yu

Prof. Miloš Marjanović

Head of Department of Theory of State
and Law,
Philosophy of Law and Sociology
University of Novi Sad,
Faculty of Law
Email: marmil@pf.ns.ac.yu

Prof. Predrag Jovanović

Head of Department of Labour and
Welfare Law
University of Novi Sad,
Faculty of Law
Email: pjovanovic@pf.ns.ac.yu

Prof. Istvan Feješ

Head of Department of Criminal
Procedure
University of Novi Sad,
Faculty of Law
Email: fejesistvan@pf.ns.ac.yu

*Проф. др Вилибалд Пош
Декан Правног Факултета
Универзитета У Грацу (Аустрија)
Председник асоцијације европских
правних факултета (ELFA)*

ПРОБЛЕМИ У ВЕЗИ СА ПРАВНИМ ОБРАЗОВАЊЕМ И БОЛОЊОМ*

А. Увод

Када су се 1999. године европски министри образовања споразумели, потписујући познату Болоњску декларацију, о стварању европске зоне високог образовања путем хармонизације наставних планова универзитетских студија и увођењем двостепених студија, који се састоје од основних и магистарских студија, није се могло знати какве ће то последице имати на студије права. У међувремену постало је очигледно да се правне студије разликују од студија друштвених и природних наука, већ у томе што правне студије омогућују стицање професионалног звања као што су звања правника, адвоката, нотара и судије, а реч је о звањима која су по својој природи специфична, било зато што су посебно регулисане професије (попут звања правника) за које је унутар Европске уније гарантована слобода пружања услуга и слобода оснивања, било зато што је реч о делатности која припада „јавној служби“ која је у блиској вези са извршном влашћу државе.

Идеја Болоњске декларације, која се огледа у израженој забринутости за квалитет, транспарентност и мобилност у оквиру европског образо-

* Са енглеског превела др Сања Ђајић, доцент Правног факултета у Новом Саду.

вања, јесте за похвалу. Такође, можемо се надати да ће Болоњски процес довести до веће компетитивности међу европским установама високог образовања у глобализованом свету, као и да ће доћи до боље усаглашености система високог образовања, смањења броја студената који напуштају студије и оријентације универзитета ка оним звањима који изражавају стварне потребе динамичног тржишта радне снаге, при чему би се задржао висок стандард академског образовања.

Као што је познато, Болоњска декларација се везује за тзв. основни /магистарски/BA MA модел стицања високошколских звања, према којем се циклус редовних студија дели на три године основних студија које воде дипломи (*bachelor's degree*), и једну или две године последипломских студија које воде звању магистра (*master's degree*). Постоји и трогодишњи програм докторских студија који води звању доктора наука (Ph.D.) који је превасходно отворен за кандидате који желе академску каријеру научника или истраживача.

У погледу правног образовања потребно је имати на уму да стварање Европске зоне високог образовања значи и стварање *Европске зоне високог правног образовања*. Међутим, таква Европске зона правног образовања је реална тек уколико истовремено постоји и Европска зона професионалног пружања правних услуга. Тако би, коначно, то значило да се правници Немачке, Француске, Италије итд. могу заменити правим европским правником, који би могао пружати правне услуге и оснивати канцеларије било где унутар Европске уније. Међу највећим препрекама су разлике у материјалноправним условима и правилима поступка која постоје у државама чланицама, вишејезичност и различити менталитети.

У међувремену су многи правни факултети у старим и новим државама чланицама ЕЗ већ предузели мере ка реформисању наставних планова како би испунили захтеве предвиђене Болоњском декларацијом. До сада је једино Немачка остала уздржана у прилагођавању својих правних студија Болоњском моделу, док је Аустрија врло опрезна, упркос новом Закону о универзитету из 2002. године који предвиђа увођење звања правника након трогодишњих студија и звања магистра након додатних двогодишњих студија. Док су неке државе, попут Белгије, Француске, Италије, Холандије, Шпаније и Велике Британије, већ прилагодили своје системе Болоњском моделу, правни факултети нових држава чланица, попут Словеније (у сарадњи са факултетима у Хрватској) разматрају могућност измена, док правници и правни факултети у Аустрији и даље оклевају.

До сада, ниједан од пет правних факултета у Аустрији није понудио наставни план у складу са Болоњским моделом. Став већине професора права према Болоња-Саламанка процесу креће се од скептицизма до јакот противљења, чак и потпуног одбијања.

Б. Разлози за оклевање прихватања Болонског модела као модела правних студија

Важни су разлози који иду у прилог оваквом ставу. Најважнији међу њима су:

1. Прво, организација универзитета и правних факултета током прошле три деценије била је континуирано реформисана;
2. Друго, крајем седамдесетих година уведене су суштинске измене наставних планова правних студија;
3. Треће, није сасвим јасно какве су стручне перспективе звања „правник“, с обзиром да такво звање није подобно за обављање најважнијих правничких професија као што су адвокати, судије или нотари, иако би такво звање могло бити подбоно за државног службеника, правника у привреди, осигуравајућем друштву или организацији правних експерата; и
4. Четврто, од 1995. године опада број студената права.

Осим последњег разлога, сви разлози противљења усвајању Болоњског ВА/МА модела тичу се наведених проблема. На европском нивоу расправљало се о неким од наведених проблема од којих су на европском нивоу решени тек неки. Асоцијација европских правних факултета (која обухвата више од 150 правних факултета из Европске уније и иностранства) утврдило је следећа кључна питања:

1. Болоњски ВА/МА модел поделе високог образовања свакако има одређених предности, као што су поједностављивање и транспарентност студија, али ипак није у потпуности у складу са потребама и условима професионалног образовања, што нарочито важи за правно образовање. У процесу имплементације Болоњске декларације више пажње треба посветити посебним потребама и стандардима професионалног правног образовања. То постаје важније самим тим што је узајамно признање диплома и слобода оснивања канцеларија већ регулисано директивама Европске заједнице, бр. 89/48/ЕЕЗ и бр. 98/5/ЕЗ. Према томе, било би упутније

остварити координацију и транспарентност у погледу минималних стандарда академског и професионалног образовања које омогућава приступ правничким професијама, без *stricto sensu* хармонизације на европском нивоу. Тиме би се избегле негативне последице утакмице унутар правне професије које су данас последица различитих захтева и дужине трајања студија права.

2. Најзначајнији утицај на правничко образовање би имало увођење могућности стицања дипломе након три године студија права – реч је о могућности која до скоро није била прихваћена у већини европских држава. У сваком случају, ова диплома неће и не може омогућити директан приступ правничкој професији (нарочито занимању адвоката или судије). Сви европски правни системи захтевају додатну теоријску и/или практичну обуку, у минималном трајању од две године, а у неким државама и дуже. Остаје да се види да ли је могуће успоставити општи оквир за све европске правне системе (упркос разликама које постоје међу правним системима, а самим тим и међу студијама права) у оквиру којег би се студенти права могли бавити правном професијом.
3. Треба даље размотрити могућност двостепеног правног образовања (основне студије и магистарске студије). Факултети чланице ЕЛФА већ имају програм по којем кандидат стиче звање магистра, у виду *додатне дипломе*, која се додељује студентима који су већ завршили право. Реч је о једногодишњим програмима чије звање доказује специјализацију у одређеној правној области или интердисциплинарну обуку, чиме се побољшава могућност запослења лица које стекне овакву диплому (на пример, LL.M. EUR, LL.M. за пореско право, LL.M. за међународно право, итд.). Овакво звање магистра би требало укључити у Болоњски модел правног образовања. Европски суд правде је у случају *Краус* (одлука C-1992/19 од 31.3.1993.) признао значај који додатна звања могу имати на слободно кретање лица унутар Европске уније.
4. Болонска декларација ћути о два важна питања која су предмет расправа о високом образовању. Прво питање су услови за приступ високом образовању, тј. високом правном образовању, док је друго финансирање високог образовања.

а. Приступ студијама права

1. Поједине државе, иако не све, ограничавају или врло строго контролишу упис на студије права, путем *numerus clausus*, постојањем

пријемних испита, итд. Не постоји једнообразно правило за упис на студије права у Европи, и чини се да ће се таква једнообразност тешко постићи. Разлике које постоје могу угрозити мобилност студената и наставника, тако да се у оквиру Болоњске декларације морају решити и питања мобилности студената. Сваком студенту који се уписао на студије права треба омогућити, као и што студенте треба охрабрити у том правцу, да студирају на страном правном факултету најмање један семестар пре стицања дипломе.

б. Финансирање високог образовања.

У већини европских држава финансирање је из буџета, иако и овде долази до промена. Све је више приватних факултета (попут Правног факултета *Bucerius* у Хамбургу) где је упис стриктно регулисан и где постоје високе школарине (уз могућност добијања стипендија). Приватни правни факултети који се финансирају из школарина све су присутнији у државама источне Европе (на пример: Пољска, Естонија, Мађарска, Чешка Република). Финансијске потешкоће могу навести државе да ускрате буџетско финансирање основних студија (укључујући и студије права), чиме би се само повећало задуживање свршених студената и отежало даље професионално напредовање.

Постојећи систем оцењивања на студијама права се значајно разликује међу различитим европским системима, тако да неће бити лако пронаћи једноставно решење за превазилажење постојећих разлика. И даље предстоји доста рада на проширивању ECTS система, како би он представљао прави и поуздани индикатор квалитета високог образовања.

В. Закључак о ситуацији у Аустрији

Као и у другим државама, највећи проблем за имплементацију Болонског ВА/МА модела у Аустрији представља неизвесност професионалне перспективе звања правника. Да ли ће се правници након трогодишњег академског правног образовања моћи запослити као правници при државним органима, органима локалне самоуправе или у заједници: реч је о суштинском питању које се поставља не само у Аустрији.

Садашња ситуација у јавним службама у Аустрији прилично је несигурна. Јавна управа је постала сувише скупа тако да је потребно смањити број стално запослених државних службеника. Број дипломираних студената права који би могли пронаћи запослење у јавној управи на

савезном или државном нивоу, или на нивоу заједнице, тиме постаје много мањи. У недостатку одговарајуће законске регулативе нико не може знати да ли ће се такви правници моћи запослити као правници у јавној управи.

Осим тога, у Аустрији су прилично строги услови за пријем у адвокатске коморе. Кандидат који жели постати адвокат мора прво успешно завршити студије права са звањем „magister iuris“, и мора доказати трогодишњи приправнички стаж и кандидатуру за пријем у комору. Раних осамдесетих аустријске адвокатске коморе су се противиле звању „magister iuris“ сматрајући да ово звање није довољно за адвокатску професију, те је извесно да звање „правника“ неће бити прихваћено као испуњеност услова за приступање правосудном испиту, нити ће услов трогодишњег стажа бити смањен због продужења основних студија са четири на пет година.

Након подношења аустријског Нацрта закона о универзитету 2002. године, који је предвиђао звања „bachelor“ и „master“ на енглеском језику, појавили су се протести против оваквих семантичких иновација што је коначно резултирало у измени термина и увођењу назива „baccalaureus“ и „magister“ у коначну верзију Закона о универзитету из 2002. Члан 54. разликује звања „Diplom-, Baccalaureats-, Magister- und Doktoratstudien“, а став 6 предвиђа за студије права звање „Baccalarauea“ и „Baccalaureus“ за студије права, са скраћеницом: „Bakk. iur.“

Можда ново звање не изгледа превише привлачно, али ће скептицизам, у сваком случају, још дуго остати на правним факултетима у Аустрији, што је и разумљиво с обзиром да је потпуно нови систем наставних планова уведен 1997. године као резултат иновативног Општег закона о универзитетским студијама, тако да су се многи правни факултети, попут мог факултета у Грацу, суочили са неочекиваним проблемима у погледу извора и обима посла. Ако би поново дошло до великих измена, поново би се створили нови проблеми, таман када су проблеми у вези са последњим изменама наставних планова решени.

Ипак, идеја формирања „baccalaureus“ студија за „привредно право“ предмет је разматрања на једном од мањих правних факултета, док на другим правним факултетима се разматра могућност увођења паралелних правничких трогодишњих студија са традиционалним четворогодишњим *magister* студијама. Студенти који се одреде за трогодишње студије

имаће могућност да наставе студирање на међународном нивоу, за које ће бити потребно организовати последипломске магистарске студије у трајању од две године у сарадњи са страним правним факултетима, које ће водити звању магистра и које ће кандидату пружити могућност за пријем у адвокатску комору у више европских држава.

Реч је о самом почетку припрема оваквих студија. Биће потребно доста времена правним факултетима у Аустрији да у потпуности прихвате концепт Болоња-Саламанка – још више ће времена бити потребно за постизање овог циља у Немачкој.

Prof. Dr Willibald Posch
Dean for Study Affairs
Faculty of Law
University of Graz (Austria)
Председник асоцијације европских
правних факултета (ELFA)

THE PROBLEM WITH BOLOGNA AND LEGAL EDUCATION

A. Introduction

When the European ministers of Education agreed in 1999 in the famous Bologna Declaration on the creation of a European Space of higher education by harmonizing the curricula of university studies and by introducing a study in two stages consisting of a bachelor and a master study, it was not foreseeable what the impact on the study of law would be. Meanwhile it became evident that legal education is different from humanities or natural sciences, in that it leads to certain core professions such as lawyer, advocate, notary and judge, which are peculiar by their nature in that they are either regulated professions (such as lawyer) for which freedom to provide services and freedom of establishment are guaranteed within the European Union, or activities within the “public service” closely affiliated to the enforcement of authority of a state.

The spirit underlying the Bologna Declaration, which is expressed in a general concern about the quality, transparency and mobility in European education is a good one. And indeed, it may be hoped that the Bologna process may result in an increase in competitiveness of European institutions of higher education in a globalising world and the achievement of greater compatibility and comparability of systems of higher education, as well as in a reduction of

student drop-up rates, and an orientation of university degrees towards the true needs of the changing labour market, whilst always maintaining high standards in academic education.

As is well known, the Bologna Declaration is usually associated with the so-called bachelor/masters/(BAMA) model of awarding degrees in higher education according to which the cycle of regular studies is to be divided into a three year undergraduate study resulting *a bachelor's degree*, and a one or two year(s) post-graduate programme leading to *a master's degree*. In addition thereto a three year *doctoral programme* leading to a PhD should be available mainly for candidates for an academic career as a scientist or researcher.

As far as the study of law is concerned, it must not be forgotten that the creation of a European space for higher education as envisaged by the Bologna Declaration should also lead to a *European space of legal education*. However, a European space for legal education is only realistic if it is paralleled by a *European space of professional practice in law*. Thus, in the final result, the German, French, Italian etc. lawyer should be replaced by a true European lawyer, who could provide legal services and establish his chambers everywhere in the EU. Among the greatest obstacles that must be overcome are the huge differences in substantive and procedural rules in the Member States, the plurality of languages and the different mentality.

Meanwhile many law faculties in the old and new EC-Member States have already undertaken or are about to undertake changes of their curricula in order to fulfil the requirements of the Bologna Declaration. Only Germany has so far abstained from adapting its study of law to the Bologna model, and Austria is very hesitant to react although the new law on the universities the University Act 2002 provides for the introduction of a bachelor degree for law students after three years of study and of a master degree of two additional years. Whilst countries such as Belgium, France, Italy, The Netherlands, Spain, and the UK have already adopted the Bologna model, the law faculties of new Member States such as Slovenia (in cooperation with the Croatian faculties) are considering changes, the Austrian legal profession and the law schools are very hesitant.

So far, none of the five Austrian law faculties offers a curriculum that would comply with the Bologna model, and the dominant approach among law professors to Bologna-Salamanca ranges from scepticism to opposition, and even express rejection. -Salamanca.

B. The reasons for the reluctance of accepting Bologna as a model for the study of law

There is no doubt that there are important reasons for this position. Most important are the following ones:

1. First, the organisation of the universities and law faculties has been the object of a permanent and increasingly radical reform during the last three decades,
2. second, several fundamental changes in the curriculum of the study of law have taken place since the late seventies,
3. third, there is a high uncertainty about the professional perspectives of “bachelors of law”, which will not be accepted as candidates for the legal core professions as lawyers, judges, or notaries, but may be accepted as a state official, company, insurance or organisation law expert; and
4. forth, the number of law students has been continuously declining since 1995.

With the exception of the last point, all the aspects that support opposition to the adoption of the Bologna BA/MA model concern problems that have been raised, discussed and only to a certain degree resolved on the European level. The European Law Faculties Association (an association of more than 150 law faculties from the EU and abroad) has identified the following crucial points:

1. The Bologna BA/MA model of division of higher learning has the advantage of a certain simplicity and transparency but is not completely compatible with the needs and conditions of professional education and training, especially in law. In the process of implementing the Bologna Declaration more attention should be devoted to the specific needs and standards of professional legal education. This is all the more important since the mutual recognition of diplomas and free establishment of lawyers has already been regulated by EC directives 89/48/EEC and 98/5/EC. Therefore, it would be useful to coordinate and make transparent, without trying to harmonise them *strictu sensu* on a European basis, the minimum standards of academic and professional training allowing access to the legal professions. This should also help

- to avoid distortions of competition in the exercise of the legal professions which are now provoked by different requirements and different length of study and training in law.
2. The most important impact on legal education would be the introduction of the possibility of obtaining a *Bachelor* degree after three years of higher education in law – a possibility which until recently was not accepted by most European jurisdictions. In any event, this degree will not and cannot give immediate access to the legal profession (especially as a lawyer or judge). *All European jurisdictions* require substantial additional theoretical and/or practical training of usually a minimum of two years, in several jurisdictions even more. It remains to be seen whether a general framework can be established for all European jurisdictions (despite many peculiarities in their legal systems and therefore law studies) within which a law student can be admitted to practice law.
 3. Whether the two phases of legal education (the undergraduate Bachelor and the graduate Master part) should be finished with separate Bachelor's and Master's degrees must remain subject to further discussion. Many member faculties of ELFA already award a Master's degree as an *additional diploma* to students already trained in law. These are often based on a one year degree programme documenting specialised legal or interdisciplinary training improving the job opportunities of the degree holder (e.g. LL.M. EUR, LL.M. Taxation, LL.M. Int. Law etc.). This type of master's degree should be integrated into the Bologna model of legal education. The European Court of Justice has recognised the importance of such an additional degree for the free movement of persons in the European Union in the *Kraus* decision C-1992/19 of 31.3.1993.
 4. The Bologna Declaration is silent about two further important points in the current debate on higher education, the first one being access to higher education viz. the access to legal studies and the financing of higher education.

a. Access to legal studies

1. Some but not all jurisdictions restrict or severely control *access to legal studies* e.g. by *numerus clausus*, entrance requirements, midterm exams etc. No uniformity exists with regard to access to law schools in Europe, and it seems difficult to imagine that this will ever be possible. The great differences may affect student and teacher mobility and it is

necessary that the consequences of the Bologna Declaration on student mobility are taken into consideration. As a rule, every student admitted to law school should be allowed and encouraged to study at least one semester in a foreign law school before being awarded a degree in law.

b. Financing of higher education.

Most European jurisdictions adhere to public funding, but this consensus seems to be withering. Increasingly, private law are (eg. Bucerius School of Law, Hamburg) where access is highly regulated and considerable tuition fees (with the possibility to obtain scholarships) are charged. Private law schools financed by tuition fees are becoming increasingly available in Eastern European countries (e.g. Poland, Estonia, Hungary, Czech Republic). Financial constraints in all European jurisdictions may induce governments to pull out of public responsibility for the financing of undergraduate education (including law) which would only increase the indebtedness of young law graduates and make more difficult their later success in the professions.

2. The existing schemes of grading and assessment in the study of law vary considerably among European jurisdictions, and simple solutions to overcome these differences will not easily be found. Considerable work still has to be done to extend the ECTS system as a true and reliable indicator of quality in higher education.

C. A Final remark on the Situation in Austria

As elsewhere, the uncertain professional perspectives for bachelors of law is probably the biggest problem for the implementation of the Bologna BA/MA model in Austria. Will bachelors after three years of academic legal education be employed as lawyers by the state, regions, and big communities: This is the crucial question not only in Austria.

The current situation in Austrian public service is very uncertain. It has become evident that the public administration is too expensive and that the number of civil servants with a fixed tenure until retirement age has to be reduced. Thus, the number of graduates from a law school who may find employment by the public administration on federal, state and community level is very low and in the absence of any relevant statutory provision nobody knows,

whether bachelors of law will be accepted as fully educated lawyers for service in the public administration.

In addition thereto, the requirements for being accepted as a member of the bar are rather strict in Austria. The candidate for the profession of an attorney must have successfully finished his or her diploma-study of law with a “magister iuris” degree, and must provide evidence of three years of practical experience as a clerk and a candidate for the bar. Since there was a lot of opposition by the Austrian Chambers of Advocates against accepting the “magister iuris” degree in the early Nineteen-eighties as sufficient for becoming an attorney, it is easy to predict, that a “bachelor of law” would not be accepted as a candidate for the bar exam, and it is also easily to predict that the Bar exams will refuse to reduce their professional formation of three years, notwithstanding the prolongation of the regular study for a master from four to five years.

When the Draft Bill for the Austrian University Act 2002 proposed the introduction of the degrees of “bachelors” and “masters” in their English notations, strong opposition against these semantic innovation occurred and caused the legislative bodies to resort to “baccalaureus” and “magister” in the final wording of the University Act 2002. Its § 54 distinguishes between “*Diplom-, Bakkalaureats-, Magister- und Doktoratsstudien*” and provides in its N° 6 for the study of law the degree of “Baccalaurea of legal studies” or “Baccalaureus of legal studies”, or abbreviated: “*Bakk. iur.*”

That new degree may not appear to be very attractive, in any case the predominant view at the Austrian law schools will remain scepticism, and this position is understandable, since a totally new conception of the curriculum had been realised as a result of the innovative General Statute on studies at University level of 1997, and in many law schools, like in my own in Graz, these new (and now already obsolete) curricula caused unexpected problems with regard to resources and workload. Another fundamental change may turn out to cause new problems, now that the problems with the most recent modifications of the curriculum are resolved.

Nevertheless, the idea to create a “baccalaureus study” for “economic law” is discussed at one of the smaller law faculties, and in another law faculty the discussion of developing a parallel “bachelor study” of three years alongside the traditional “magister study” of four years has just started. Those students deciding in favour of the bachelor study shall be given the opportunity to con-

tinue in their studies of law on an international level, for which a master study of two years should be developed in co-operation with foreign law schools, resulting in a bilateral Master degree, that would enable the candidate to be admitted to the bar in more than one European state.

All these conceptions are obviously in the earliest stage of preparation. It will therefore take some time until Bologna-Salamanca may expect full recognition by the Austrian Law Schools – and it may take even more time to reach this end in Germany.

Проф. др Барна Мезеи
Декан Факултета за државу и право
Универзитета «Еötvös Lóránd» у Будимпешти (Мађарска)

**ПРАВО, ПРАВНО ОБРАЗОВАЊЕ,
УНИВЕРЗИТЕТИ
(Болоњска декларација и образовање
правника у Мађарској)¹**

1. Увод: амбивалентна осећања
2. Нова пракса нација на периферији Запада
3. образовање правника у Мађарској
4. Европски простор високог образовања – једнообразност или разноврсност

1. Амбивалентна осећања

Ишчекивање промена у високом образовању везаних за ЕУ засад карактерише амбиваленција. Сматрам да се несумњиво може тврдити да укључење у европски простор високог образовања крије огромне могућности и погодности. Европски простор високог образовања донеће мађарском високом образовању гаранције и безбедност; обнову и конкурентност. Истовремено, учесници у високом образовању ове конструкције посматрају са не мало забринутости. Можда је забринутост заснована на повезивању дугог процеса и данас актуелних структуралних, финан-

¹ Са мађарског превела др Магдолна Сич, професор Правног факултета у Новом Саду.

сијских и садржајних реформи са уласком у ЕУ и реализацијом Болоњског споразума.

Независно од тога, постоји одређено страховање у међународно признатом и вреднованом (баш због тога не би требало да постоји страх) мађарском високом образовању. Ако ни због чега другог, ово оправдава да укратко, на примеру права и правног образовања, прикажемо утицај европске историје на мађарску историју. Сматрам да неће бити штетно да на кратко, приликом формирања будућности бацимо поглед у прошлост, да бисмо могли да схватимо одређене процесе у високом образовању и високо образовном простору. При томе желим да дотакнем два питања: једно је повезано са историјом Мађарске, са њеним статусом као европске нације на периферији, и због тога по природи ствари, за нас је од посебног интереса; друго питање јесте лик правника, његова улога и формирање у току мађарске историје, што ће нас одвести до неколико закључака везаних за укључивање у простор европског високог образовања.

2. Нова пракса нације на периферији

Мађарска обилује искуствима преузимања модела и хармонизације права. Када су вође мађарске номадске државе одлучили да ће Мађаре водити у заједницу европских народа, а тиме преузети на себе обавезе усавршавања као и адаптацију модела хришћанске државе, самим тим учинили су модернизацију сталним елементом мађарске историје. Примањем хришћанства, усвајањем институција средњевијевне европске уставности, мађарска краљевина постала је део Европе (која је у то време значила заједницу хришћанских народа). Међутим, само време укључивања одређивало је и специфично место држави у европској привредној, друштвеној и политичкој расподели рада. Користећи речи Иштвана Хајнала, легендарног историчара 20. века: укључили смо се у главне токове европског развоја као «нација на периферији»: скоро са четири-пет стотина година закашњења, са мало суштинског развоја, мађарска политика је требало да има у виду недостатак античког искуства. (Наравно то се односи не само на Мађаре, исте проблеме је имала и политичка елита Чеха, Пољака, а то се односи углавном и на северну регију која се у ово време прилагођавала континенталном развоју.) «Ова област се доста касно прикључила Западу, али је касније несумњиво урадила све у погледу прихватања његових битних токова.» (Жене Сич)

Прелаз је, наравно, био брз (морао је бити брз; земљама Средњо-источне Европе претила је експанзија и са истока и са запада), баш због тога, преузимање уставних, културних, политичких дипломатских и правних института латинског културног круга одвијало се по организованом реду.

Ово је једна од битних разлика у односу на друштва која су доживела суштински (органски) развој у континенталној средини. На «источној периферији» Западне Европе, реструктурирању «од горе» припала је не-сразмерно већа улога, него самосталном формирању структура у природном окружењу. Овај «правац» формирања друштва задржала се углавном до данас; модернизација је свакодневни политички задатак држава овог региона, «периферије». (Калман Кулчар)

Суштина модернизације јесте: «разрешење оне противуречности, која је настала између изазова историјског органског развоја централних друштава и принуде одговарања на ове изазове од стране друштава периферије, чији је органски развој прекинут или преусмерен изазовима тих центара.»

Сходно томе, покушаји прикључивања имали су велику улогу у животу «периферијалне зоне» (Домонкош Кошари) почев од средњег века, преко просвећеног апсолутизма, па до грађанског преображаја. За историчара права од посебног је значаја то да је политичка елита увек била најбоље средство државне управе за успешно остваривање модернизације. Према томе, развој правне грађе, који одражава формирање друштвених односа, у органској је вези са напорима модернизације.

Огроман је био пут, хиљаду година проведених у Карпатској низији, на чијем крају наша земља је као вредан члан заједнице европских држава стигла у 21. век. Супротстављајући се историјским недаћама, Мађарска је успела као део латинског културног круга, одржавајући се у оквирима европског државно-правног развоја, усвајајући и прихватајући савремене друштвене узоре, не само да опстане на граници Истока и Запада, него да стварајући ново, спроводећи нове адаптационе процесе, прослави улазак у ЕУ као једнак партнер европских друштава. Чињеница која утиче на формирање целе мађарске историје, јесте да овде на Истоку географске Средње Европе, у току хиљаду година, главна средства политичке елите у управи била су: политичка воља и правна решења. Адаптација се реализовала у дубоким слојевим друштва: реалност одлука политичке елите била је потврђена или негирана у свакодневном животу народа.

За нас, према томе, нема ничег неуобичајеног у томе, ако користећи опет могућност прикључивања путем праћења модела, можемо поново да се осећамо као део политичке Европе (јер у културном погледу то никад није било доведено у питање). Морамо, међутим, констатовати, да садашња европска уставност за нас није једноставно то, што јесте за Западну Европу. Европска уставност за периферну регију је једна врста модернизације, једна нова акција прикључивања.

Историја учи томе да од Анжуја преко периода реформи 19. века до Аустро-Угарске нагодбе (до дуализма), залога успешности модернизације, услов укоренивања акција модернизације, била је адоптивна делатност надарене политичке елите, иновативна способност, таленат. Предуслов државотворства био је увек познавање и примена одговарајућих техника адаптације. Тако, на пример, таленат интелектуалаца који су спровели серију либералних реформи за изградњу мађарске грађанске државе у 19. веку. С друге стране, овоме супротна стравична слика је неспособност (недостатак талента), непромишљеност, политизирање на бази осећања, присилни поступци, који могу одвести на криве путеве (и нажалост, и водили су више пута у току наше историје) модернизациону обнову.

Горе описани развој, који је нашем праву дао изузетну улогу, издигао је и правника из друштвеног просека и обезбедио му је посебну улогу у управљању политиком, државом, друштвом. Када су, помало подозриво, говорили о мађарском друштву 19. века као о «нацији правника», нису мислили само на масу правника, него и на веома значајну улогу правника. Велике мађарске револуције, на карактеристичан начин, предводили су правници или су управљали њиховим токовима или су барем имали значајну улогу у њиховом исходу.

3. Образовање правника у Мађарској

Традиција правног образовања у Мађарској дуга је хиљаду година: као резултат такмичења између практичног и теоретско-научног образовања, модел који је прихваћен и данас у мађарском правном образовању настао је у 19. веку. У Мађарској је универзитетски степен правног образовања остварен релативно касно: године 1635. основан је универзитет у Нађсомбату, а правни факултет је отворен тек 1667. године и тада је могло бити започето високо правно образовање. Независно од тога, правно обра-

зовање је, наравно, присутно од самих почетака државе, на два велика подручја: у пракси и на универзитетима Западне Европе (путем перегригације). Стога се мађарско правничко друштво делило на практичаре и докторе. Доктори су своје образовање стекли на западно-европским универзитетима, а практичари су рутину стекли радећи у мађарској правној пракси. Услед јаким корена обичајног права (*consuetudo*) правним службама владали су практичари, доктори су у ову слику уносили само нешто шаренила (прихватили су службу и одговорност углавном у дипломатији и на вишим положајима државне управе). Затим је Универзитет у Нађсомба-ту (касније мађарски краљевски) започео борбу за теоретско образовање правника и формирао своју концепцију која влада и данас.

На овај начин мађарски правник је свој модел саставио из ова два узорка. Лик мађарског правника је формиран у току тристагодишњег процеса. Овај модел правника 21. века је посебан, јер није само стручњак, није једноставно инжењер правосуђа, него је истовремено и експерт друштва у целини. То је средњо-источно европски правник, којег су у Мађарској и у целој регији од почетка образовали – практично као и теоретски – да представља узор који је подобан да обезбеди функционисање друштва, да буде подобан за управљање друштвом, да буде способан да реши његове конфликте на начин који далеко прелази процесуалне оквири права. Морамо констатовати да је ове тенденције подупрло и формирање мађарске политике, јер је правник стекао водећу улогу у целокупном мађарском политичком животу; основна правничка култура постала је основни услов подобности у друштвеној управи. Ово се одлучно запажа и на излазној страни.

Према томе, с обзиром на то да је правник код нас у току векова (све до данас) далеко одмакао од модела чистог стручњака права и постао је универзални (општи) креатор друштва, његово образовање било је такође прилагођено овим захтевима. Данас један мађарски правник који је тек завршио студије добија у руке знање које се може много боље конвертирати од једноставног правничког знања. Као последица тога, као да већ има мање правника у правосуђу, него у другим друштвеним областима.

4. Европски простор високог образовања – једнообразност или разноврсност

4.1. Дејства транзиције

У Мађарској је политичка транзиција шокирала високо правно образовање. Транзиција 1989. године значила је озбиљан изазов за правно образовање. Укидање уређења совјетског типа (прво декларативно а затим и стварно), ишло је заједно са битним преображајем привредног живота друштва нове структуре, а то је стварање права одвело на такву територију која десетинама година није била позната. Парламент и министарства су се трудили да масом законодавних и других правних акта регулишу она подручја која су одједном остала нерегулисана, односно, трудили су се да удовоље захтевима нових предузетништава, која су расла револуционарном брзином, на начин који се тешко дао пратити. Од правног образовања се очекивало да предаје одмах најновију правну материју, јер је требало образовати студенте који су могли да опстану у овој хаотичној ситуацији. Професори права су били стављени пред скоро неспроводив задатак да градиво које потиче из мађарске прошлости и западне садашњости одмах теоретски објасне и практично преносе на студенте.

Запад који се отворио обиловао је информацијама, које су се шириле енормном брзином. У земљи је стално расло интересовање за непознатим правима, правним гранама, које су убрзо постале основни и обавезујући захтев. Политичка сфера и правна струка захтевала је да се правни теоретичари који су недостајали с обзиром на претходну структуру створе преко ноћи. Низали су се захтеви за наставу еколошког права, информатике, права медија, рекламног права, да не говоримо о захтевима промене и прилагођавања садржаја већ постојећих наставних предмета. Тржиште није захтевало само то, на пример, имајући у виду дипломиране почетнике који су стекли знања о правној информатици, да владају системом и базом података рачунара, него су очекивали од њих способности за правно нормирање, експертско знање и теоретску дубину. Односно, захтевали су од универзитета наставу ових знања и способности.

Успешност уласка у ЕУ за правне системе значи уједно брзу адаптацију европског општег права, а за правнике преузимање брзине хармонизације права, која се може упоредити са коњичким тркама. Односно, требало је скоро одмах «произвести» еуроправника, стручњаке европске

уставне конструкције, приватноправне регулативе, страсбуршке казуистике. Очекивања су била уперена поново према универзитетима.

Нису још ни закључили дерегулационе процесе, појавио се захтев за свежом (свакодневно променљивом и брзо застаривом) правном грађом и очекивало се од универзитетских катедара да се то презентује синтетизовано као наставно градиво. Од професора су захтевали уџбенике и скрипте, остварене промене у писаној материји, обрачунавање са претходним «совјетским» градивом.

Природно је то захтевала правна струка, политика, државна власт и студент жељан савремених знања.

Нека им служи на част, гарда професора правних факултета је истрајала.

У току деведесетих година из основа је промењена и концепција високог образовања. Министарство просвете, не водећи рачуна о ставу владе, залагало се, константно и одлучно, за радикалан раст уписа на универзитете. Као последица тога, данас у суштини сваки други матурант може да настави школовање високог степена. Концепција перманентног образовања – мада првој основној дипломи даје посебан значај у образовању, променила је вредност положаја универзитета у структури образовања. Данашњи универзитет уместо некадашњег образовања елите обавља образовање масе. Овим захтевима удовољава на тај начин, да док је број студената вишеструко порастао (3 – 5 пута), број професора стагнира на нивоу из времена транзиције. То се догађа баш у време, када је потребно удовољити описаним изазовима, када је терет научног истраживања у великој мери пребачен са академија наука на универзитете, када политика, управа, пракса у све већој мери захтева стручност наших колега и ван зидова универзитета.

Истовремено пракса и филозофија масовног образовања пружа оправдање промени вредновања традиционалног европског универзитетског модела и могу се предлагати такве структуралне промене за ублажавање вештачки организованих тензија које не би биле потребне без оваквих политичких одлука.

Према подацима Мађарске акредитационе комисије за 2003. годину, ове године на девет правних факултета Мађарске студира 14651 студента права. Поред правног образовања, на другим студијама (политикологија, правосудни извршилац, стручњаци рада и друштвеног осигурања), као и на Високој школи државне управе, који на неки начин конкуришу дип-

ломираним правницима у погледу запошљавања, школује се још 6452 студента.

У Будимпешти 2003. године није објављен конкурс за судију. Према конкурсима тужилаштва има мање од тридесет места. Адвокатска комора Будимпеште је изразила своје незадовољство због прекомерног броја правника. Подаци очигледно доказују чињеницу, да нема више оног повољног положаја, када је сам упис на факултет обећавао сигурно запошљавање и извесну будућност. И поред тога што је после политичке транзиције битно порастао углед, као и да постоји потреба за усвајањем европског права, престала је «глад за правницима», престала је могућност гарантованог запошљавања.

Чињенице неспорно доказују, процене за дужи период гарантују, да се у правном образовању, супротно ранијој ситуацији, у одређеном смислу, одвија хиперпродукција. Немамо тачне податке о томе у којој мери правно образовање прелази потребе, јер је опште познато да је диплома права један од најконвертибилнијих диплома, таква исправа, која доказује такво опште образовање о друштвеним наукама, које не овлашћује само за стицање положаја традиционалних радних места у правосуђу и управи, него пружа могућност успешности на безбројним другим привредним, културним и политичким теренима, да не спомињемо могућности које се пружају у међународним организацијама, у еуроадминистрацији. Узбуна струке се односи углавном на терен правосуђа и студената права /користи упоређење броја дипломираних правника, и разумљиво не води рачуна о горе споменутим могућностима/. Није, међутим, спорно да се у Мађарској образује велики број правника и да то, у односу на претходни период, у великој мери повећава тешкоће дипломираних правника, умањује њихове могућности запошљавања, које су протеклих деценија углавном биле изванредне.

Постало је јасно да је тржиште рада постало најбитнија чињеница у регулативи образовања. С једне стране, број потребних правника одредиће потражња и понуда тржишта, одједи о попуњености тржишта ће утицати на друштвени углед занимања, а истовремено и на потребу за школовањем. Ово решење може бити потресно за појединца (али може бити ублажено перманентним образовањем и могућностима преквалификације). Вредновање путем тржишта рада није безусловно повољно ни за универзитете, јер треба да удовоље конкретним захтевима праксе, треба да смање свој карактер универзалности која је заступљена у образовању и треба да се прилагоде захтевима правосуђа који су често техничке при-

роде. (Високи досадашњи ниво мађарске правничке дипломе био је утемељен баш на знатном теоретски заснованом универзалном знању иновативне духовности). У овом систему, како студент, тако и *alma mater* који га је спремио, и квалитет дипломе, вреднован је на основу конкретне употребљивости знања. Овде послодавци рангирају универзитете и дипломе према стеченом искуству и сходно томе, расте или смањује потражња за појединим дипломама.

Убудуће ће првенствено питање образовања бити: у којој мери могу факултети да испуне квалитативна очекивања друштва, у којој мери може школовање тако да се приближи пракси да истовремено обезбеди и традиционални квалитет универзитета. Према томе, реч је о двоструком квалитету: треба да се усагласе спољашња практична и унутрашња традиционална вредност. То, у време смањених финансијских оквира, раста друштвених очекивања, одлучне политичке намере преображаја. Наиме, сада је тржиште и европско, и студенти улазе на терен традиционалног вредновања квалитета. Али, потреба очувања и неговања националних посебности и традиција, управо је заснована на неопходности сачувања квалитета. Законодавац је био веома мудар када је у европском нацрту устава, сферу културе и образовања упутио у надлежност националног законодавства. Не можемо заборавити, да је право једно од најнационалнијих институција државне сфере. Није случајност, што правна струка није укључена у онај пакет коју државе чланице ЕУ непосредно признају (мисли се на лекара опште праксе, зубара, фармацеута, ветеринара и грађевинара). Баш ово може да јој обезбеди и аутономију: неразумно је правника креирати на исти начин, када и иначе треба да се полажу испити разлике. Пре неколико година у Тилбургу на саветовању европских декана, већ је било речи о једном конфликту, тј. о могућности (принуди) избора између образовања практичне оријентације и теоретско-научног образовања. Већ се тада поставило питање могућности конвертирања правника који поседује само практична знања. Поред тога, лик уско стручног правника, који је оријентисан на локалну (националну, државну) праксу, баш је супротан слици мобилног правника.

4.2. Изгледи укључивања и Болоњски процес

Смањује стрепње чињеница да је у уговору о Унији недвосмислено констатовано: питања која се тичу садржине и организације образовног (укључујући и високо образовање) процеса не спадају у надлежност Европске уније, то спада у искључиву надлежност држава чланица. Према

томе, Мађарску не обавезује ни на какве корените промене или модификације.

Већ је и Уговор констатовао да образовање, укључујући и високо образовање не спада у надлежност Уније, него у искључиву надлежност законодавства држава чланица. Према томе, не обавезује државе чланице ни на какав преображај, промену, нити на било какву «модернизацију». Ово је потврђено и у нацрту устава са тако финим и елегантним формулацијама као што су: «развијање европске димензије», «подстицање мобилности студената и професора», «сарадња образовних институција». Очигледно установљава основне принципе, указује на правце кретања.

На нивоу уставног регулисања, према томе, нема проблема. Забринутост се јавља када се Болоњски уговор и његови допунски уговори (Праг, Берлин) прикључе уставном регулисању, као његово спровођење и разрада. У вези Болоњског споразума већ се јавља више питања адаптације. Промене које се могу очекивати углавном нису везане за чланство у Унији, него за Болоњски документ који је потписао и мађарски министар и који поставља основе компатибилности и међусобне упоредивости високообразовних система који спремају кадрове за тржиште рада у европском образовном простору. Одређују компатибилност, а не садржај образовања; систем упоредивих струка, двостепеност основних студија, јединствени кредитни систем, мобилност студената и професора, приближавање система који обезбеђују квалитет. Могућу опасност видим у томе да пренаглашавање форми може да угрози садржину.

За сада, у Мађарској још нису сазрели концепти везани за потпуно разбијање традиционалне образовне структуре и за преформулисање функције универзитета у англосаксонском правцу. Чини се да министарска политика сматра за згодно одлучивање по шематском моделу, скоро не мислећи на последице промене. Овде се мисли на одлуку европских министара образовања из септембра 2003. године (по којој рок увођења студија у трајању 3+2 године /Б+М/ /тзв. болоњски модел/ је 2006. година), која не може да се наслања на испитивања евентуалних последица.

На први поглед, ова одлука садржински значи потпуно расформирање мађарског правног образовања (што се чини нецелисходним). Садашње јединствене петогодишње основне правне студије се одвијају по таквој тристагодишњој традиционалној структури која обезбеђује истовремено како иновативно теоретска тако и практична знања заснована на

општим друштвеним наукама (филозофија, економија, социологија), допуњена правно историјским и филозофским наукама.

Ништа није немогуће: политичком одлуком може и од овог да се направи структура (која подсећа на англосаксонску структуру), која има у виду само потребе праксе и подобна је за образовање правних техничара: ово би, међутим, било једнако са потпуним напуштањем традиције нашег образовања, потпуним обезвредњивањем наших вредности, а ако и ништа друго, са поремећењем правних студија у трајању најмање од осам до десет година. Све ово, у време, када широм Европе још увек трају расправе о томе да ли је могуће поделити правне студије, када мађарска политика уводи масовност правних студија, и када мађарска влада најављује да се спрема на потпуно преструктурирање система финансирања високог образовања, и независно од тога – из актуелно политичких и економских разлога – започета реализација програма знатног смањивања буџета.

Формирати двостепене студије од јединственог правног образовања: за то треба времена. Није реч само о томе, да ли универзитети желе или не желе, да ли је високо образовање конзервативно или не (како то политичари често кажу у последње време: одбацивањем болоњског програма доказују то да су против напретка, усавршавања, европеизације), него оваква коренита промена захтева и неопходно време за припрему: друштвеног прихватања, традиционалног схватања о правној струци, тржишта рада (на које се често позива).

Ако исправно тумачим, суштина европске културне и образовне политике јесте гаранција самосталности у погледу садржине, уз обједињавање формалних оквира и обезбеђивања компатибилности. Остваривање овог пружа наду.

Посебна вредност Европе била је увек та: да је могла да синтетизује своју разноврсност. Могла је да очува симбиозу вредности и поред, некад агресивних, некад нестрпљивих, политичких хтења. Једина нада за будућност јесте да ову своју способност негује, поштовањем јача и поставља у осовину сарадње.

Услов квалитета – европског квалитета – такође је разноврсност. Афирмацију Европе и високог образовања Европе не обезбеђује уједначавање односа, него ако је способна да интегрише разноврсност. Није могуће дати квалитет без посебних експеримената, решења и модела.

Европско образовање и наука – укључујући и универзитетску науку – вековима одређује светски развој. Европа је дала Америци низ генерација научника и професора. Европа је била покретач светске беле научне цивилизације и то је и данас. У време глобализације то је добило огроман значај. Да би Европа сачувала своју водећу улогу, на ову традиционалну вредност мора да обрати пажњу. Универзитет је душа напретка, органска целина двојности: истраживања и наставе утемељује образованост, културу будућих генерација, као и њихова конвертибилна знања: европско образовање, културу, европске вредности. Како може да се оствари установљивање и остварење заједнице вредности, симбиоза вредности? Може ли један стари са својим специфичним традицијама и историјским интересима да делује на тумачење и спровођење устава, на уговоре у пракси реализације устава? Мора ли да се одрекне себе? Своје културе, идентитета, традиције? Како се могу сачувати оне традиције, које нису израз одбацивања због конзерватизма, него сачувања вредности?

Мислим да су наши правници, студенти права, ушли на европско тржиште, опстали су и имали су своју тежину. Способни су да заступају европске вредности и квалитет. Питање сада гласи: како прима Европа квалитета, вредности Средњо-источне Европске регије? Да ли је европски квалитет разноврсност или није? Ја, за сваки случај, супротно онима који прижељкују јединство у разноврсности, мислећи на наш случај, више бих волео да видим разноврсност у јединству, наравно подржавајући европски јединствени простор високог образовања. Гласајући за очување разноврсности - захваљујем се на пажњи.

*Dr Mezey Barna, Dekan
Tanszékvezető egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar*

JOG, JOGÁSZKÉPZÉS, EGYETEMEK (A Bolognai Szerződés és a Magyar Jogászképzés)

5. Bevezetés: ambivalens érzések
6. A szélsőnemzeti újgyakorlatok
7. Jogászképzés Magyarországon
8. Európai felsőoktatás térség – egyszínűség vagy sokszínűség

1. Bevezetés: ambivalens érzések

Az unióval kapcsolatos felsőoktatási várakozásokra jelenleg jellemző az ambivalencia. Azt hiszem, kételkedés nélkül állítható, hogy hatalmas lehetőségek és előnyök rejlenek az európai felsőoktatási térségekhez való csatlakozásban. Az európai felsőoktatási térség a magyar felsőoktatás számára garanciákat és biztonságot; megújulást és esélyjavulást hoz majd. Ugyanakkor a felsőoktatás szereplői nem kevés aggodalommal tekintenek a konstrukcióra. Lehet, hogy ennek megalapozója a magyar felsőoktatás régóta húzódó és igencsak aktuális strukturális, finanszírozási és tartalmi reformjának összekapcsolása a belépéssel és a bolognai szerződés realizálásával.

Ettől függetlenül bizonyos félelmek ott élnek a nemzetközileg is elismert és megmérettetett (ennek okán félnivalóra kevés okkal rendelkező) magyar felsőoktatásban. Ha másért nem is, ezért mindenképpen érdemes egy rövid villanás erejéig megidézni a jog és a jogászképzés mintáján az európai történeti hatásokat a magyar történelemben. Ahhoz, hogy megértsünk bizonyos folyama-

tokat a felsőoktatásban és a felsőoktatási térségben, úgy gondolom, néhány gondolat erejéig nem árt, ha a múltra is pillantunk a jövőkép formálásakor. Két kérdést szeretnék ily módon érinteni. Az egyik az, amely Magyarország fejlődésével, európai szélsőnemzeti státusával kapcsolatos és ebből fakadóan természetesen sajátos érdekeket fogalmaz meg számunkra. A második pedig a jogász alakja, szerepe és képzése a magyar történelemben, ami elvezet néhány következtetéshez a felsőoktatási térséghez történő csatlakozással kapcsolatosan.

2. A szélsőnemzeti úgyakorlatok

Magyarország bővelkedik modell-átvételi és jogharmonizációs tapasztalatokban. Amikor a magyar nomád állam vezetői úgy döntöttek, hogy a magyarságot az európai államok közösségébe vezetik, s vállalják az ezzel együtt járó korszerűsítési teendőket, és az európai keresztény állammodell adaptációját, a magyar história állandó elemévé tették a modernizációt. A kereszténység felvételével, a középkori európai alkotmány jellemző intézményeinek meghonosításával a magyar királyság része lett Európának (amely ekkor a keresztény államok közösségét jelentette), de a csatlakozás időpontja egyben sajátos helyet is kijelölt az országnak az európai gazdasági, társadalmi és politikai munkamegosztásban. Hajnal István, a 20. század legendás magyar történészének szavaival élve: „szélsőnemzetként” csatlakoztunk az európai fejlődés fősodrához: mintegy négy-ötszáz éves megkésettiséggel, kevésbé szerves fejlődéssel, az antik előzmények hiányával kellett számolnia a magyar politikának. (Persze nemcsak a magyarnak: a cseh, a lengyel politikai elitnek csakúgy, mint a nagyjából ez idő tájtól a kontinentális fejlődéshez igazodó északi, skandináv régióknak). „Ez az övezet aránylag későn zárkózott fel a Nyugathoz, de azután kétségtelenül végig csinálta annak minden jelentősebb átalakulását” (Szűcs Jenő)

Persze az átvétel gyors volt (gyorsnak kellett lennie: a kelet-közép-európai országokat nyugatról és keletről egyaránt hatalmi expanzió fenyegette), éppen ezért a latin kultúrkör alkotmányos, művelődési, politikai, diplomáciai és jogi intézményeinek átvétele szervezett rendben történt.

Ez az egyik jelentős különbség a kontinentális centrumban szerves fejlődést megelőző társadalmakkal szemben. Nyugat-Európa „keleti peremén” „aránytalanul nagyobb szerep jutott a „felülről” való átrendezésnek, mint a struk-

túrák kiformálódásának eredeti színterein”. Ez a társadalomreformáló „irány” végül is mindmáig fennmaradt; e régió államainak, a „perifériának” (Kulcsán Kálmán) mindennapos politikai feladata a modernizáció.

A modernizáció lényege „annak az ellentmondásnak a feloldása, mely a centrum-társadalmak történetileg szervesen kibontakozott fejlődésének jelenségeiből következő kihívások, és a periféria-társadalmak szerves fejlődését megbontó és eltérítő, a centrumból fakadó kihívásokra adandó válaszkényszerszerek között kialakult”.

Így azután a felzárkózási kísérleteknek a középkortól a felvilágosult abszolútizmuson keresztül a polgári átalakulásig nagy szerepe volt a keleti „perezóna” (Kosáry Domokos) életében. A jogtörténész számára különösen fontos, hogy a politikai elitnek, az államvezetésnek mindenkor legkézenfekvőbb eszköze volt a modernizáció sikeres végrehajtásában. A társadalom viszonyainak alakulását tükröző joganyag fejlődése organikus kapcsolatban áll tehát a modernizációs erőfeszítésekkel.

Hatalmas volt az út, a Kárpát-medencében eltöltött ezer esztendő, amelynek a végén, az európai államok közösségének értékhordozó tagjaként érte el hazánk a 21. századot. Dacára a történelem viharainak, sikerült Magyarországot a latin kultúrkör részeként, az európai állam- és jogfejlődés keretein belül tartva, korszerű társadalmi mintákat meghonosítva és kiérlelve, nem csupán fennmaradni kelet és nyugat találkozási pontján, hanem újat alkotva, önálló adaptációs folyamatokat levezényelve az európai társadalmak egyenrangú partnereként ünnepelni a csatlakozást. Az egész magyar történelem alakulását befolyásoló tény, hogy itt, a földrajzi Közép-Európa keletén a politikai elit rendező szándékainak fő eszközei ezer esztendőn keresztül a politikai akarat és a jogi megoldások voltak. Az adaptáció a társadalom mély rétegeiben realizálódott, a nép mindennapjaiban igazolódott vagy cáfolódott meg a politikai elit elhatározásainak realitástartalma.

Számunkra nincsen tehát semmi szokatlan abban, ha ismét a modell-követéses felzárkóztatás lehetőségével élve ismét a politikai Európa részének érezhetjük magunkat (mert kulturálisan ez soha nem volt kérdés). De látnunk kell azt, hogy a jelenlegi európai alkotmányozás számunkra nem egyszerűen az, ami Nyugat-Európa számára. Az európai alkotmányozás a szélső régió számára egyfajta modernizáció, egy újabb felzárkózási akció végrehajtása.

A történelem azt tanítja, hogy az Anjouk-tól a 19. század reformkorán keresztül az osztrák-magyar kiegyezésig (a dualizmusig) a modernizáció sike-

rének záloga, a modernizációs lépések meggyökeresedésének feltétele a tehetséges politikai elit adaptív tevékenysége, innovatív képessége, tehetsége. A megfelelő adaptációs technikák és az alkalmazások ismerete és használata mindig is előfeltétele volt az államépítésnek. Miként a reformkor liberális reformsorozatát gondozó értelmiségi réteg talentuma, amellyel a magyar polgári államot a 19. században fölfalazták. A másik oldalról, ennek ellentétéként megfogalmazható rémkép a tehetségtelen, elhamarkodott, indulati politizálás, kényszereselekvések, mely tévutakra vezetheti (s sajnos vezette is történelmünk során többször) a modernizációs megújulást.

A fenti fejlődés, mely a jognak kiemelkedő szerepet biztosított, a jogászt is kiemelte a társadalom átlagából és megkülönböztetett helyet biztosított számára a politika, az állam, a társadalom igazgatásában. Amikor kissé gúnyosan azt mondták a 19. század magyar társadalmáról, hogy „jogász nemzet”, nem csupán a jogászok tömegeire utaltak, hanem arra is, hogy a jogász a társadalomban milyen fontos szerepet játszik. A nagy magyar forradalmakat jellemző módon jogászok vezényelték, igazgatták, vagy legalább is jelentős szerepet játszottak alakulásukban.

3. Jogászképzés Magyarországon

A magyar jogászképzés tradíciói ezersztendős történetre nyúlnak vissza: a praktikus képzés és az elméleti-tudományos képzés közötti vetélkedés eredményeképpen a 19. századra alakult ki az a modell, amely a magyar jogászképzésre jelenleg is oly jellemző. Magyarországon a jogászképzés egyetemi szintű megvalósítása, meglehetősen kései: 1635-ben alapították a nagyszombati egyetemet és 1667-ben nyílt csak meg a jogi kar és kezdődhetett meg a felsőfokú jogi oktatás. Ettől függetlenül a jogászképzés természetesen kezdetektől jelen van az államéletben Két nagy területen: a praxisban és a nyugat-európai egyetemeken (a peregrináció révén), aminek következtében a magyar jogász társadalom praktikusokra és doktorokra oszlott. A doktorok a nyugat-európai egyetemeken jutottak műveltségükhöz, a praktikusok a magyar joggyakorlatban dolgoztak és szerezték rutinjukat. A consuetudo, a szokásjog erős gyökerei okán a praktikusok uralták a jogászai pályákat, s a doktorok csupán színezték a képet (munkát és felelősséget főként a diplomáciában, a magasabb államirányítói posztokon vállaltak). Azután a nagyszombati (utóbb királyi magyar) egyetem vette fel a harcot az elméleti jogászképzésért és alakította ki máig érvényes filozófiáját.

Ennek során a magyar jogász modelljét ebből a két mintából olvasztotta össze. Egy háromszáz esztendőös folyamatban alakult ki a mai jogász képe. Ez a 21. századi jogász-modell azért különleges, mert nem egyszerűen szakember, nem egyszerűen az igazságügy mérnöke, hanem az egész társadalom szakértője. Ez a kelet-közép-európai jogász, akit Magyarországon és az egész régióban kezdettől fogva arra képeztek – praktice és teoretice is -, hogy a társadalom működtetésére alkalmas mintát képezzen, hogy alkalmas legyen a társadalom igazgatására. Képes legyen annak konfliktusait megoldani, a jog processualis keretein messze túlmutató módon. Megjegyzendő, hogy a magyar politika alakulása is alátámasztotta ezeket a tendenciákat, hiszen a jogász vezető szerepre tett szert az egész magyar politikai életben, a jogász alapműveltség a társadalomigazgatás alkalmassági alapfeltételévé vált. Ez a kimeneti oldalon is határozottan érzékelhető.

A jogász tehát, miután nálunk évszázadokon keresztül (mindmáig) távol állott a pusztai jogi szakértő képletétől, társadalomformáló universalistává lett, képzése is ehhez az elváráshoz igazodott. Ma egy frissen végzett magyar jogász az egyszerű jogismeretnél messze jobban konvertálható ismeretanyagot kap a kezébe. Ennek következtében lassan már kevesebb jogász van az igazságügyi szakmában, mint a társadalom egyéb területein.

4. Európai felsőoktatás térség – egyszínűség vagy sokszínűség

4.1. A rendszerváltás hatásai

A politikai rendszerváltás Magyarországon sokkolta a jogi felsőoktatást. Az 1989. évi rendszerváltás komoly kihívást jelentett a jogi oktatás számára. A szovjet típusú berendezkedés előbb deklaratív majd tényleges felszámolása együtt járt az új szerkezetű társadalom gazdasági életének jelentős átalakulásával, mely a jogalkotást egy évtizedek óta ismeretlen területre vezette. Az országgyűlés és a minisztériumok törvény- és jogszabálydömpinggel igyekeztek újtát állni a hirtelen szabályozatlanul maradt területeknek, illetve kielégíteni a forradalmi gyorsasággal burjánzó új vállalkozások szinte követhetetlen útját. *A jogi oktatástól pedig azon nyomban elvárták, hogy a legfrissebb joganyagot oktassa, s a zűrzavaros helyzetben helyt állni tudó joghallgatókat képezzen ki.* A magyar múltból és a jelen nyugatáról származó joganyagok *azonnali elméleti*

megalapozása és gyakorlati oktatása szinte teljesíthetetlen feladat elé állították a jogi karok oktatóit.

A megnyíló nyugat viharos gyorsasággal terjedő *információgazdagsága*, az ismeretlen, de mindinkább alapkövetelménnyé formálódó jogok, jogágak iránti érdeklődés egyre nőtt az országban. A *korábbi* struktúra miatt hiányzó *elméleti szakemberek szinte azonnali kibocsátását* követelte a politikai szféra és a jogász szakma. Sorra fogalmazódtak meg a környezetvédelmi jog, az informatikai jog, a médiajog, a reklámjog oktatásával kapcsolatos követelmények, nem is beszélve a már az oktatási struktúrában lévő stúdiumok tartalmi átalakulásával és átalakításával kapcsolatos követelésekről. Nem csak azt követelte a piac, hogy például a jogi informatika keretében ismeretekhez jutó diplomás kezdő fiatalok kezelni tudják a számítógépes rendszereket és adatbázisokat, de egyenesen jogalkotói készségeket, szakértői tudást és elméleti elmélyültséget vártak el tőlük. Illetve várták el ezen ismeretek és készségek oktatását az egyetemektől.

Az európai csatlakozás sikertörténete egyet jelentett a jogrendszer számára az európai közös jog gyors adaptálásával, a jogászság számára pedig a lóversenyhez hasonlítható *jogharmonizációs tempó átvételére*. Vagyis szinte nyomban „elő kellett állítani” az eurojogászt, az európai alkotmányos konstrukció, a magánjogi szabályozás, az strassbourgi esetjog szakértőit. A várokozás természetesen ismételten az egyetemek felé fordult.

Még le sem zárták a deregulációs folyamatokat, az egyetemi képzés elé állított követelmény már a friss (szinte naponta változó és gyorsan elavuló) *joganyag szintetizált és tananyagszintű prezentálását várták* az egyetemi tanszékektől. Tankönyveket és jegyzeteket kértek számon az oktatókon, az írott materiában érvényesített átalakítást, leszámolást a korábbi, „szovjet” tananyaggal. Természetesen várta el ezt a jogász szakma, a politika, az állami főhatóság és a korszerű tudást igénylő hallgató.

Becsületére legyen mondva a jogi karok oktatói gárdájának, állta a sarat.

A kilencvenes években gyökeresen megváltozott a felsőoktatás filozófiája is. Az oktatási tárca kormánytól függetlenül mindvégig és határozottan az egyetemre *felvehetőik számának radikális növelése* mellett állt ki, minek következtében ma lényegében minden második érettségiző felső fokon folytathatja tanulmányait. Az *életműsziglan tanulási koncepciója* – bár az első alapidiploma számára kitüntetett helyet biztosít a képzésben, átértékelte az egyetem helyét a képzés szerkezetében. A mai egyetem a korábbi elitképzés helyett *tömegképzést folytat*. Úgy tesz eleget ezen követelményeknek, hogy míg a hallgatólétszám sokszorosára (3-5szörösére) nőtt, az oktatók száma a rendszerváltás-kori szinten stagnál. Akkor, amikor a vázolt kihívásoknak kell

eleget tenni, akkor, amikor a tudományos akadémiáról a tudományos kutatás súlya nagymértékben az egyetemekre helyeződött, akkor, amikor a politika, a közigazgatás, a praxis egyre nagyobb számban igényli kollégáink szakértelmét az egyetem falain kívül is.

Ugyanakkor a tömegképzés gyakorlata és filozófiája indokot szolgáltat a tradicionális *európai egyetemi modell ártértékeléséhez*, és a mesterségesen szervezett feszültségek feloldásához ajánlani (kérni, követelni) lehet olyan strukturális változtatásokat, melyekre nem lett volna szükség az ilyen irányú politikai döntések meghozatala nélkül.

A Magyar Akkreditációs Bizottság 2003. évi adatai szerint ez évben Magyarország kilenc jogi karán 14651 joghallgató tanult. A jogászképzés mellett folyó, s elhelyezkedési szempontból a végzett jogászokat bizonyos szempontból érintő egyéb szakokon (politológia, igazságügyi ügyintéző, munkaügyi és társadalombiztosítási szakemberek) ugyanezen fakultásokon, illetve a BKÁE Államigazgatási Főiskolai karán további 6452 hallgatót képeznek.

Budapesten 2003-ban bírói fogalmazói helyet nem hirdettek. Az egészség által közzétett pályázati felhívások szerinti helyek száma harminc alatt maradt. A Budapesti Ügyvédi Kamara túlképzés miatt tiltakozott. Az adatok nyilvánvalóan bizonyítják a tényt, hogy megszűnt az a kedvező állapot, amikor önmagában a képzésbe történő bejutás biztos elhelyezkedést, kiszámítható jövőt ígért. Dacára a politikai rendszerváltást követő jelentős tekintélynövekedésnek, az eurojog meghonosítását kísérő további igényeknek, *megszűnt a „jogászéhség”*, megszűnt a garantált elhelyezkedés lehetősége.

A tények aligha vitathatóan igazolják, a folyamatok hosszabb távon garantálják, hogy a jogászképzésben a korábbi helyzettel szemben bizonyos értelemben túlképzés folyik. A túlképzés mértékéről nincsenek pontos adataink, hiszen a jogász diploma köztudottan a legjobban konvertálható diplomák egyike, olyan általános társadalomtudományi képzést igazoló okirat, mely nem csupán a hagyományos igazságszolgáltatási és közigazgatási szakma pozícióinak elnyerésére jogosít, hanem számtalan egyéb gazdasági, kulturális és politikai téren ad lehetőséget érvényesülésre, nem is beszélve a nemzetközi szervezetekben, az euroadminisztrációban elérhető lehetőségekről. A szakmai jalkiáltások döntően az igazságügyi terület és a joghallgatók / végzett jogászok számának összevetésével operál, mely értelemszerűen mellőzi a fentebbi lehetőségek figyelembevételét. Abban azonban nincsen vita, hogy nagyszámú jogászt képeznek Magyarországon, s hogy ez a korábbiakhoz képest jelentősen megnöveli a pályakezdők nehézségeit, csökkenti az elmúlt évtizedekben amúgy kiváló elhelyezkedési esélyeket.

Világossá vált, hogy a *képzést szabályozó legfontosabb tényező a munkaerőpiac lett*. Ahol egyfelől a piac kereslete – kínálata határozza majd

meg, mekkora a jogász-szükséglet, s a telített piac visszajelzései befolyásolják majd a szakma társadalmi tekintélyét, s egyben a képzés iránti igényt. Ez a megoldás persze az egyén számára megrázó lehet (de az élethossziglani tanulás, a pályakorrekciós lehetőségek némi orvoslást nyújthatnak a fájdalomra). A munkaerő-piaci értékelés az egyetem számára sem feltétlenül kedvező, hiszen a praxis határozott követeléseinek kell eleget tennie, fel kell adnia a képzésben képviselt universitas-jellegéből, s igazodnia kell az igazságügyi szakma sokszor technikai jellegű elvárásaihoz. (Holott a magyar jogász diploma magas színvonalát éppen az elméleti alapozású, innovatív szellemiségű univerzális tudásmennyiség adta meg eddig). Ebben a rendszerben a hallgatót, a kibocsátó alma matert egyaránt a diplomák minősége, a tudás konkrét használhatósága oldaláról értékelik. Ahol a munkaadók tapasztalataik alapján rangsorolják az egyetemeket, a diplomákat és ennek megfelelően nő vagy csökken a kereslet egy-egy diploma iránt.

A jövőben tehát a képzés előterében az a kérdés áll: mennyiben tudnak a karok eleget tenni a társadalom minőségi elvárásainak, mennyiben tudja a gyakorlati képzéshez úgy közelíteni a képzést, hogy ugyanakkor a tradicionális egyetemi minőséget is biztosítani tudja. Kettős minőségről van tehát szó: egy külső megfelelés minőségét és egy belső hagyományos minőség egyeztetését kell elvégezni. A finanszírozási körülmények romlása, a társadalmi elvárások növekedése, a határozott politikai átalakító szándék érvényesülése idején. A piac ugyanis immáron európai is, és a minőséget tradicionális értékelő mezőkbe lépnek ki a hallgatók. Azonban éppen a minőség megőrzésének fontossága alapozza meg a nemzeti sajátosságok és tradíciók fenntartásának s ápolásának igényét. Nagyon bölcs volt a jogalkotó, amikor az európai alkotmánytervezetben a kultúra és oktatás szféráját a nemzeti törvényhozások hatáskörébe utalta. Nem feledhetjük, hogy a jog az egyik legnemzetibb intézménye az állami szférának. Nem véletlen, hogy a jogász végzettség nem került bele abba a csomagba, amit az unió tagállamai automatikusan elismernek (az általános orvos, a fogorvos, a gyógyszerész, az állatorvos, az építész mellé). Pontosan ez biztosíthatja autonómiáját is: értelmetlen az egyformára facsarás, ha amúgy is elismerten különbözetit kell tenni. Néhány éve Tyllburgban az európai dékánok tanácskozásán már szó esett egy konfliktusról, ti. a praxisorientált képzés és az elméleti tudományos képzés közötti választás lehetőségéről /kényszeréről. Már akkor körvonalazódott a csak praktikus ismeretekkel rendelkező jogász konvertálhatóságának kérdése. Ráadásul a helyi (nemzeti, tagállami) praxisba mélyedő szakjogász képlete éppen a mobil jogász képe ellenében hat.

4.2. A csatlakozás esélyei és a bologna-folyamat

Megnyugovásra ad okot, hogy az unióról szóló szerződés egyértelműen rögzíti: az európai uniónak az oktatás (s ezen belül a felsőoktatás) tartalmával, szervezeti felépítésével kapcsolatos kérdések vonatkozásában nincsen hatásköre, az a tagállamok kizárólagos hatáskörébe tartozik, ennél fogva Magyarországot e vonatkozásban nem kötelezi semmi gyökeres változtatásra vagy módosításra.

Már a szerződés is leszögezte azt, hogy az oktatásügy, benne a felsőoktatásügy nem az unió hatáskörébe, hanem a tagállamok kizárólagos törvényhozási körébe tartozik. Így azután sem átalakításra, sem változtatásra, sem bármifajta „modernizációra” nem kötelezi a tagállamokat. Ezt az alkotmánytervezet is alátámasztja, olyan finom és elegáns megfogalmazásokkal, mint az „európai dimenzió fejlesztése”, „a diákok és tanárok mobilitásának ösztönzése”, „oktatási intézmények közötti együttműködés”. Láthatóan alapelveket rögzít, mozgási irányokat jelez.

Alkotmányos szinten tehát nincsen probléma. A gond akkor jelenik meg, amikor a bolognai szerződés és annak kiegészítő szerződései (Prága, Berlin) csatlakozik az alkotmányos szabályozáshoz, mintegy annak lebontásaként és kifejlesztéseként. A bolognai szerződés kapcsán azután már jó néhány adaptálási kérdés merül föl.

A várható változtatások lényegében nem az uniós csatlakozáshoz, hanem a magyar miniszter által is aláírt Bolognai Nyilatkozathoz kötődnek, mely az európai oktatási térségben a munkaerőpiacra felkészítő felsőoktatási rendszerek kompatibilitását és egymással való összehasonlíthatóságát alapozza meg. A kompatibilitást tehát és nem a képzési tartalmat. Az összehasonlítható végzettségek rendszerét, a kétszintű alapképzést, az egységes kreditrendszert, a hallgatói és oktatói mobilitást, a minőségbiztosítási rendszerek közelítését. Az esetleges veszélyt abban látom, hogy a formák túlerőltetése a tartalom pusztulásához vezet.

A jelen állapotukban Magyarországon még kiérleletlenek a hagyományos képzési struktúra teljes lebontásával és az egyetemi funkciók angolszász irányba történő átformulálásával kapcsolatos elgondolások. A tárcapolitika tetszetősnek látszó sematikus modell alapján látszik dönteni, mely a váltás valódi hatásaival alig számol. A hivatkozás, mely az európai oktatási miniszterek 2003. szeptemberi döntésére történik (s mely 2006-ban jelölte meg a [bolog-

nainak mondott] 3+2 évfolyamos [B+M] képzés bevezetésének határidejét, nem támaszkodhat hatástanulmányokra.

Első pillantásra a döntés tartalmilag a magyar jogászképzés teljes (és céltalannak látszó) felforgatásával jár együtt. A jelenlegi egységes öt éves jogász alapképzés olyan háromszáz éves tradicionális szerkezetben folyik, mely az általános társadalomtudományi (filozófiai – közgazdaságtani - szociológiai) alapokra építkező, jogtörténeti és jogbölcséleti ismeretekkel kiegészített, mély innovatív elméleti jogtudást és praktikus jogi ismereteket egyaránt biztosít.

Semmi sem lehetetlen: politikai döntéssel ebből is lehet az angolszász szerkezetre emlékeztető, a csak a praxis igényeit szem előtt tartó jogtechnikusok kiképzésére alkalmas struktúrát faragni: ez azonban egyenlő lenne képzési hagyományaink teljes félretételével, értékeink leminősítésével, de legalább is a jogi oktatás legalább nyolc-tíz évig elhúzódó felforgatásával. Mindezt akkor, amikor a jogászképzés feloszthatóságáról szerte Európában még mindig viták zajlanak, amikor a magyar jogászképzést éppen átállítja a politika a tömegképzésre, s amikor a magyar kormány bejelentése szerint a felsőoktatás finanszírozási rendszerének teljes átalakítására készül, s ettől függetlenül – aktuálpolitikai és gazdasági okokból – egy erőteljes költségvetési megszorító program realizálását kezdte meg a tárca.

Az egységes jogászképzésből kétszintű képzést formázni: ehhez időre van szükség. Nem csupán arról van szó, hogy az egyetemek akarják-e vagy sem, hogy a felsőoktatás konzervatív-e avagy sem, (ahogyan a politikusok mostanában gyakran mondják, a bologna-eszme elutasításával azt bizonyítják, hogy ellene vannak a haladásnak, a korszerűsítésnek, az európaiságnak), hanem egy ilyen gyökeres átalakítás a társadalmi fogadókészség, a jogász szakmáról vallott tradicionális felfogás, a munkaerőpiac (amire oly gyakran hivatkoznak) időigényes felkészítését is igényli.

Ha jól értelmezem, az európai kultúr- és oktatáspolitikai lényege a tartalmi önállóság garantálása, a formai keretek egységesítése a kompatibilitás biztosítása mellett. Ennek érvényesítése reményre ad okot.

Európa különleges értékét mindig az adta, hogy sokszínűségét tudta szintetizálni. Dacára az olykor erőszakos, olykor türelmetlen politikai akaratoknak, képes volt fenntartani értékszimbiozist. A jövő egyetlen esélye, ha ezt a tulajdonságát kiemelten kezelve, becsben tartva erősíti és az együttműködés tengelyébe állítja.

A minőség – az európai minőség – feltétele is a sokszínűség. Európa és az európai felsőoktatás esélyét nem az biztosítja, ha egyneműsíti viszonyait, hanem ha képes a sokféleséget integrálni. Minőség nem lehetséges egyedi kísérletek, megoldások, modellek nélkül.

Az európai oktatás és tudományosság – benne az egyetemi tudományossággal – évszázadok óta meghatározója a világ fejlődésének. Amerika tudós- és oktatógenerációinak sorát Európa biztosította. Európa volt a világ fehér tudományos civilizációjának motora és ma is az. A globalizáció korában ennek hihetetlen jelentősége lett. Ahhoz, hogy vezető szerepét megtartsa Európa, erre a tradicionális adottságra feltétlen figyelemmel kell lennie. Az egyetem a lelke a haladásnak, a kutatás és az oktatás kettőssége, szerves egysége alapozza meg jövő generációinak műveltségét, kultúráját, konvertálható ismertanyagát. Az európai műveltséget, a kultúrát az európai értékeket. Vajon az értékközösség megfogalmazása és létrehozása, az értékszimbiózis hogyan jöhet létre? Képes-e hatni egy régi a maga speciális tradícióival és történeti érdekeivel, az alkotmány értelmezésére és végrehajtására, az alkotmány gyakorlatban lebontó szerződésekre? Vagy kénytelen föladni önmagát? Kultúráját, identitását, tradícióit? Hogyan lehet megőrizni azokat a tradíciókat, melyek nem a konzervativizmusból született elutasítást fejezik ki, hanem az értékőrzést?

Úgy gondolom, hogy jogászaink, joghallgatóink kiléptek az európai piacra, megmérettettek és nem találtattak könnyűnek. Alkalmasak arra, hogy az európai értékeket és minőséget képviseljék. A kérdés immáron úgy hangzik: a minőség Európája vajon hogyan fogadja a kelet-közép-európai régió értékeit? Az európai minőség vajon sokszínűség-e vagy sem? Én mindenesetre azokkal szemben, akik egységet kívánnak a sokszínűségben esetünkre vonatkoztatva inkább sokszínűséget szeretnék látni az egységben, helyeselve és támogatva az európai egységes felsőoktatási térséget. A sokszínűség fenntartása mellett téve le szavazatomat, köszönöm figyelmüket.

Prof. Dr Barna Mezey
Dean of the Faculty of Law
University of «Eötvös Lóránd» in Budapest (Hungary)

Law, Legal Education, Universities (The Bologna Process and the Education of Lawyers in Hungary)

***Abstract*²**

In this paper Professor Mezey discusses the issue of European tradition of legal education and the possible negative effects of an uncritical implementation of the Bologna Declaration, primarily in view of the Hungarian experience. Joining the European Area of Higher Education no doubt offers many benefits and presents new possibilities. Nevertheless, in Hungarian legal education, there persists a fear of the final results of the complete reform of higher education, which is on one hand tied to entering the EU, and the realization of the Bologna Declaration on the other.

While pointing out the importance of historical values in creating the future, Professor Mezey places emphasis on the values which legal education ought to preserve. On one hand, the experience of Hungary (as a nation on the periphery of the West) in the successful adoption of European models (constitutional, cultural, political, diplomatic and legal notions of the latin cultural sphere), in which the foremost measures of the political will being a clearly formulated political will and legal solutions. Lawyers played an important role in this process. On the other hand, he pointed to the importance of education in creating lawyers to play such a role in Hungarian history. The lawyer of the 21st century, who is not only an expert (a judicial engineer), but simultaneously and expert of society as a whole, who is both practically and theoretically capable of creating social phenomena, has been formed by thousand-year long educational tradition.

² The abstract was put together based of the original text by Dr. Magdolna Sič, Associate Professor of the Novi Sad Faculty of Law..

The author goes on to point out the effects of the changes of 1989 on legal education. Problems of re-orientation: a large amount of new legal subject matter, which for the purpose of quick harmonization and entrance in the EU, had to be theoretically grounded and practically formed, with the introduction of new subjects and the alteration of the existing. These changes were accompanied by massive number of students as opposed to the previous education of the elite, thereby raising the question of employment opportunities, as well as the issue of a market which demands expert practitioners. Professor Mezey raises the following question: how should traditional values of university education be secured in light of such demands.

He notes positively, that the regulation of education in the EU, is left exclusively within the competence of the member states. This is further confirmed by the Draft European Constitution, while at the same time, elegantly stating the need for cooperation, mobility and the »development of a European dimension. The problem with the Bologna Declaration has to do with constitutional regulation. The Bologna Declaration provides for the compatibility of education aimed for the European labor market. The possible danger in all of this is the uncritical application of models associated with this agreement, done so on the basis of an untested political decision (for example the 3+2 educational model), which could hinder the traditional values content of legal education.

According to Professor Mezey, the essence of European cultural and educational policy is in the guarantee of autonomy in content. Moreover, integration of differences, and not the introduction of uniformity is what makes for European quality. European education and science, including university science which has for centuries dictated global development and is currently playing an important role in the globalization process. Europe has given American generations worth of scientists and professors. In order for Europe to retain its leading role, it is necessary to preserve the traditional values of European university education, culture and knowledge which can be converted.

Professor Mezey, while supporting the idea of a unified European educational area, calls for the freedom of difference to exist within that unity.

*Доц. др Симеон Божанов
Декан Правног факултета
Универзитета “Ангел Кинчев”
Русе (Бугарска)*

НЕОПХОДНЕ РЕФОРМЕ У ПРАВНОМ ОБРАЗОВАЊУ*

По својој суштини, ова тема је довољно провокативна, обимна, тешко ју је обухватити, а њени деликатни проблеми су стварни. Зато се сваки покушај поређења, анализирања и давања прогноза будућих потреба људи, који су позвани да у пракси примењују знања стечена у образовним установама, мора подвргнути преиспитивању. Но, не обраћајући пажњу на све то, размишљање о овој теми не треба пренебрегнути, уколико је могућност размишљања повезана са самом концепцијом и савременим схватањем права слободног избора људског духа.

Оцењујући будуће правно образовање, не сме се не узети у обзир потреба, коју у погледу њега истиче друштво; тенденције људског развоја, глобализација међународних односа и веза итд. Као резултат произилази да је очигледно да ће у наставне програме студија права бити укључен велики број нових дисциплина и посебно таквих, које превазилазе оквире наших националних представа о националном правном систему и науци. Чак и ако по страни оставимо тенденцију непрекидног увећања броја међународних уговора: глобалних, регионалних и билатералних. То поново доводи до закључка да припрема правних кадрова ствара потребе, у сагласности са којима уговори морају имати што је глобалнији могући облик (чак и најопштији у односу на друштво). Из овога потпуно при-

* Са руског превела Драгана Ћорић, асистент-приправник Правног факултета у Новом Саду.

родно проистиче потреба обогаћивања језичке културе студената, што ће им умногоме олакшати упознавање са уговорима различитим по карактеру и саставу односа, а тиме ће се ојачати њихово умеће, као будућих правника; да оперишу са великим бројем различитих правних аката. У том контексту, не само предавања, већ и израда семинарских радова, полагање испита, практичан рад и др. морају бити оријентисани на стварање «студената способних да самостално мисле»¹. Не сме се такође заобићи ни питање конкретнoг остварења личности студената, који завршавају високо образовање у области «права» и који стичу професионалну квалификацију «правник».

И поред потешкоћа на глобалном плану, спроводе се и биће спровођена истраживања, која ће омогућити усклађивање већ постојећих или установљавање нових могућности образовних контаката у области правних наука. То је једноставно захтев самог живота, јер би обрнута ситуација довела не само до усложњавања међусобних људских односа, него и до тежег примењивања не само унутрашњег права појединих држава, већ и међународних уговора. Добијена одобрења за истраживања европских и америчких асоцијација правних факултета уносе извесну хармонију, у крајњој линији, у оквиру могућег, а у области неких подухвата извршених у образовним системима у области права.

Ако се треба вратити на почетну позицију Европе (у смислу поновног осмишљавања реформе студирања), треба обратити пажњу на Заједничку декларацију европских министара образовања, која је потписана у Болоњи 19.06.1999. године. Упркос свом прилично општем карактеру и садржају, ипак је одредила контуре и тенденције у развоју целог образовног процеса на континенту. Потписивањем овог документа европске државе су се обавезале да ће ускладити своје циљеве у образовној политици, тј. да ће се потрудити да у многоме ускладе односе у самом образовном процесу, као и при стварању кадрова, које следи у погледу оних који заврше високо образовање.² У том смислу и суштинску корист ће имати и установљавање мобилности, посебно у смислу савладавања препрека у

¹ Цитат из чланка *Право и правова наука слеђујућег тјсячелетия*, бугарског правника проф. Живка Сталева, који је објављен у часопису *Юридический мир*, № 2/2000. стр. 18.

² Између осталог у Сорбонској декларацији од 25.05.1998. године посебно се истиче централна улога високообразовних установа у процесу развоја европских културних параметара. Изградња Европског простора високог образовања представља могућност усклађивања наставних програма, установљавање мобилности младих људи и њихово припремање за посао, што у суштини помаже и целовитом процесу даљег развоја узајамних односа држава на европском континенту.

реализацији слободног кретања студената, предавача, истраживача и административних руководиоца.

Састављачи Болоњске декларације истичу да ће се приликом интеграције националних образовних система посебно узимати у обзир различитост језика, култура, националних образовних система, а у том контексту ће бити извршено и сагледавање принципа аутономије универзитета. У Декларацији се говори о заједништву и транспарентности транснационалног образовања³.

Што се тиче специјализирања у области права, већ постоји идеја о општем циклусу образовања, које треба да траје 3+2 године⁴. Са тог аспекта посматрана, јединствена дискусија је фокусирана на питање: да ли се заправо током прве три године образовног циклуса стиче образовање из основних предмета у оквиру ове специјалности, или ће то бити другачије концептирано. Све је још у фази пројектовања, као и механизам оцењивања студената права - мора ли се то оцењивање вршити путем тзв. система кредита, или системом оцена, који је још у употреби. С тим у вези озбиљну критику трпи предложени прагматизам (који се ослања на систем кредита - прим.прев.), заступљен приликом обучавања правничког кадра у Великој Британији и САД. Некако у исто време не обраћа се пажња на напредак који се остварује у држави као што је Пољска. Тамо је већ одређено да се после петогодишњег образовања у некој бласти обавезно мора реализовати трогодишњи стаж у пракси, и тек се након тога може неком лицу признати способност за рад у оквиру судског система. Као посебно неприхватљиви услови, за већину специјалиста у области правних наука у Европи јављају се - прво, признавање и утврђивање елитарности сазнања добијених током правног образовања и друго - обавезно образовање само на енглеском језику током последње две године едукације.

У конкретнијем контексту и узимајући у обзир образовну реформу која се код нас реализује, морао би се посматрати проблем образовања кроз призму политике и правног регулисања у Европској Унији. Приликом усклађивања нашег законодавства у области образовања са европским нормама, испрва је било приметно да то, што је одређено оквирима уговора у ЕУ, после чега се у те оквире вршила имплементација нормативних аката, формира тзв. секундарно законодавство, што су чинили акти доне-

³ У Универзитетској Магна Карти, донетој у Болоњи 1998. године, били су заступљени принципи независности и аутономије високообразовних установа. То значи да се високо образовање мора непрекидно адаптирати према променљивости захтева, друштвеним потребама и прогресу у области науке.

⁴ Посебно истакнуто од стране Европске асоцијације правних факултета. Цитирани чланак проф. Живка Сталева, стр.18-19.

сени од стране других институција⁵. Као тенденција у области образовања у Европској Унији, јавља се стварање општих правила, која треба да изврше усклађивање различитих националних програма (веома често је то путем доношења директива и уредби), што олакшава младим људима на територији свих држава које су чланице ЕУ, да се образују без икакве дискриминације по основу расе, пола, (политичког) опредељења, националне припадности и др. Без сумње, ово је тежак процес, али одлучност у спровођењу и општа политичка воља држава чланица ЕУ, иду томе у прилог.

Зато поштовање оквира образовања одређеног од стране државе у том смислу и приликом формирања правничког кадра, изгледа одвећ архаично и неприменљиво. Говорећи о тенденцијама у развоју образовног система у Европској Унији, било би корисно дати и неке конкретне примере о томе где и на који начин се едукују правници у неким државама чланицама ЕУ.

Нпр. у Белгији⁶ постоји 11 правних факултета, од тога су 8 чисто правног усмерења а остала три су мешовитог типа: право и политичке науке, право и администрација, право и економија. Слична ситуација је и у Француској (али не у погледу броја правних факултета), где постоји структура образовања у области права слична белгијској. При том је упис студената слободан, што не значи *a priori* да се тиме добија велики број слабије образованих специјалиста. Има доста механизма којима се може објаснити ова оптимистичка тврдња⁷. У држави као што је Шпанија, чији се модел развоја као пример наводи у Бугарској, постоји 80 правних факултета. Велики део је основан након процеса демократизације у држави, децентрализације образовања која је потом уследила и нормативног одређења аутономије високошколских установа. Статистички у тој држави има чак 2 пута више факултета у односу на број становника, него што је то случај у Бугарској. Упис студената у Шпанији се обично врши према документима или по конкурс, а на основу општег успеха из матурског сведочанства.

⁵ Горње је независно од чињенице што је део преговора са ЕУ о пуноправном чланству Бугарске, а који се тиче образовања, завршен, ништа не би било чудно, ако би преговори опет били активирани у циљу решавања наведених проблема путем измена у законодавству.

⁶ Држава са много мањом државном територијом и бројем становника него Бугарска.

⁷ Када се даље буде говорило о постигнутим резултатима образовања, стечених знања и способности младих који код нас завршавају своје правно образовање, требало би имати у виду одређен степен уверености, да погодни механизми за то већ постоје (или би могли да се створе), што би са једне стране, умирило скептике у погледу остваривања циља образовања и касније формирања младих кадрова.

Следећи пример је Италија, где сваке године 18 000 људи заврши студије на факултету. То је веома упечатљива цифра, али нико у тој држави се не труди посебно да сопствено становништво у том смислу едукује.⁸ Слична структура и приступ образовању правника је установљен и у неким државама Централне и Источне Европе, као што су Мађарска, Пољска и др.

Све то даје основ за подржавање тезе да, како у оквирима Европске Уније, тако и у државама чланицама ЕУ или државама које претендују на пуноважно чланство у ЕУ, не постоји било каква строга државна контрола над спровођењем правног образовања. Наравно, постоје нијансе, које се односе на конкретније приступе акредитацији специјалности. У сваком случају као опредељујући фактор јавља се то што се приликом стварања тог приступа, под тим подразумева аутономија високошколских установа и потреба друштва за припрему специјалиста у обалсти права.

У односу на улогу државе у регулисању правног образовања може се приметити само то, да се у неким државама чланицама Европске уније појављује изванредан «притисак» (али не потпуно индиректан), и то услед постојања неких ограничавајућих параметара у односу на остваривање одобрених субвенција у образовној делатности. Али у исто време нико не спречава образовне установе да добију средства потребна за реализацију својих образовних програма путем спонзорстава, допунске делатности и др.

Уопштено, може се рећи да се у основи образовних система држава Западне Европе налази аутономија образовних институција. Такође те исте институције су се сматрале и још увек се сматрају одговорнима пред друштвом за резултате припреме и формирања кадрова.

Процеси који су у току на глобалном и регионалном нивоу, а повезани су са усклађивањем образовних система, морали би имати пресудан утицај на процес у целости, а свакако и да олакшају то што се ради у наведеној области у Бугарској приликом едукације у области права. Све до сада постојеће дискусије о будућем правном образовању у Бугарској уопштено узев имају личан тј. субјективан карактер. Независно од тога, неспорно је да треба установити структуралне и програмске измене у критеријумима за стицање таквог образовања. У том смислу њихово одређивање је могуће постићи само конструктивним дијалогом, базираном на равноправности. Да би се могао разматрати општепризнати консензус о том питању, очигледно је боље усмерити се на објективну, реалну тачку гледишта поводом тога, каква је тачно перспектива потражње правних

⁸ Нпр. Бивши председник Бил Клинтон је приликом једног од својих обраћања нацији изјавио да « би био срећан ако би сваки Американац имао завршен факултет ».

кадрова. У сваком случају, на крају овог образовног циклуса, они морају бити људи са општом правном (и језичком) културом, која ће се временом, услед рада у пракси још више профилисати и усавршавати. У оквирима образовних програма (предавања, семинарске групе, испити, студентска пракса), неопходно је оријентисати се на стварање младих који ће бити способни да се у даљем раду правилно усмеравају и адаптирају огромном броју опште и специјализоване правне литературе и судске праксе.⁹ Погрешно би било опирати се било ком виду стварања образовног оквира, те дати неограничена овлашћења државним органима или чак некој другој институцији поверити стварање образовног система. Такође и они могу и морају бити одређени само путем активног и свестраног дијалога (како је споменуто раније), који би довео до стварања рационалног нормативног оквира, који узима у обзир општу тенденцију утврђивања аутономног карактера високообразовних установа, и као најважније, и оно што се дешава на том пољу У Европској Унији. Приликом последњих измена и допуна Закона о високом образовању, употребљен је термин признате професије. Независно од тога да ли одговарајући приступ постоји и на другим местима, вероватно ће се током времена показати, да је исто непримерено са тачке гледишта савременог права. Благо речено, ово је архаично.

Природно се намеће и потреба, што се мора обавезно укључити у образовни програм у области права, узимањем у обзир и чињенице које тачно високообразовне установе имају реалне могућности да обезбеде изучавање правних наука. У сваком случају, образовни програм мора одговарати овим већ установљеним критеријумима и захтевима у погледу изучавања одређених дисциплина¹⁰. Од посебног је значаја узимање у обзир и свих већ реализованих међународних процеса у тој области. У том смислу разумно изгледа обратити и пажњу на припремање и практичку реализацију потребног научног потенцијала, а које ће се бавити обучавањем будућих правника. У једно смо уверени, да решење у погледу начина и форме у којима треба да протиче ова едукација, не треба да дође само и једино од стране државе, која би кроз извршну власт покретала временски ограничене вољне и често са политичком подлогом захтеве у погледу тога нпр. колико правних факултета треба да постоји у држави,

⁹ У потпуности се слажем са мишљењем проф. Живка Сталева о васпитању и обучавању « студената способних да самостално мисле, способних да се даље развијају као правници практичари са изузетном пажњом и уважавањем према новом нормативном материјалу, који се константно мења.»

¹⁰ Видети Распоред јединствених државних потреба у погледу стицања високог образовања у области « право» и за професионалну квалификацију «правник», који је донет указом бр. 75, 1996 године, а објављено у бр. 31 (службеног часописа) од 12.04.1996, са свим даљим изменама и допунама.

колико би студената на њима могло да се образује, о броју стално запослених предавача, у каквој би се врсти радноправног односа морали исти налазити на таквим високообразовним установама итд. Све то је могло бити «нормално», и «прикладно» до реформе из 1989. године, али само због тада владајућег политичког система. После тога, све се из корена променило. Бугарска је тада пошла бољим, цивилизованијим путем развоја, што се одразило на самом карактеру и циљу образовног система, па у том смислу и при изучавању правних наука. До почетка 90-их прошлог века област права се изучавала само на Правном факултету Универзитета у Софији «Св. Климент Охридски». Тренутно је то могуће учинити на 6 државних и 3 приватна факултета, што означава прилично децентрализовано правно образовање. Већ је раније истакнуто да нико не може занемарити већ постојеће неуспехе у образовном систему: приликом избора потребног наставног кадра, приликом одређивања критеријума уписа студената, током самог процеса едукације у области права и др.

Независно од тога, као неприкладна се показује теза да правно образовање мора бити обавезно под контролом државе. Постоје за то два прилично јака аргумента: први- узимање у обзир аутономије високообразовних установа и њихова могућност да сами одређују области које се могу изучавати у њиховим оквирима и друго- преовлађујући тржишни односи у развоју економије, који производе потребе за испуњавањем постојећег очигледног вакуума у настанку правничких кадрова. Они су потребни не само судском систему, већ и и централној извршној власти, органима локалне самоуправе и локалне администрације, различитим по величини и обиму делатности корпорацијама, фирмама, компанијама, асоцијацијама, друштвима, чак и онима који немају као разлог свог постојања постизање економске користи.

Зато, ако се траже дугорочне и успешне измене у образовању и нешто конкретнија решења приликом обучавања специјалиста у области правних наука (узевши у обзир и глобалне и општеевропске образовне процесе), то би следило као прагматично решење приликом «ревизије» нашег националног законодавства у тој области. Не би било корисно ако би сваки нормативни акт био измењен или допуњен према области на коју се односи, а обрнуто - сви нормативни акти, који се односе на правно образовање, морали би бити размотрени у целости, да би се избегле било какве унутрашње противуречности. При том треба обавезно узимати у обзир и потребу усклађивања нашег законодавства са законодавством Европске Уније у тој области. У вези с тим велику пажњу треба посветити Закону о високом образовању, Закону о судској власти, Распореду јединствених државних потреба у погледу стицања високог образовања у области «право»

и за професионалну квалификацију «правник», као и Распоред државних потреба у погледу стицања образовања и образовно-квалификационих степена «дипломирани правник» (bachelor), «магистар» и «специјалиста».

Приликом разматрања постојеће националне политике, правног поретка, наставних програма и процеса, који се односе на правно образовање, обавезно треба узети у обзир неке већ употребљаване националне «регулативне» механизме и то:

1. захтеве за упис студената (у крајњој линији, као што се и сада спроводе пријемни испити из бугарског језика, књижевности и историје)
2. Целисходност «покретљивости» специфичних потреба приликом обучавања студената (посебно у прве две године од установљавања овог система, и током петогодишњег школовања). На такав начин, како поједини студенти, тако и предавачи имају могућност да одреде да ли су извршили правилан избор професије.
3. смисао и ефективност наставне праксе
4. критеријуми приликом спровођења државних испита и њихов број
5. суштина и рокови праксе у судском систему после окончања високог образовања, укључујући и полагање теоријско-практичног испита.

Ови «регулациони» механизми морају се реално узимати у обзир у погледу граница и степена могућег мешања државе у образовни процес, да би се обезбедио баланс међу друштвеним интересима (условно говорећи, на «заштићеним» државним институцијама) и признатом аутономијом високошколских установа. Са друге стране, потребно је узети у обзир тенденцију у развоју образовних процеса на глобалном и европском плану. Нпр. са почетком школске 2004/2005 године на западноевропским универзитетима се разматра увођење јединственог тростепеног система школовања, који ће обухватити степене: «дипломирани правник», «магистар» и «доктор», с обзиром на унификацију њихових образовних система. Та реформа ће несумњиво допринети у процесу утврђивања идеје о јединственој Европи. А то значи гарантовање права младим људима на слободно кретање и приступ различитим наставним институцијама, не само у одређеној држави, већ и изван њених граница. Сажимање програма на различитим европским факултетима олакшаће и размену студената, њихову саму обуку, полагање испита и њихово признавање од стране високошколске установе, где је студент започео своје студирање. У не тако далекој будућности, очекује се да ће око 50% студената морати да стекне своје образовање и на неким другим универзитетима (укључујући и то да

су они у различитим државама), посебно приликом стицања споменутих виших универзитетских степена образовања. Све то ствара услове за веома велику еластичност и мобилност у обучавању младих, што са своје стране значи и веома широк круг општег и специјализованог припремања, упознавање са другим културама, стицање дугорочних и трајних језичких знања и др.

Узевши у обзир све ове аргументе, могућа је и основана подељеност јавног мњења код нас, поводом стицања општих и специјализованих знања на факултетима, али без изолације, без ограничења, или у силом наметнутим моделима (који су искључиво национални), а у циљу изградње узајамно применљивих критеријума и стандарда како школовања, тако и професионалног усавршавања, укључујући овде и људе, који су бављење правом одредили као свој животни позив.

*Доц. д-р Симеон Божанов,
декан юридического факультета Русенского университета
“Ангел Кынчев”, Болгария.*

НЕОБХОДИМЫЕ РЕФОРМЫ В ЮРИДИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

По своей сути эта тема достаточно провокационна, объемна, ее трудно обхватить, а ее деликатные проблемы осязательны. Поэтому любая попытка провести сравнительную параллель, дать анализ и прогноз будущих потребностей людей, призванных прилагать на практике приобретенные в учебном заведении юридические знания подвергается испытанию. Но не смотря на все это, рассуждения по данной теме не должны быть пренебрегнуты, поскольку возможность рассуждать связана с самой концепцией и современным пониманием права свободного выбора человеческого духа.

Обсуждая будущее юридического образования, нельзя не брать во внимание потребность, которую испытывает в нем общество; тенденции человеческого развития; глобализацию международных отношений и связей и т.д. В результате очевидно в учебные программы по праву будет включено большое количество новых дисциплин и особенно таких, которые выходят за рамки наших представлений о национальной правовой системе и науке. Налицо тенденция непрерывного увеличения количества международных договоренностей: глобальных, региональных и двусторонних. Это снова позволяет сделать вывод, что подготовка юридических кадров выдвигает требование, в соответствии с которым они должны иметь более глобальный (хотя и более общий по существу) вид. Поэтому совсем естественно возникает потребность в обогащении языковой культуры студентов, что облегчит их знакомство с различными по характеру и устройству отношений договоренностями и увеличит их умение как будущих юристов оперировать большим разнообразием нормативных актов. В этом контексте очевидно не только лекции, но и семинарные занятия, экзамены, учебная практика и пр. должны быть ориенти-

раны на подготовку “самостоятельно мыслящих студентов”¹¹ Нельзя безразлично обойти и вопрос о конкретной реализации личности студентов, заканчивающих высшее образование по специальности “Право” и получающих профессиональную квалификацию “юрист”.

Вопреки трудностям в глобальном масштабе проводятся и будут проводиться опыты сравнять или скорее всего облегчить возможность образовательных контактов в области правовых наук. Этого требует просто сама жизнь, потому что обратная позиция приведет не только к усложнению человеческих взаимоотношений, но и к более трудному приложению как внутреннего права отдельных государств, так и международных договоров. Получают одобрение попытки европейских и американских ассоциаций юридических факультетов внести гармонию, по крайней мере в рамках возможного, в некоторые подходы к образовательной системе в области права.

Если пока взять за стартовую точку Европу (в преосмыслении и преобразовании обучения) следует обратить внимание на совместную декларацию европейских министров образования, подписанную в Болонии 19.06.1999 г.

Вопреки своему достаточно общему характеру и содержанию, она все-таки выделила основные контуры и тенденции в развитии целого образовательного процесса на континенте. Основное ее значение в том, что с подписанием этого документа европейские государства обязуются согласовать свои цели в образовательной политике т.е. постараются уравнять во многом отношение подхода к самому образовательному процессу, как и к последующей реализации закончивших свое высшее образование кадров¹². В этом отношении существенную пользу принесет и усиление мобильности, особенно в отношении преодоления препятствий в свободном движении студентов, преподавателей, исследователей и административных руководителей.

Составители Болонской декларации подчеркивают, что при интеграции национальных образовательных систем в Европе будет выдел-

¹¹ Цитата принадлежит известному болгарскому юристу проф. Живко Сталеву из статьи “Право и правовая наука следующего тысячелетия”, опубликованной в журнале “Юридический мир” - № 2/2000, с.18

¹² Между прочим, в Сорбонской декларации от 25.05.1998 года подчеркивается центральная роль высших учебных заведений в процессе развития европейских культурных измерений. Создание Европейского пространства высшего образования даст возможность сравнять учебные программы, усилить мобильность молодых людей и их устройство на работу, что в сущности поможет и целостному процессу дальнейшего развития взаимоотношений государств европейского континента.

яться, учитываться и браться во внимание разнообразие языков, культур, национальных образовательных систем, в том числе и соблюдение принципа университетской автономии. В декларации идет речь о совместимости и прозрачности транснационального образования¹³.

Что касается специальности “Право” уже воспринята идея об общем цикле обучения, в соотношении 3+2 года¹⁴. В этом аспекте (по крайней мере сейчас) единственно дискуссия сфокусирована на вопросе: именно во время первых ли трех лет образовательного цикла следует отдать обучению по основным предметам по специальности или наоборот. Все еще выясняется и механизм оценивания знаний студентов по праву – должно ли оценивание осуществляться через т.н. *кредит* или через оценочную систему, которая применяется в настоящее время. В этой связи достаточно серьезную критику терпит заложенный прагматизм при создании юридических кадров в Великобритании и США. Однако в то же время не воспринимается например и подход к данной теме в таком государстве как Польша. Там принято после пятилетнего обучения по специальности обязательно пройти трехлетний стаж и только после него признается правоспособность данного лица работать в судебной системе. Вопиюще неприемливыми для большинства специалистов в области правовых наук в Европе являются две вещи: первое – признание и утверждение в обществе сознания “элитарности” юридического образования и второе – обязательное обучение только на английском языке последние два года обучения.

В более конкретном плане и учитывая осуществляющуюся у нас образовательную реформу нельзя не считаться с политикой и правовой регламентацией проблем обучения в Европейском союзе. При приведении в соответствие нашего законодательства в области образования с европейскими нормами, во-первых учитывается то, что определено рамками договоров Европейского союза, после чего в эти рамки имплантируются нормативные акты, формирующие его вторичное законодательство, т.е. акты, принятые его институциями¹⁵. Тенденцией в области образования в Европейском союзе является создание общих правил, выравнивания раз-

¹³ В принятой в 1998 году в Болонии Университетской Магна Харте были заложены принципы независимости и автономии высших учебных заведений. Это означает, что высшее образование должно непрерывно адаптироваться к изменяющимся требованиям, общественным потребностям и прогрессу в области науки

¹⁴ Особенно Европейской ассоциацией юридических факультетов. См. по теме и проф. Живко Сталев, цит. статья стр. 18-19.

¹⁵ Независимо от факта, что часть переговоров с Европейским союзом о полноправном членстве Болгарии, касающаяся образования закончена, ничего странного, если она будет опять поднята при возможных изменениях его законодательства в отношении этой проблемы.

личных национальных программ (чаще всего через принятие регламентов и директив), что позволяет облегчить реализацию молодых людей на территории всех государств, членов ЕС, без любой дискриминации на основе расы, пола, происхождения, национальности и пр. Без сомнения это трудный процесс, но устремление и общая политическая воля государств, членов ЕС, в этом плане налицо.

Поэтому наложение сверху определенной рамки обучаемости, в том числе и при подготовке юридических кадров, выглядит уже архаично и неприемливо. Говоря о тенденциях в развитии образовательной системы в Европейском союзе, уместно будет дать и некоторые конкретные примеры того как, где и каким образом готовятся юридические кадры в некоторых его государствах-членах.

Например, в Бельгии¹⁶ существуют одиннадцать факультетов, восемь из которых “чисто юридических”, а остальные три со смешанной формой обучения – “Право и политические науки”, “Право и администрация” и “Право и экономика”. Подобная ситуация и во Франции (не в отношении количества юридических факультетов конечно), где существует похожая на бельгийскую структуру обучения по специальности “Право”. При этом прием студентов свободный, что не означает *a priori*, что в результате получаем низкокачественно подготовленных специалистов. Немало механизмов, объясняющих такое оптимистичное утверждение.¹⁷ В таком государстве как Испания, чья модель развития часто дается как пример и для Болгарии, существует восемьдесят юридических факультетов. Большая их часть создана после демократизации страны, децентрализации обучения и нормативно определенной автономии высших учебных заведений. В сущности статистика показала, что в этой стране юридических факультетов в два раза больше из расчета на душу населения, чем в Болгарии. Прием студентов в Испании обычно проходит по документам или конкурсу на основе общего бала в аттестате о полученном среднем образовании. Следующий пример – в Италии каждый год высшее образование получают 18 000 человек. Это впечатляющая цифра, но никто в этой стране не опасается сделать образованным свое население.¹⁸ Между прочим, схожие

¹⁶ Государство с более маленькой территорией и количеством населения, чем Болгария.

¹⁷ Когда далее пойдет речь о результатах обучения, полученных знаниях и умениях у заканчивающих у нас юридическое образование молодых людей, надо бы было получить определенную уверенность, что подобные механизмы реально существуют (или могли бы быть созданы), что со своей стороны успокоило бы скептиков в отношении целостной подготовки и последующей реализации юридических кадров

¹⁸ Так например, бывший президент США Бил Клинтон в одном из своих обращений к нации заявил, что хочет и был бы счастлив, “если бы каждый американец имел высшее образование”.

с вышеописанными учебные структуры и подход к обучению юристов воспринят и в таких странах Центральной и Восточной Европы как Венгрия, Польша и др.

Все это дает основание поддержать тезис, что как в рамках Европейского союза, так и в отдельных государствах, членах ЕС, или государствах, претендующих на полноправное членство, не существует какого-то строгого государственного контроля над юридическим образованием. Конечно, существуют нюансы, относящиеся к более конкретному подходу к аккредитации специальности. В любом случае (во-первых) предопределяющим является то, что при приложении этого подхода учитывается автономия высших учебных заведений и потребность общества в подготовке специалистов в области права.

В отношении роли государства в регулировании юридического образования можно только заметить, что в некоторых государствах-членах Европейского союза оказывается “давление” (но совсем косвенное) и то только посредством некоторых ограничительных параметров в отношении отпускаемых субсидий на образовательную деятельность. Но в тоже время никто не мешает учебным институциям получать необходимые им дополнительные средства для реализации своих образовательных программ через спонсорство, дополнительную деятельность и т.д.

Обобщив, можно сказать, что в основу образовательной системы стран Западной Европы заложена автономия высших учебных заведений. Однако в тоже время, последние считались и считаются более ответственными перед обществом за результаты подготовки и реализации своих кадров.

Происходящие в глобальном и региональном аспекте процессы, связанные с выравниванием образовательных систем, должнь бы иметь положительное отражение, включительно и облегчить то, что делается в этой области в Болгарии, в частности при обучении по специальности “Право”.

Проведенные до сих пор дискуссии о будущем юридического образования в Болгарии, мягко говоря, имеют скорее всего личностный, т.е. субъективный характер. Однако независимо от этого бесспорно надо осуществить структурное и програмное изменение в критериях получения такого образования. В этом смысле их определение возможно только через конструктивный и ищущий равноправие диалог. Чтобы рассчитывать на общественнопризнанный консенсус по этому вопросу, очевидно уместно опереться на объективную, реальную точку зрения на то, какой именно является перспективная необходимость в юридических кадрах. Во всяком

случае, в конце образовательного цикла они должны быть людьми с общей правовой (включительно хорошей языковой) культурой, которая будет профелироваться и углубляться в последующей практике. В рамках учебной программы (лекции, семинарные упражнения, экзамены, учебная практика и пр.) необходимо в основном ориентироваться на создание молодежи, способной в дальнейшем направиться и адаптироваться к огромной по объему общей и специализированной юридической литературе и судебной практике.¹⁹ Ошибочно было бы опираться на какой-либо вид *рамки обучаемости*, дать неограниченные полномочия государственному органу или другой институции определить направление образовательного процесса. Никто не отрицает, что у нас есть существенные слабости в образовательной системе. Однако они могут и должны быть преодолены только через (как упоминалось выше) активный и всесторонний диалог, который привел бы к созданию разумной нормативной рамки, учитывающей общую тенденцию утверждения автономного характера высших учебных заведений и самое главное того, что происходит в Европейском союзе. В одном из последних изменений и дополнений в Законе о высшем образовании, например, употребляется понятие “регулируемые профессии”. Независимо от утверждений, что подобный подход существует и в других местах, по всей вероятности время докажет, что он не очень удачен и приемлим для современного мира. Мягко говоря, он звучит архаично.

Совсем естественным является обсуждение что именно нужно включить в образовательную программу по специальности “Право”, учитывая и тот факт какие именно высшие учебные заведения могут дать реальную возможность изучения юридических наук. Однако в любом случае, образовательная программа должна отвечать всем установленным уже критериям и требованиям к изучаемым дисциплинам²⁰, включительно (и что особенно важно) учитывать протекающие вненациональные процессы в этой области. В этом смысле разумным кажется обратить особое внимание на подготовку и практическую реализацию необходимого научного потенциала, занимающегося обучением будущих юристов. Однако в одном мы уверены, что решение каким образом и в какой форме должно

¹⁹ Полностью разделяю мнение проф. Живко Сталева о воспитании и обучении “самостоятельно мыслящих студентов, способных самим справиться как практикующим юристам с толкованием и приложением нового и постоянно изменяющегося нормативного материала.”

²⁰ См. Распоряжение о единых государственных требованиях о получении высшего образования по специальности “Право” и профессиональной квалификации “юрист”, принятом в Постановлении № 75 МС от 1996 года, обн. ДВ №31 от 12.04.1996 г., с последующими изменениями и дополнениями.

протекать это обучение, не должно оставаться только и единственно в руках государства, которое через исполнительную власть выдвигало бы временные волевые и часто с политической подоплекой (не дай бог) требования к тому, например, сколько юридических факультетов должно быть в стране, сколько студентов обучалось бы в них, количеству напрямую занятых в факультетах преподавателей, в каких трудовых правоотношениях состояли бы последние с соответствующим высшим учебным заведением и т.д. и т.п. Все это могло бы быть “нормальным” и “уместным” до преобразований 1989 года, но из-за самого факта существующей на тот момент политической системы. После этого, однако, обстановка в корне поменялась. Болгария пошла по другому, называемому иногда *цивилизованным* пути развития, что отразилось на самом характере и целях образовательной системы, в том числе и при изучении правовых наук. До начала 90-х годов прошлого века специальность “Право” изучалась только и единственно в Юридическом факультете Софийского университета “Св. Климент Охридский”. В настоящее время это происходит в шести государственных и трех частных высших учебных заведениях, что означает так называемое *раскрепощение* юридического образования. Мы уже подчеркивали, что никто не может отрицать появившиеся неудачи в образовательном процессе: при наборе необходимого преподавательского состава, при определении критериев приема, при самом обучении студентов по специальности “Право” и пр.

Вне зависимости от всего, неуместным кажется тезис, что непременно юридическое образование должно быть под контролем государства. Существуют два более сильных аргумента (а и предпославки) децентрализации юридического образования: первое – учет автономии высших учебных заведений, их возможность самим определять специальности, которые могут изучаться в них и, второе – преобладающие в развитии экономики рыночные отношения дали необходимость в заполнении существующего очевидного вакуума юридических кадров. В них нуждается не только судебная система, но и центральная исполнительная власть, органы местного самоуправления и местной администрации, различные по величине и обхвату деятельности корпорации, компании, фирмы, ассоциации и общества включительно и с неэкономическими целями.

Поэтому, если на самом деле ищется долговременное и удачное изменение в образовательном подходе и конкретнее при обучении специалистов в области правовых наук, то (учитывая глобальные и общеевропейские образовательные процессы) следовало бы подойти более прагматично при “ревизии” нашего национального законодательства в этой области. Неуместно было бы если каждый нормативный акт был бы

изменен или дополнен по отдельности, а наоборот - все нормативные акты, которые имеют отношение к юридическому образованию, должны быть *рассмотрены в совокупности*, чтобы избежать каких - либо внутренних противоречий. При этом обязательно должна учитываться и необходимость приведения в соответствие нашего законодательства с законодательством Европейского союза в этой области. В этой связи большее внимание следует уделить Закону о высшем образовании, Закону о судебной власти, Распоряжение о единых государственных требованиях к получению высшего образования по специальности “Право” и профессиональной квалификации “юрист” и Распоряжение о государственных требованиях к получению высшего образования по образовательно-квалификационной степени “бакалавр”, “магистр” и “специалист”.

При пересмотре существующей национальной политики, правового устройства, учебных программ и процессов, касающихся юридического образования, обязательно следует учитывать некоторые уже использованные национальные “регуляционные” механизмы, а именно:

1. Требования к приему студентов (по крайней мере до сих пор проводятся конкурсные экзамены по болгарскому языку , литературе и истории).
2. Целесообразность “выдвижения” специфичных требований при обучении студентов (особенно первые два года от установленной до сих пор пятилетней формы обучения). Таким образом как отдельные студенты ,так и преподаватели имеют возможность определить правильно ли сделан выбор будущей профессии.
3. Смысла и эффективности учебной практики.
4. Критерии при проведении и количества государственных экзаменов.
5. Сущности и сроков практики в судебной системе после окончания высшего образования, включительно сдачи практико-теоретического экзамена.

Эти “регуляционные” механизмы должны реально учитывать в каких границах и до какой степени возможно допущение вмешательства государства в образовательный процесс, чтобы получить баланс между общественными интересами (условно говоря “защищенными” государственными институциями) и признанную автономию высших учебных заведений. С другой стороны необходимо учитывать и тенденцию в развитии образовательных процессов в глобальном и европейском масштабе. Так например, с учебного 2004-2005 года в западноевропейских университетах предусматривается введение единой трехступенной системы : “ бакалавр”, “магистр” и “доктор”, взяв во внимание унификацию

их образовательных систем. Эта реформа без сомнения окажет помощь в утверждении идеи об *объединенной Европе*. А это означает гарантированное право молодых людей на свободное движение и доступ в различные учебные заведения не только одной отдельно взятой страны, но и за границы. Схожесть программ различных европейских учебных заведений облегчит и обмен студентами, само обучение, сдачу экзаменов и их признание в высшем учебном заведении, где начал свое обучение данный студент. В недалеком будущем ожидается, что до 50% студентов должны получить свое образование в некоторых разных университетах (включительно и в разных государствах), особенно при приобретении упомянутых выше университетских степеней. Все это создаст условия для более сильной гибкости и мобильности в обучении молодежи, что со своей стороны означает и более широкий круг общей и специализированной подготовки, знакомства с другими культурами, приобретения глубоких и долговременных языковых познаний и пр.

Взяв во внимание все эти рассуждения, возможно у нас есть основание разделить мнение, что путь приобретения общих и специализированных знаний в высших учебных заведениях не в изоляции, ограничении, диктовке или силовом наложении моделей (скорее всего национальных), а в создании взаимноприемлимых критерий и стандартов как обучения, так и профессиональной реализации, включительно и людей, которые посвятили себя праву как житейскому поприщу.

Dr Simeon Bozhanov
Dean of the Faculty of Law
University of "Angel Klinchev"
Rousse (Bulgaria)

Necessary Reforms in Legal Education

Abstract²¹

Due to the influence of the development of humanity and the globalization of international relations, curricula in the future will contain many new disciplines, which surpass the confines of national legal systems and national legal sciences. Society will need lawyers who have a wider perspective of the legal world. That is how we get an evident need for enriching of language culture and the creation of "independently thinking students."

In the world today, there is an ongoing process of harmonization of legal education. As a testament to this stand certain attempts at the rapprochement of the European and American model.

In Europe, of particular importance is the Bologna Declaration, which despite its general nature set the basic guidelines for the development of higher education. Basically, the aim is to enable the greater mobility of students, lecturers, researchers, and administrative staff, i.e. to create the basic conditions for a unique transnational education to exist. In other words, there is an evident tendency for the integration of national educational systems in Europe. This path has brought up certain dilemmas. Firstly, whether the question of whether the 3+2 formula suits the needs of legal education, whether the system of classical evaluation should be replaced with a credit system, etc. In that context, there are often criticisms of the pragmatism in the creation of legal professionals in the United States of America and Great Britain, to which certain European countries have been gravitating as well.

In Bulgaria, the reform of legal education must be done in accordance with the changes in the areas of legal policy and regulations, which stand as

²¹ The abstract was written on the basis of the original text by Dr. Dušan Nikolić, Full Professor of the Novi Sad Faculty of Law.

preconditions in the preparations for entering into the European Union. In that regard, it is necessary to accept the legal standards which exist in the developed countries of Europe. This primarily has to do with university autonomy. The state should only determine a certain general framework for the creation of legal professionals. All other matters should be left up to autonomous regulations. In Bulgaria, there have been evident and significant changes in that area. Up until the beginning of the 1990s, specialists for law were educated solely at the Law Faculty of the University of "St. Kliment Ohridski" in Sofia, while today there exist six law faculties and three separate vocational education institutions. Such an expansion is very much in harmony with the needs of the practice. Moreover, in Bulgaria there is a unique lawyer drought. Modern, European lawyers are needed in the judiciary, central government, local government, commercial entities and different civic associations.

In spite of that, the state is seeking to protect national interests. Among other things, the entrance exams are organized in Bulgarian (in literature and history). There is a developing mechanism which will enable students to relatively quickly determine as to whether they have chosen the right profession or not.

Проф. др Ромулус Ђидро
Проректор
Универзитет "Богдан Вода" у Клужу (Румунија)

Проф. др Вероника Ребреану
Правни факултет
Универзитет "Бабеш Бољаи" у Клужу (Румунија)

ПРАВНО КЛИНИЧКО ОБРАЗОВАЊЕ РУМУНСКА ИСКУСТВА СА КЛУЖАНСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА *

1. Увод

Већина правника, без обзира где и у ком својству ради, потврђује да само факултетско образовање, које осигурава теоретску припрему, није довољно да би се и бавили овом професијом. Такође је добро знати да је стицање знања ефикасније када је удружено са применом у пракси.

Још 30-их година, један од најзначајнијих професора Основа теорије права, Мирчеа Џувара, тврдио је да правни факултети припремају студенте само у теоретском смислу, без много праксе, сматрајући да само теоретска припрема није довољна и подржавајући идеју о налажењу методе која ће фамилијаризовати студенте са праксом још током студија.

Свако занимање захтева време за стицање знања, неопходног за формирање вештине потребне за руковањем одређеним материјалима: глином,

* Са румунског превела Михаела Младеновић, гостујући студент са Правног факултета у Темишвару.

металом, дрветом, цементом, итд. Занимање правника, међутим (адвокат, судија, тужилац, правни саветник) јесте једно од занимања које се односи на једно од најосетљивијих материја: људску свест. Зашто људска свест? Зато што се у нашој свести ствара правна свест, која се затим пресликава на начин на који размишљамо, а нарочито у начину на који реагујемо више или мање легално.

То је уједно и разлог због којег један правник који себе поштује треба да развије професионални став и да га усклади са објективним правом, тако како је оно схваћено, примењено и поштовано или не од људи.

Шта више, један добар правник треба да буде навикнут да комуницира са људима, који много пута немају никакву представу о праву, такође треба да буде добар говорник и сл.

Наш циљ, као професора права, јесте да учинимо што више како бисмо друштву пружили добре правнике. Како можемо решити тај задатак? Кроз практичан приступ теоријским предметима, као што је то Правна клиника. Поред осталих предавања, као што тврди проф. Roy Stuckey, “предавања из клиничке едукације пружају студентима праве могућности да увиде, у првом реду, колико је тешко бити адвокат, професионалац”¹.

На основу ових пет година искуства, додао бих да су наши студенти имали прилику да искусе и колико је тешко бити судија или тужилац у румунском правосуђу.

Сасвим сигурно да већина читалаца овог чланка, ако не баш сви, знају већ како је организована правна клиника и као функционише у Америци², Енглеској³ као и у другим земљама⁴. Намера аутора је да представи румунску правну клинику, начин на који функционише, услове које нуди од оснивања, шта смо реализовали, тешкоће са којима смо се сусрели, мотиве и задовољство због онога што смо остварили, жаљење због онога што нисмо успели да остваримо, оставивши следећим генерацијама да наставе овај посао.

¹ Roy T. Stuckey, *Ensuring Basic Quality in Clinical Courses*, in *International Journal of Clinical Legal Education*, Northumbria Law Press, November 2000, str. 47-53.

² Philip G. Schrag, *Constructing a Clinic*, in “*Clinical Law Review*”, vol. 3, nr. 1, Fall 1996, pp. 175-244.

³ Richard Grimes, *Learning law by doing law in the UK*, u “*International Journal of Clinical Legal Education*”, November 2000, str. 54-57.

⁴ Richard Grimes, *Learning law by doing law in the UK*, u “*International Journal of Clinical Legal Education*”, November 2000, str. 54-57.

2. Историјат

Још много раније него што је Асоцијација америчких адвокатских комора (у даљем тексту АВА) предложила увођење правне клинике у програме правних факултета, студенти правног факултета у Клубу били су упознати са симулирањем процеса, будући да су неки чланови наставног кадра трансформисали семинаре из грађанског поступка у симулиране парнице, тако да су студенти, иако не званично, могли да испробају различите “улоге” учесника у парници, као што су судија, адвокат, тужилац итд., почевши истовремено да се фамилијаризују са одређеним “тајнама” процедуре, које ни један професор нема довољно времена да представи на предавањима. Све то је могло остати непознато студентима.

Осамдесетих година, такви процеси су били симулирани и од стране Ђидра Ромулуса – у то време универзитетског асистента, који је практиковао адвокатуру. Познавајући потешкоће са којима се сусретао као адвокат стажиста, у кратком времену предвиђеном за семинаре, покушао је да пружи студентима могућност да испитају своје теоретско знање. Резултат је било повећано интересовање студената за учешће на семинарима, који су постали активнији и тако успели да савладају више знања него за време класичних семинара.

Одушевљен ентузијазмом и задовољством са којим су студенти учествовали на грађанском процесу, Ђидро је организовао једну симулацију парнице на коју је позвао управу и остали наставни кадар универзитета⁵. Сви су били одушевљени представљањем процеса од стране студената, а професор је охрабрен да настави са применом ове методе.

Сви су сматрали да је ово најбоља метода предавања на семинарима, али нико није помишљао да би могла бити трансформисана у посебан предмет изучавања. Будући да је био унапређен на положај лектора за предмет Римско право и Радно право, проф. Ђидро је требао да одустане од ове врсте семинара.

Године 1996, Вероника Ребреану⁶ се запошљава као асистент на грађанској процедури. Без да је знала за методу примењивану од стране проф. Ђидра и постигнуте успехе, примењивала је исту методу симулираних процеса. Сваки студент је требало да сачини судски предмет у коме се налазе све фазе процеса. Резултати ни овај пут нису изостали: веће присуство студената на семинарима, студенти боље припремљени за симулације процеса, боље оцене. Поново су остали наставни кадрови били

⁵ Данас се сличне симулације називају “moot court”.

⁶ Одустао је од тужилаштва.

изненађени повећаним интересом студената за грађанску процедуру, као и обимом уложеног рада од стране професора. Зна се да је теже радити на овај начин.

3. Процеси и каснији односи са иницијатором - АВА⁷

а) У мају 1997. Laurenc Albreht, адвокат, представник АВА у Букурешту, предложио је проф. Ливију Поп, декану Правног факултета, да уведе у програм студија нови предмет: Правна клиника.

Као сто сам већ напоменуо, идеја о симулираним процесима на Правном факултету није била нова. Новина, а нарочито успешност разговора између ове двојице лежи у чињеници да се нашло решење да се овим симулираним процесима да званична форма, кроз увођење новог наставног предмета. То се реализовало почевши од II семестра школсе 1997/98. године.

б) Након одласка Албрехта из Румуније, остали чланови и представници АВА посећивали су Правни факултет како би пратили процес имплементације Правне клинике. У зависности од времена којим сам располагао, учествовао сам на манифестацијама организованим и праћеним од стране АВА:

У јануару 1998. Geri Marek, нови представник АВА, посетио је факултет

У периоду од 25-27. марта 1998 у Опатији се одвијао семинар под називом: "Стратегија за увођење програма за практично правно образовање".

Као координатори курса, обоје смо учествовали на овом семинару, где смо имали могућност да се сретнемо са другим координаторима и професорима Правне клинике из других универзитетских центара Румуније и југозападне Европе. Кроз размену искустава за коју смо имали прилику тамо, учили смо из туђих искустава, тако да смо могли да избегнемо туђе почетничке грешке.

Следећа посета представника АВА била је у септембру 1998. Нова представница АВА, Laura Bucher, посетила је клужански факултет заједно са једним професором Правне клинике - Rodney Uphoff-ом са Универзитета из Оклахоме. Обоје су били одушевљени начином на који је уведен и на који се одвија предавање из предмета Правне клинике, као и салом специјално уређеном као судница. Дали су нам и неколико сугестија како

⁷ Асоцијација америчких адвокатских комора

да обезбедимо боље функционисање наставе у оквирима законских могућности.

У октобру 1998. проф. Rodney Uphoff нас је поново посетио. Овог пута је испред бројног аудиторијума, студената и професора, представио историјат овог предмета, као и различите типове Правне клинике у Америци. Утицај који је ово предавање имало на студенте се одразило на велики број студената који су овај предмет одабрали као опцију у школској 1998/99. години. Са своје стране проф. Uphoff је био пријатно изненађен великим бројем питања које су му упутили студенти, чињеница која је доказала њихово велико интересовање за Правну клинику, као и правни систем "Common Law", који је различит од румунског.

У мају 1999. представница АВА је организовала конференцију у Сибију, где је било анализирано искуство о увођењу као и стадијум на коме је била Правна клиника у Румунији. Том приликом су нам обезбеђени бројни материјали за подршку, (штампани и видео), захваљујући посредовању Ђидра Ромулуса, који је такође учествовао на састанку.

Igene Banias, представница АВА за школску 1999/2000. годину, посетила је клужански факултет у септембру 1999. године. Са своје стране она је такође била импресионирана степеном увођења правне клинике и њеним прилагођавањем румунском правном систему, како у погледу предавања, тако и у погледу усклађивања са законским оквирима.

На жалост, на састанак "клиничара", организованог од стране Ирене у октобру 1999. године, ни један од координатора предавања из Клужа није могао да учествује.

Представници АВА из Букурешта су нам послали неколико видеокасета и бројева часописа правне клинике из Америке. Правни факултет из Клуж-Напоке чини напоре да обезбеди неопходну инфраструктуру за одвијање предавања: уређење суднице за симулацију судских процеса, видеорекордер, телевизор, видео камера.

4. Како је функционисало

Једном прихваћена и пуштена у примену, правна клиника, иако факултативни предмет, имала је много успеха код студената.

Наставни кадрови одређени за координаторе курса били су Ђидро Ромулус и Вероника Ребреану. Јасно је због чега: декан познаје њихову претходну активност у овој области и сматра их погоднијима него други који нису имали никакво искуство у пракси у симулирању процеса. Ко-

ординатори су се бавили организовањем предавања, везом између студената и практичара (адвокати, судије), који су прихватили да нам помогну у увођењу предмета; учествовали су директно у извођењу симулираних процеса, све док се није утврдио начин рада са студентима.

Имајући у виду предлоге координатора, декан факултета је одобрио и подржао уређење једне просторије по угледу на судничку салу за расправе. То је помогло студентима да се осете веома слично као приликом стварног одвијања процеса, поштујући тачно место разних учесника у судници, као и да испробају улогу судије, адвоката, тужиоца итд.

Након увођења правне клинике у курикулум факултета и након уређења „суднице”, велика пажња се посветила организовању и одвијању предавања. Одржавана је веза са практичарима који су прихватили да нам помажу и уследило је опремање, тако да су предавања постала конкурентна онима са запада.

Од самог почетка регистровано је одушевљење са обе стране: са једне, практичари који су се сетили колико им је било тешко на почетку кад нису имали представу како се у пракси примењује право, који су реаговали позитивно, сваки имајући предлоге за начин рада са студентима; са друге стране студенти који су одговорили позитивно, одлучивши се за ова предавања.

Али сваки почетнички ентузијазам не значи и бржу срећу. Ово тврдимо имајући у виду анализу предмета из две перспективе:

- У првом реду, убрзо након састанака са практичарима, неки од њих су нас питали колико зарађују ако учествују на овим предавањима (једина могућност је била да им платимо по систему плаћања „на сат”, али како се зна да су плате на државним универзитетима мање него што један адвокат може да заради у току једне недеље; ни један од наших колега који су и практичари није се укључио у наставу); друго питање које нам је постављено било је да ли имају шансе да иду у Америку;
- У другом реду, не може се негирати чињеница да је већина студената изабрала ова предавања из жеље да сазна више - разлог због којег су били одлучни да раде тешко. Али има још једна категорија студената који су одабрали ова предавања, надајући се да ће се снаћи без много рада и озбиљности; првих година преко 100 студената по семестру је одабрало овај предмет као факултативан. То је и разлог због којег није свима било лако да допуне судски предмет, тражен од професора, а многи од студената нису могли да активно учествују у оквиру симулације судског процеса.

Следећа чињеница нам је отежала још више активност: а то је да пошто није лако радити са малим бројем часова са преко 100 студената у сваком семестру. Нисмо имали могућност да повећамо број часова, пошто никоме није одговарало да ради без накнаде. Са друге стране нисмо никако могли да ограничимо број студената који су изабрали овај предмет. Иако је било предложено више метода за селекцију, ни један предлог није прихваћен, пошто као што не можемо да обавеземо студенте да одаберу један одређени предмет, исто тако не можемо ни да им ускратимо право на избор. Исти недостатак је постојао годинама и у случају других предмета, не само у случају правне клинике, тако да су сви пројекти и идеје који се односе на селекцију студената за предавања из правне клинике, пропали.

Пошто време све решава, исто се догодило и у нашем случају: временом, понуда опционих предмета је порасла на 4-5, тако да су студенти били привучени и другим предметима, а број студената на правној клиници је опао на 20-25. Овај број се показао као идеалан за одвијање предавања у најбољим могућим условима, тако да су сви студенти могли да активно учествују у симулацији судског процеса и као судија, адвокат, тужилац, као и да уживо испита своје теоретско знање.

Да би неко предавао правну клинику, треба да буде потпуно посвећен. У том случају треба узети у обзир два аспекта:

- У првом реду се мисли на способности које треба да има професор да би помогао студентима да усвоје одређени тип знања као и способност комуницирања са различитим особама у разним правним ситуацијама. Таква знања се обично „краду” приликом посматрања мајстора како се сналази у разним осетљивим ситуацијама, онима за које те нико не припрема унапред; чак и ако неке од ситуација могу да се предвиде, не може се очекивати да нас неко свему научи на факултету.
- У другом реду, неко треба да буде посвећен у смислу да му чини задовољство да упућује студенте у тајне „трикове” заната, кроз учествовање на једноставним симулацијама, тако да касније буду на висини и у компликованијим и осетљивијим ситуацијама, са тешким клијентима.

5. Методе рада

Методе рада коришћене у клужанској правној клиници су биле комбинације између искустава „клиничара” и концепције практичара који су нам помогли да уведемо овај предмет. Водило се рачуна о ономе што би требало да знају студенти на завршетку факултета како не би били изненађени у пракси као што је био случај са ранијим генерацијама.

Студентима су представљене две области: грађанска и казнена. Студирали су их и свако је изабрао по једну улогу у казненом и једну у грађанском процесу. На тај начин су скоро сви имали могућност да захваљујући ротацији буду или судија или адвокат, или тужилац, бележник, чак сведок или оштећена страна.

Устаљено је да сваки студент, учесник на предавањима из правне клинике, без обзира на улогу у симулираном правном процесу, треба да састави по један предмет/досар од сваке врсте.

Ови предмети треба да садрже сва документа процеса и процедуре које захтева закон, у зависности од случаја: захтев за позив на суђење, реквизиција тужиоца, изјаве сведока, остали тражени докази у предмету, записи са седница, одлука формулисана од стране судије итд.

Процеси су симулирани по редоследу одређеном од стране студената, како би могли да се навикну како на грађанске процесе, тако и на кривичне. Након што је један од студената говорио, без обзира на улогу коју има у процесу, процес би се заустављао да би уседела дискусија у вези његовог представљања, примедбе, комплетирања, исправке, ако је случај. Тако је, првих година од увођења предмета, чак и ако није сваки студент ефективно имао улогу у симулацији, могао да изнесе прецизирање пред колегама директно укљученим и да покаже како би он поступио кад би био на њиховом месту.

Нарочито у последње две године, сви студенти који су укључени у предмет правне клинике, координирани од стране аутора овог рада, имали су прилику да учествују директно и активно у симулираним процесима: као један од „учесника” процеса, као и кроз могућност да интервенишу са коментарима и сугестијама, показујући на тај начин да су добро припремљени и у ономе што се односи на теоријске информације о процедури као и о доктрини. Приликом оцењивања студената, следећи аспекти су узети у обзир:

- Начин на који студент успева да комплетира предмет са актима процеса и поступка као и њихов квалитет;

- Допринос студента у симулираном процесу, како као „учесника”, тако и као „активног посматрача”, кроз коментаре и примедбе о активности осталих колега;
- Начин и исправност са којом користи, тумачи и примењује закон;
- Начин на који зна да тражи и да користи јуриспруденцију;
- Такође и начин на који показује заинтересованост за познавање и коришћење доктрине;

На почетку школске 2002/03. године, клужанска правна клиника била је конкурентна са западњачким⁸ кроз начин на који је опремљена: судница за симулирање процеса, ТВ у боји, видеорекордер, видео камера и довољан број касета а да би се предавања одвијала нормално.

6. Жаљење

Током ових пет година колико су се аутори бавили координирањем правне клинике, било је неколико аспеката⁹ који су подигли нека питања, од којих су се нека решила сама од себе током времена. У случају других проблема одабрало се најрационалније решење у датом моменту. Барем два од њих верујем да треба напоменути.

Један од проблема којем је требало да нађемо решење је био проблем избора студената¹⁰ без да се изазове незадовољство на неки начин. То нам је одузело доста времена. Ево неколико мотива зашто нисмо могли да применимо методу селекције студената:

- Предавање је било опционо, што знаци да теоретски нисмо могли да их спречимо да га изаберу; сматрали смо да коју год ме-

⁸ Знамо да се у Америци на курсевима правне клинике практикује снимање студената на видео касете, пошто смо касете са таквим снимцима примили од АВА. Идеја о спремању наше клинике видео камером била је још више учвршћена посетом ауторке у School of Law - Exeter University, Велика Британија. То је била прилика за размену утисака са координатором курса – Сусе Принце – као и за истовремено учешће на симулацији једне процедуре у оквиру процеса, која је регистрована видео камером као би студенти после могли да је анализирају.

⁹ Одбили смо да их назовемо “проблемима”, сматрајући да је погоднији назив “аспекти” и да ћемо наћи начин за њихово решење у што краћем року.

¹⁰ На основу тврдњи проф. Rodney Uphoffa, на правним клиникама у Америци се тако поступа.

тоду селекције одаберемо, студенти би могли да је сматрају извором “неправде”;

- На почетку правна клиника се предавала студентима III и IV године студија; У III години им се предаје и грађанска као и кривична процедура, паралелно са правном клиником, тако да се примање на правну клинику није могло условити оценама из процедура, али ни оценама из других предмета;
- Након две године, правна клиника се предавала само на IV години студија, пошто су се приметиле потешкоће са којима су се одвијали симулирани процеси; студенти су стицали знање паралелно са процесом, уместо да га имају већ на почетку симулираног процеса.
- Узета је у обзир и могућност селекције студената у зависности од њихове припреме, али то опет није долазило у обзир управо зато што је предавање било опционо, значи свако има право да га изабере;

Ово је био један од проблема који су се решили сами по себи током времена. Иако је у почетку за овај предмет било заинтересовано много студената, увођењем нових предмета, студенти су се реорганизовали. Тако се на спонтан начин у школским годинама 2000/2001. као и 2001/2002. број партиципаната на предавањима правне клинике смањио, те је број студената таман био довољан да покрију улоге из симулираних процеса грађанског и кривичног.

Један од проблема је био и назив предавања. Неколико од предложених назива су били: Правна клиника, Клиника правна, Клиника закона, Клиника законског образовања, Практично законско образовање,...

Прва три назива су била предложена од стране АБА, али смо се усагласили после да назив буде Правна клиника из два разлога:

У првом реду јер смо сматрали да ће овај назив покрити методе коришћене у симулираним процесима, теорију и процедуре, које студенти треба да знају и да их стичу у току одвијања предавања.

У другом реду приликом доношења те одлуке, узет је у обзир и предлог иницијатора увођења овог предмета.

Назив “клиничко законско образовање” (Clinical Legal Education) коришћен је на факултетима у Енглеској, али није то била препрека, већ чињеница да треба избећи назив “законско образовање” пошто се сматра да се тај назив односи на целокупно школовање на правном факултету. Ипак, коришћење овог назива у будућности није искључено.

Последња два назива су произашла из дискусије са координатором¹¹ Правне клинике са правног факултета у Темишвару, али се од њих одустало, с обзиром да звуче сувише технички, слично инжењерству.

Два од великих наших жаљења су:

- Чињеница да је већина наших колега који су и практичари (адвокати, бележничари, судије, тужиоци) избегавала да се укључи на било који начин у предавање правне клинике;
- На почетку школске 2002/03. године главни наш сарадник¹² није више могао да нам помаже из оправданих разлога. Такође ова два координатора су морала да одустану од координирања, пошто свако од њих предаје по још 2 предмета¹³.

Тако да, кад је правна клиника почела да обећава да ће постати један од све интересантнијих и све “западњачкијих” предмета, кад су све почетничке тешкоће решене, координатори су морали да оду. Сугерисано је да у наставку правна клиника буде координирана и њено одвијање буде осигурано кроз учешће образовних кадрова који су и практичари.

7. Закључци

Предавање о правној клиници, горе представљено, може се сматрати као успех са много тачки гледишта: у погледу покретача, пошто је предмет прихваћен и врло брзо уведен у Клуж-Напоки; у погледу сарадње са представницима АВА у Букурешту, као и са ова два координатора; у погледу студената пошто су имали прилику да симулирају процес којим могу да провере стечено теоретско знање; у погледу координатора и практичара који су нам помогли, пошто је велико задовољство посматрање студената како корак по корак, постају све вештији у једној или другој улози коју су одабрали; у употреби правних термина, у остваривању права, иако је реч само о симулираним процесима.

¹¹ Проф. унив. др. Gheorghe Mihai.

¹² Судија Adriana Mesesan из Апелационог суда у Клужу, која је поднела највећи терет предавања у периоду од 3 године

¹³ Др Ромулус Ђидро предаје Радно право и Право социјалне сигурности; др Вероника Ребреану предаје Општу теорију права и Право средине.

Prof. Dr. Romulus Gidro
Vice-Rector
University of "Bogdan Voda" of Cluj-Napoca (Romania)

Prof. Dr. Veronica Rebreanu
Senior Lecturer
University of "Babes Bolyai" of Cluj-Napoca (Romania)

CLINICAL LEGAL EDUCATION – THE ROMANIAN EXPERIENCE OF CLUJ-NAPOCA UNIVERSITY¹⁴

1. Introduction

Most of the jurists - no matter in which functions and places they are working now - will confirm that the theory which they learned in faculty was good to be known, but it was not enough for them to affirm their skills: they did not practice at all or not enough during their college years what really means to profess. And it is well known that learning anything is easier when the theory is applied into practice simultaneously.

In the 30's, one of the most important Romanian professors in General Theory of Law, Mircea Djuvara, said that the Law Faculties were preparing the students only theoretically, without too much practice; this is why he considered that the theoretical preparation of the students was not enough, and said that a method should have been found to introduce them to practice as well, while they were still studying in college.

¹⁴ The article refers to the period of time in which the authors were the coordinators of the Clinical Legal Education course, from the very beginning, from the first negotiations till it was well equipped competing with a Western Juridical Clinic course.

In any profession one needs to be taught in order to practice it well. If you have to work with clay, with metal, with wood, cement etc., it takes some time to get some experience and to get used to the properties of the material and how to put into practice the theory about them. But being a jurist (a lawyer, a judge, a prosecutor, a law councilor for that matter) - is one of the professions which deals with the most sensible and perfidious of all materials: human mind. Why human mind? Because it is in our minds that the juridical conscience is created and then it is reflected in the way we think and, especially, in the way we put into practice our more or less legal thoughts.

This is why, a respectable jurist must develop professional skills and combine them with the theoretical knowledge of objective law, positive law and substantial law, the way it is perceived, applied and followed or not by the people.

More, a good jurist must be flexible, must be used to communicating and dealing with people who sometimes have no idea about the law, must have good skills for speaking in public etc.

Our target and mission as law teachers is to do our best in order to give the society well prepared jurists. How can we do that? By combining the theoretical disciplines with a practical approach, such as Clinical courses. Among other courses, as Mr. Stuckey was saying, "clinical education courses offer law students their first opportunities to discover firsthand how difficult is to be a professional lawyer"¹⁵.

Based on our five years of experience, we would add that in the Romanian system of law Clinical education also shows how difficult it is to be a judge or a prosecutor.

For sure, most of the readers of this article, if not all of them, already know what Juridical Clinic means and how is it organized and functioning in the American¹⁶ and British¹⁷, as well law faculties in other countries¹⁸. The

¹⁵ Roy T. Stuckey, *Ensuring Basic Quality in Clinical Courses*, in International Journal of Clinical Legal Education, Northumbria Law Press, November 2000, pages 47-53.

¹⁶ Philip G. Schrag, *Constructing a Clinic*, in "Clinical Law Review", vol. 3, nr. 1, Fall 1996, pp. 175-244.

¹⁷ Richard Grimes, *Learning law by doing law in the UK*, in "International Journal of Clinical Legal Education", November 2000, pp. 54-57.

¹⁸ Judith Dickson, *Clinical Legal Education in the 21st Century: Still Educating for Service?*, in "International Journal of Clinical Legal Education", November 2000, pp. 33-44. See also Philip

authors' intention is to present a Romanian Juridical Clinic, the way it has been functioning so far, the conditions we were offered when we set it up, what we achieved, the difficulties we were faced with, our reasons to be satisfied of what we have done, our regrets for what we couldn't do, leaving to the generation to come the continuation of our work.

2. History

Long before ABA came to Romania with the proposal to introduce this discipline in the law faculties curricula, students from the Law Faculty Cluj-Napoca were familiar with the simulation of trials, though this wasn't done in an official way, by transforming the civil procedure seminars in simulated trials by members of the staff; the students have experienced what it means to be a lawyer or a judge or a law councilor without having too much actual practice and with just a theoretical knowledge of the procedures. In these simulations the students were discovering the different roles of the participants in a trial such as: defendant, lawyer, prosecutor, judge etc. and also some of the "secrets" of the trials, which no professor can or has enough time to teach. All this could remain unknown to the students until they are graduates and start to practise.

In the 80's, this kind of simulation of a trial was experienced by Romulus Gidro, then a young assistant in civil procedure, and having had experience as a lawyer before coming to teach in the Law Faculty. Aware of the difficulties he had had when he started practicing as a lawyer, Mr. Gidro started to simulate some civil trials – during the limited time offered by the seminars – and noticed that the students were more interested, more active, and acquired more information. This couldn't have been achieved if the students had only the theoretical approach to the trials.

Being so pleased of the way students were learning by practicing the civil procedure, Mr. Gidro organized a simulated trial where he invited the academic staff of the faculty. Everyone was amazed of the results and Mr. Gidro was encouraged to continue with this system doing seminars at civil procedure. More, the students' marks at the end of the semester were better than expected and improved as compared with other years of study.

G. Schrag, *op.cit.*, *supra*, p. 244 referring to the Eastern Europe countries and the republics of the former Soviet Union.

Everyone considered this way of doing seminars a very good method of teaching procedures, but no one thought that it could be transformed into an academic discipline.

Mr. Gidro was promoted as a lecturer; he started to teach Roman Law and Labor Law, and stopped holding seminars.

In 1996, Ms. Rebreanu started her full time academic activity with seminars in civil procedure. Without knowing anything about Mr. Gidro's experience and good results in this field, she simulated the trials with the students and taught them how to make a court file with all the papers, declarations, written procedures etc. The results were obviously very good: better attendance by the students; the students were more interested in preparing for the trial simulation seminars; the marks were again very good; other members of the staff were amazed at the great interest of the students and also at the load of work the professor took upon himself - it is a lot more difficult to teach in an active way.

3. Beginnings and further relations with the initiator – ABA

1. In May 1997, between the Dean of the Law Faculty – “Babeş-Bolyai” University Cluj-Napoca, prof.univ.dr. Liviu Pop, and an ABA representant in Bucharest, Mr. Lawrence Albrecht – lawyer - a discussion took place about the introduction of the Legal Clinic course in the Curricula of the faculty.

The idea of simulating trials was not completely new in our faculty – as I mentioned before. Assistants, lecturers were unofficially organized trial simulations to help students to better understand the procedures. But the novelty and, especially, the success of the discussion with Mr. Lawrence Albrecht lay in the fact that we found a way to give an official character to the trial simulations, by introducing a new discipline of study: “Juridical Clinic”. Starting with the second semester of the 1997-1998 Academic year.

2. After Mr. Albrecht left Romania, other ABA members and representatives in Romania paid regular visits to our Faculty, to see in which stage we were and how we were getting on with the Clinical Legal Education. As much as it was possible, we were invited to participate in international and Romanian

meetings on this subject organized by ABA, and monitored by the ABA representatives in Bucharest, as follows:

In January 1998, Mr. Gary Marek visited our Juridical Clinic. During the time he was the ABA representative in Romania, we had the pleasure to be invited and to participate in the Regional Legal Education Workshop "Strategies for implementing practical legal education programs", which took place in Opatija, Croatia, March, 25-27, 1998. Both coordinators from Cluj-Napoca Law Faculty, dr. Gidro Romulus and dr. Rebreanu Veronica, participated in this Conference, where we met other coordinators of Clinical Legal Education, from Romania¹⁹ and from other academic centers in the South-East of Europe.

The participation to this Conference was very helpful to us because it showed us that all the Clinical Legal Education coordinators had almost the same questions and difficulties. Also, we had the occasion to learn from other clinicians' experience and to avoid making the beginners' mistakes.

The next visit by an ABA representative was in September 1998 when Mrs. Laura Bucher, Mr. Gary Marek's successor, visited our Faculty, together with professor Rodney Uphoff - from Clinical Legal Education, Oklahoma University. Both were delighted with our Juridical Clinic Room for simulating trials. We analysed the way our programme was developing and our way of implementing it was appreciated. They suggested a few ways in which we could make our programme functional and we put these into practice, as much as our legislation permitted it.

In October 1998, prof. Rodney Uphoff visited our faculty again, when he presented the history of Juridical Clinic in the United States of America and the different types of Juridical Clinic which exist and function in USA. His talk had a great impact over our staff and especially on the students: the number of those who chose this optional discipline was subsequently greater than the previous academic year, 1998-1999. Mr. Uphoff was very impressed by the great number of questions which proved that our students were extremely interested in knowing more about the discipline and about the Common Law system of law, which is very different from the Romanian one.

In May 1999, the ABA representative organized in Sibiu a Romanian Conference on Clinical Legal Education, in which Mr. Gidro Romulus parti-

¹⁹ Bucharest and Timisoara.

cipated. Many written and video materials were given to us for our Juridical Clinic. The Romanian experience in implementing this discipline was discussed and analysed.

The ABA representative in Bucharest during 1999-2000 Academic year was Mrs. Irene Baniias. She visited us in September 1999 and was satisfied with the way we implemented and adapted Clinical Legal Education to our teaching system and our Law system within the limits of the Romanian laws. The last Romanian meeting of the Clinicians, organized by the ABA representative in Bucharest - Mrs. Irene Baniias, was in October 1999. Unfortunately, none of the Cluj-Napoca coordinators were able to participate.

The Bucharest ABA representatives sent us some written materials and video tapes, a few issues of the "Clinical Law Review"²⁰. The Cluj Faculty of Law made sustained efforts to ensure the infrastructure needed for the course: a special room arranged like a trial court room; a video recorder; a TV set; a video camera.

4. How it functioned

Once accepted and put into practice, this new discipline – even though an optional one – had a lot of success with the students and most of them have chosen it as the optional discipline.

The members of the staff who were in charge of the implementation of Clinical Legal Education were dr. Romulus Gidro and dr. Veronica Rebreanu. It is obvious why: because the Dean knew their activity in this field and considered them the best qualified people to do it, instead of some other persons who did not experience at all the trial simulations. They organized it, kept in touch with the practitioners who helped us implement it. In the first two years, they also participated directly during courses and seminars until there a way of working with the students was formed.

²⁰ They forgot to send us the number (1999) in which prof. Rodney Uphoff wrote an article in which he made some remarks about the Romanian Juridical Clinics. Prof. Uphoff visited the Cluj Juridical Clinic in 1998 and, although he showed himself very well impressed about our project and the way we just started to implement it officially, and the Clinical Law Room was already arranged as a court room, what he wrote in the article was not reflecting our discussions. Unfortunately, he did not understand that we had to adapt the *Juridical Clinic* course to Romanian legislation and possibilities.

Taking into consideration the coordinators' proposal, the Dean approved and supported us, to set up a special room for trial simulations, which was the exact replica of the real ones. This made the students feel very close to real trials, respecting the places of the participants and experiencing the official character of being a judge, a lawyer, a prosecutor etc.

After this new course was integrated into the curricula of the Faculty and having a special room for it, we paid a great deal of attention in organizing and developing this course. We kept in touch with the practitioners who agreed to help us and we were also attentive to supply it with suitable equipment so as to make it competitive with the western ones.

Right from the start, there was a lot of enthusiasm on both sides: that of the practitioners who still remembered how hard it had been for them at the beginning, when they had no idea of how to practise law. They immediately replied positively and proposed a lot of methods for working with the students; on the other hand, the students also replied positively by choosing this optional course.

But too much enthusiasm in the beginning does not always bring immediate happiness! And we say that, having in mind the analysis of the discipline from the two perspectives:

- firstly, soon after the meeting with the practitioners we were asked by some of them what their benefits were from the participation in this course (the only possibility to pay them was by the hour and in a State university the salaries are much lower than a lawyer gains maybe in one week; none of our colleagues which are also practitioners agreed to participate). The other question was if they had any chance of going to the USA!;
- secondly, it cannot be denied the fact that most of the students have chosen this course wanting to acquire more information; These were prepared to work hard for that. But there were also students who came just thinking that they would manage somehow without working very hard and very seriously - this is why in the first two years we had more than 100 students per semester. Yet it was not very easy for them to fulfil the professors' requirement that each of them should complete a juridical file and have an active presence during the simulations.

That made our mission very hard: on the one hand, because it is not too easy to work a certain number of hours with more than 100 students at each meeting. We had no possibility to increase the number of hours because nobody would have accepted to work without being paid. On the other hand, we had no possibility to stop them choosing this discipline. In this respect, we tried to find a way to select them, but none of our proposals was agreed: upon just as we could not make them choose an optional discipline, we cannot stop them choosing it. This was a “problem” for years, not only as far as “Juridical Clinic”. So, all our projects and ideas for finding ways to select the students for this course failed and we had to accept all the students who chose it as an optional discipline. As time settles everything, so it did with our course: in time, the offer for optional disciplines increased up to four and our students began to choose the other disciplines as well; during the last two years the number of students who have chosen our course was perfect, without causing any trouble and all the students could participate more during the simulations and express their skills for being a lawyer, judge, prosecutor etc.

For teaching Clinical Legal Education one must be entirely dedicated to it. I would consider this dedication from two points of view:

- firstly, one must be dedicated in the sense of having the proper skills to show and introduce the students to that kind of knowledge. Students must acquire the art of knowing how to react and deal and treat the people involved in a certain situation. We usually “steal” this knowledge attitude by observing our master, how he/she deals with delicate situations for which nobody prepares you in advance; even though most of the situations can be anticipated, we cannot expect to be told about all of them;
- secondly, one must be dedicated in the sense of finding pleasure in teaching and initiating the students in the secrets and tricks of how to behave in simple simulated situations, so that later they should be able to be at their best in complicate and delicate or peculiar real situations or with difficult clients.

5. Method of work

The methods of work used in Cluj-Napoca Juridical Clinic were a combination between the “clinicians” experience and the vision of the practitioners who helped us to develop this discipline. We also took into consideration what

the students should know when finishing the faculty, in order not to be surprised by the practice, the way we were before them.

Students were given two cases: a civil one and a criminal one. They studied them and each of them chose a role in the civil trial and another one in the criminal trial. So everyone got a chance to be could have been judge, lawyer, prosecutor, clerk, even witness.

It was established that every student participating in the Juridical Clinic course, no matter what role he had chosen, must have a complete court file with all the papers a trial file should have: the writ of summons, public prosecutor's charge, the writ against smb., the proof by witness, other proofs according to the type of the trial, the minutes of the meeting, the sentence etc.

The trials were simulated in a succession at the students' request, irrespective of the order, so that they were able to get used with civil and criminal procedures.

After one of the participants to the trial spoke, the trial was stopped and there followed observations, comments, completions, rectifications. This means that even though not all the students had the chance to be a lawyer, a prosecutor or a judge, at least they had the possibility to comment on others' work and to contribute with the way they would have done the same "job".

Especially in the last two years while the authors of this article worked as coordinators on this course, all the students in Juridical Clinic had the chance to participate directly in the simulated trials, having an active role: they were one of the participants to the trial in a certain role and also had the possibility to intervene with comments and suggestions about the way they were understood the trial and the doctrine as well.

When the students have been marked, the following aspects have been taken into consideration:

- the way the simulated file was completed with the procedural papers and the quality of their work;
- each student's contribution in the simulated trials – as participants or as "active public", commenting and correcting the others' activity;
- the way they used the legislation, interpreting it and applying it correctly to the given cases;

- the way they knew how to do their research into jurisprudence and use it;
- also, the way they showed interest in knowing and using the doctrine.

At the beginning of the 2002-2003 academic year the best conditions were provided to continue teaching Juridical Clinic course:

- there was a well-equipped court room;
- there were a TV set, a video recorder, a camera and enough video cassettes.

This means that this course could have been taught at a higher level than before and could have competed with any other western Clinical Legal Education course.²¹

6. Regrets

During the five years when we worked as the coordinators of this course, there were several aspects which raised question marks, but some of them were eventually solved as time passed. With others we dealt by taking what we considered to be “the most rational decision” for the moment. We consider at least two of them worth being mentioned here.

One of the first issues²² we had to deal with was to find a way of selecting the students for this course, without causing any inconvenience. This was hard to do because of various reasons. Here are some of them:

- it was an optional²³ course – this means that theoretically we cannot obstruct the students to choose it in any way; we thought that any

²¹ We knew that in USA Juridical Clinic courses it is used the system of recording the students’ performance on tape because we received such cassettes from ABA. The idea of providing our Juridical Clinic course with a camera was strengthened during a visit in 2000 to the Exeter University School of Law where Veronica Reboreanu had the pleasure of exchanging some experience with the coordinator, at that time Mrs. Sue Prince. She also participated in a simulation of a trial where the students were recorded on video tape with the camera and could observe their performance.

²² We refused to call them “problems” and preferred to consider them as being “issues”, thinking that we would soon find a way to answer them and make our job easier.

²³ Romanian curricula of the disciplines taught in faculties has three kind of courses: compulsory courses which every student has to pass; optional ones – there are several optional courses offered in any academic year for each year of study they are in and the students cannot be

way to select them could be considered by the students a source of “injustice”, as long the course was optional;

- in the beginning, the Juridical Clinic was taught for students in their 3-rd and 4-th year of study; in the third year of study, second semester, they were taught civil and criminal procedures, in parallel with our optional course. This meant we could not condition the choosing of the course by the marks they had to the disciplines we mentioned. Neither could we condition their admittance by the marks the students obtained to other disciplines;²⁴
- after two years, the course was restrained to the 4-th year of study. The reason for this change was the students’ best interest: it was considered that in order to follow this course they needed to have some knowledge of civil and criminal procedures, instead of studying them in parallel;
- the idea of selecting the students by their skills it was taken into consideration but the first reason came up again: optional course - anyone can choose it.

This was one of the aspects which was solved by the passing of time: now four optional courses are offered in the first semester of the 4-th year of study; students have been told what each course is about and the methods of work. They realized that if they are too many most of them will be only passive participants to the simulations and won’t have the occasion to show what they can really do. So, in a “spontaneous” way, we can say that everything was solved and in the academic years 2000/2001 and 2001/2002 the number of the students was perfect and covered exactly the number of the participants for the civil and the criminal simulated trials.

The other issue we had to answer to was related to the name to be given to this course. Some of the proposed names were: “Juridical Clinic”, “Clinical Law”, “Legal Clinic”, “Clinical Legal Education”, “Practical Legal Education”, “Laboratory of Legal Education”, “Experimental Legal Education”.

obstruct to choose one or another (sometimes some of these optional courses are not taught because the students did not choose them); facultative courses where they can participate or not, but the marks obtained to these disciplines are not taken into consideration for the credits. Only the marks obtained at the compulsory and optional courses are taken into consideration for obtaining the scholarships, places in the campus, marks (credits) to pass in the following year of study etc.

²⁴ Sometimes students with low marks prove to be better practitioners than some of the best marked ones which, with time, prove to remain only good theoreticians.

The first three titles were proposed by the ABA initiators and we decided to use the title Juridical Clinic.

Firstly, because we considered that this name could very well cover the methods used in simulating the trials, the juridical theory and the procedures students have to know and achieve during the course.

Secondly, it was a decision in which we took into consideration the ABA initiators' proposals.

The fourth title, Clinical Legal Education, is used in United Kingdom Law Faculties. For some reason we avoided to use "legal education" because we considered this to refer to the whole period the students study in the law faculty they are legally educated. Still, this possibility of changing the name into Clinical Legal Education might be an option in the future.

The last two titles resulted from a discussion about this course with the coordinators from Timișoara Faculty of Law (prof. dr. Gheorghe Mihai). We considered these proposals as being too technical, too close to engineering.

Two of our greatest regrets were:

- that most of our colleagues who are also practitioners (lawyers, notaries, judges, prosecutors) avoided to get involved with some activity in this new discipline;
- at the beginning of the academic year 2002-2003 our main collaborator could not continue to help us because of some objective reasons. Both of the coordinators had to give up coordinating this course²⁵ – even though now it was on the way of becoming even more interesting. We suggested that this discipline should be coordinated by members of the staff who are also practitioners.

²⁵ Each of them is teaching two disciplines: dr. Romulus Gidro is teaching Labour Law and Social Security Law and dr. Veronica Rebreanu is teaching General Theory of Law and Environmental Law.

7. Conclusion

The Cluj-Napoca Juridical Clinic course presented above can undoubtedly be considered as a success from many points of view: from the initiators' point of view because it was accepted and put into practice so soon and with a valuable collaboration between the Bucharest ABA representatives and the coordinators; from the students' point of view because they had the occasion to simulate juridical practice according to the theoretical knowledge they had achieved; from the coordinators' and practitioners' point of view because it was a real pleasure to observe the students during this course, how, step by step, they became more skillful in one or another of the "juridical roles" they had chosen and doing it with so much pleasure and abnegation.

*Др Ерика Рот
Продекан Факултета за државу и право
Универзитета у Мишколцу (Мађарска)*

ОБЛИЦИ И УСПЕШНОСТ САРАДЊЕ*

Болоњски процес утиче на високо образовање не само путем вишестепеног образовања, већ и растом значаја мобилности. ERASMUS – програм под покровитељством ЕУ пружа могућност професорима и студентима да стичу међународна искустава на целом Европском подручју. Поред тога, међутим, не могу се занемарити, већ од тога можда већа улога припада у високом образовању споразумима о сарадњи између факултета истог профила два или више универзитета, како ћу то у току каснијег излагања истаћи.

У току излагања прво, желим указати како на предности, тако и на недостатке ERASMUS пројеката, а затим, на она подручја сарадње на пољу образовања и науке која могу бити отворена путем међууниверзитетских споразума. Моја искуства, наравно, не односе се на целу регију Средње и Источне Европе, али сматрам вероватним, да проблеми на које ћу указати, нису присутни само на Правном факултету Универзитета у Мишколцу.

1. Позитивна и негативна страна ERASMUS пројеката

TEMPUS - програм намењен државама у процесу придруживања имао је неоспориве предности:

* Са мађарског превела др Магдолна Сич, професор Правног факултета у Новом Саду.

- *Студенти* – мада само у малом броју и првенствено они који су припремали докторат, могли су да започну стицање искуства надајући се стипендији која им је покривала трошкове живота у иностранству. Први пут се пружала прилика, да не само деца имућнијих родитеља, који су били у могућности да финансирају школовање у иностранству, него и обични студенти усавршавају путем посећивања курсева на страним универзитетима и да слушају предавања славних професора о којима су могли само да чују од професора матичног факултета. Студент на иностраном факултету није имао обавезу полагања испита, истина, није постојала ни институционализована могућност признавања иностраних студија у оквиру TEMPUS – програма. Највише што је студентима овог програма било дато, јесте, да користећи погодности наставног плана свог матичног факултета, полажу испите ван испитног рока и да буду ослобођени посећивања наставе и семинара. Према томе, овај тип мобилности није био праћен обавезом универзитета да урачуна иностране студије. TEMPUS - пројекат био је посебно повољан за учеснике докторских студија, које су започете 1993. године, јер су могли да обаве истраживања у иностранству у трајању од неколико недеља или чак неколико месеци, што је онима који су вредно радили дало велики залет.

- Од *професора* многи су добили могућност да у иностранству, у току неколико недеља обављају истраживања, консултују са иностраним колегама и да користе добро опремљене библиотеке угледних институција. Не треба занемарити, да је и професорска стипендија покривала у потпуности трошкове боравка у иностранству, а домаћим високошколским установама «није ништа коштао» службени пут колеге.

Излазећи из круга држава за које је предвиђен TEMPUS - програм, постали смо учесници SOCRATES/ERASMUS - пројекта, који начелно припада вишем нивоу, што је донело делом знатне позитивне промене, али узрокује и многе проблеме који су присутни и данас.

- На пољу *мобилности студената* све више студената може да путује у државе чланице ЕУ на парцијално образовање. Трајање ових студија треба (требало би) да се урачуна у наставне обавезе студента на матичном факултету. У овој школској години, на нивоу целе државе, око 1800 студената путује у иностранство, међутим, по процени координатора програма, због уласка у ЕУ, може да се очекује повећање финансијских оквира, што значи, да ће наредних година за парцијалне студије бити отворена могућност за 2000 – 2500 студената.

Проблеми се јављају у погледу следећег:

- а) Висина студентске стипендије, омогућује издржавање само уз знатну помоћ родитеља или додатне стипендије остварене путем других конкурса, чак и онда, ако је инострана институција у могућности да обезбеди студентима који стижу из партнер- институције смештај у студентским домовима и могућност исхране коришћењем погодности. Од оног што је констатовано у споразуму и чини основ мобилности, много мањи број студената може да путује на студије у много краћем временском трајању. Наиме, одређен је минимални износ месечне стипендије у програму – који не покрива ни трошкове смештаја. Износ укупне стипендије коју институција може да подели, омогућује финансирање само дела иностраног програма који је обухваћен споразумом.
- б) Мада би урачунавање иностраних студија и испита било обавезно, то доводи до тешкоћа у погледу правних студија, посебно имајући у виду позитивноправне предмете. Колега који предаје мађарско грађанско право тешко да ће прихватити као замену за сопствени предмет, на пример, грађанско право одслушано на холандском универзитету. Није случајност, да студенти који користе могућност иностраних студија масовно потичу из редова економиста, студената страних језика или пољопривредног факултета, тј. таквих наука које се могу конвертирати. Према томе, студент правног факултета који се враћа кући са новим искуствима треба да полаже испите за одговарајући семестар по предвиђеном наставном плану, а у горем случају треба да прибави и потписе за дати семестар. У погледу овог проблема, можемо очекивати позитивне промене од преласка на кредитни систем, чије је прихватање у току у мађарском високом образовању.
- в) Један од циљева ERASMUS програма јесте, обезбеђење узајамности. Овом захтеву, међутим, по мом сазнању, ни један правни факултет у Мађарској не може да удовољи, јер студент Западне Европе жели да посећује првенствено Западно Европске високошколске институције, и само неколико – морамо признати: храбрих студената права – који траже нешто егзотично, слуша неколико курсева на неком од мађарских правних факултета. Поред тога, што је наша земља мање привлачна за страног студента од Француске или Уједињеног Краљевства, узрок проблема може да се тражи и у томе, да не можемо да понудимо онима који нам стижу комплетне семестре на страном језику. Мада, за похвалу, расте број предмета на страном наставном језику на свим правним факултетима, то ипак није исто за страног

студента као кад курс слуша, на пример, на енглеском универзитету. Истина, домаће курсеве на страном језику слушају и наши студенти, али ови предмети се уграђују у наставни план по правилу као алтернативни предмети, после обавезних часова, према томе, страни студент може да састави себи само веома необичан распоред.

Ради обезбеђења узајамности који се захтева у ERASMUS - програмима било би добро, и допринело би упознавању правних факултета нових чланица ЕУ, ако би неки Западно Европски универзитети организовали летње школе у Средње-источној Европи. Ови курсеви би привукли и студенте Западне Европе, који би се касније, вратили, можда, и на дуже време на наше факултете у оквиру ERASMUS - пројеката.

С друге стране, то би била добра прилика и за правне факултете земаља у процесу придруживања, јер је студентима доступније, с обзиром на географску близину нових чланица ЕУ, да овде учествују на једној летњој школи, него на било ком од Западно Европских универзитета.

- Имајући у виду *мобилност професора* могућности су много боље. Истина, један професор, с обзиром на кратак период боравка, треба да оствари отприлике двоструко од својих наставних обавеза него на домаћем факултету и то за надокнаду од око 200 Евра за недељу дана, али и поред тога, велико је интересовање и у кругу професора. У погледу пројеката катедара Правног факултета у Мишколцу, није присутна појава, о којем је пре неки дан у интервјуу преко радија извештавало одговорно лице пројекта, рекавши, да професори нерадо одлазе у иностранство, наводећи као један од разлога: да за академско напредовање у нашој земљи још се не захтева инострано искуство у настави.

У оквиру ERASMUS - програма годишње, имајући у виду целу државу, 350 – 400 професора одлази да држи наставу у Европи. Уласком у ЕУ може се очекивати раст учешћа.

Неповољно је за професоре да ERASMUS програм не предвиђа могућност финансирања истраживачког рада, поред тога, време боравка у циљу наставе, толико је кратко, а одржавање наставе на страном језику представља такав терет, да евентуално, остаје само мало времена за кратку посету библиотеци и за стручну консултацију.

2. Двострани споразуми о сарадњи

Двострани међуфакултетски споразуми несумњиво значе богату ризницу могућности сарадње. Док се ERASMUS концентрише само на образовање, у оквиру двостраних споразума од факултета зависи какав садржај прижељкују. У даљем излагању желим укратко да прикажем неке форме сарадње и – донекле – да их оценим.

- а) Мада се у овим споразумима не ставља нагласак на образовање, на овом подручју, пре свега у региону Средње источне Европе, где они који говоре језик суседних земаља живе као националне мањине и уписују на факултете у сразмерно великом броју, могло би имати посебан значај, да похађају неколико курсева у иностранству на матерњем језику. Овде бих желела да укажем на један веома битан део споразума који се примењује између домаћина и нашег факултета. Овај споразум омогућује, да годишње у трајању од недељу дана, дневно са 2 – 3 часа професори Правног факултета у Мишколцу одрже уводна предавања о правцима развоја појединих подручја мађарског права, као и о најзначајнијим правним институтима, за студенте Правног факултета у Новом Саду чији је матерњи језик мађарски. Досад је серија предавања одржана само једном приликом, она је, према реакцијама позитивно примљена, и моје колеге ће радо прихватити да одрже предавања и убудуће. С обзиром на то, да је основ сарадње узајамност, и ми срдечно примамо посету колега из Новог Сада и са радозналошћу чекамо њихова предавања. У вези образовања, желим да укажем и на то, да споразуми о сарадњи омогућују коришћење инфраструктура партнера за истраживање, пре свега библиотека, као и консултација за студенте који пишу рад за студентску научну конференцију или стручни рад.
- б) На пољу научног истраживања има, можда, могућности за најсвестранију сарадњу. Професори партнер институција могу да размене информације о својим резултатима истраживања, могу да обављају заједничка истраживања. Заједничка истраживања истовремено омогућују и пријаву заједничких конкурсних тема, јер нам је познато, да данас они конзорцијуми у којима учествује страни партнер, или имају више изгледа на успешно конкурисање или је то сам по себи услов конкурса.

- в) Размена публикација и позив професора партнера на научне скупове спада у област која најбоље функционише.
- г) Споразуми о сарадњи могу да имају велику улогу и на пољу научног усавршавања. Према нашем искуству, знатан број страних студената који се пријављују на Phd студије долази са факултета са којима смо протеклих година закључили споразуме о сарадњи. Иза ове појаве очигледно стоји узрок, да професори партнер институције, познавајући рад наших колега који ће бити ментори кандидата за докторат, својим студентима препоручују наше докторске студије.
- д) За студенте би пружао изванредну могућност, поред стицања научних сазнања, и за међусобно упознавање, један нови облик сарадње, који засад још није остварен на нашем факултету, али, надамо се, да ће ускоро бити реализован. Планирамо организовање заједничких научних студентских манифестација са партнер факултетима, на којима би студенти два или више факултета изложили своје резултате истраживања. Студенти би могли сазнати, која питања интересују њихове колеге из других држава. Сматрам да значај овог облика не треба посебно да подвучем, без обзира да ли је реч о оним државама који су већ чланови или о онима који тек очекују придруживање ЕУ.

Недостатак двостраних споразума је у томе да успешност рада на остваривању садржаја споразума зависи од тога да ли су партнери вољни и да ли су у могућности да то финансирају. Било би оптимално ако би заједничка истраживања, стручне посете, размене искустава, трошкови одржавања наставе могли бити покривена путем средстава остварених заједничким конкурсима. Засад, нажалост, то још није случај.

У нашој земљи средства универзитета из буџета не само што не достижу просек ЕУ, али из године у годину треба да рачунамо на смањивање ових средстава. Међутим, и поред тога, одржавање и проширивање међународних контаката од изузетног је значаја, и за ово смо неопходна средства – у рационалним границама – у сваком случају обезбедили.

Најзад, али не на последњем месту, желим да кажем неколико речи о једном виду сарадње који не спада у напред споменуте. Имамо такве стручне контакте са професорима бројних страних универзитета, који, мада немају институционализовану форму, али смо могли у појединим истраживачким програмима заједно да радимо, или су примали наше професоре или Phd студенте омогућујући им истраживачки рад у краћем или дужем временском трајању. Ови контакти, могу храбро да кажем,

нису од мањег значаја од циљева сарадње констатованих у ERASMUS - споразумима, јер, мада недостаје «форма», «садржина» се остварује у виду очигледних резултата.

Протеклих неколико минута трудила сам се да резимирам оне форме сарадње, које играју одлучујућу улогу у животу нашег факултета како са аспекта студената тако и професора. Изостављајући закључак и понављања која га по правилу прате, желим истаћи само то, да иза садржајних институционалних контаката увек стоје добри лични контакти. Стога је суштина појединих форми сарадње – мада њихове предности и недостатци могу бити различити – увек то, да контакти студената и професора правних факултета различитих земаља постану све чвршћи: на што више форума да се међусобно упознају са резултатима истраживања, да расправе заједничке проблеме наставе и истраживања. За такав садржај пружа могућност и ова конференција, за чије организовање и позив би желела и овом приликом да се захвалим колегама из Новог Сада.

Róth Erika
Dékanhelyettes, Miskolci Egyetem,
Állam- és Jogtudományi Kar (Magyarország)

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS FORMÁI ÉS HATÉKONYSÁGA

A Bologna-folyamat nem csupán a többszintű képzésre való átállás kapcsán gyakorol hatást a felsőoktatásra, de felértékelődik a mobilitás jelentősége is. Az oktatók és hallgatók külföldi tapasztalatszerzésére az EU által támogatott ERASMUS Program biztosít egész Európát átfogó lehetőséget. Emellett azonban nem elhanyagolandó, sőt mint a későbbiekben ezt hangsúlyozni kívánom, talán még fontosabb szerepet játszanak a felsőoktatásban a két vagy több egyetem azonos profilú kara között létrejövő együttműködési megállapodások.

A következő néhány percben az ERASMUS Projektek nyújtotta előnyöket illetve a program árnyoldalait szeretném felvázolni, majd a kétoldalú megállapodások által megnyíló, oktatási és tudományos együttműködés területeit mutatnám be. Természetesen tapasztalataim nem fogják át a közép-kelet európai régió egészét, de valószínűnek tartom, hogy a következőkben jelzett problémák nem csupán a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán jelentkeznek.

1. Az ERASMUS projektek pozitív és negatív oldala

A csatlakozásra váró államok számára nyitott TEMPUS Program egyértelmű előnyöket kínált:

- A *hallgatók* - bár csekély számban és elsősorban a doktori képzésben részt vevők, de - kedvező, a külföldi megélhetést biztosító ösztöndíj reményében vághattak neki a tapasztalatszerzésnek. Először nyílt lehetőség arra, hogy nem csupán a külföldi tanítást finanszírozni tudó tehetősebb szülők gyermekei, de az egyszerű egyetemi hallgatók is gyarapodhassanak azáltal, hogy a

külföldi egyetemeken kurzusokat látogathattak, a hazai oktatók által emlegetett nagynevű professzorok előadásait hallgathatták. Vizsgakötelezettség nem terhelte a kiutazó hallgatókat, igaz, a TEMPUS keretében külföldön folytatott tanulmányok elismerésére sem volt intézményesített lehetőség, legfeljebb az egyéni tanrend nyújtotta előnyöket kihasználva tehettek a vizsgaidőszakon kívüli időpontban is vizsgát a TEMPUS-os hallgatók, s felmentést kaptak az előadások és szemináriumok látogatása alól. Ez a típusú mobilitás tehát nem járt az egyetemek számára a külföldi tanulmányok beszámításának kötelezettségével.

Különösen előnyös volt a TEMPUS Projekt az 1993-tól beindult doktori képzésben résztvevők számára, hiszen néhány hetes vagy akár hónapokig tartó kutatómunkát végezhetek külföldön, ami a PhD dolgozat megírásához nagy lendületet adott azoknak, akik szorgalmasan dolgoztak.

- Az *oktatók* közül sokan kaptak lehetőséget arra, hogy néhány héten keresztül külföldön kutatómunkát végezzenek, konzultáljanak külföldi kollégákkal, használják a neves intézmények kiváló könyvtárait. Nem elhanyagolható tény, hogy az oktatói ösztöndíj is fedezte a kint tartózkodás teljes költségét, a hazai felsőoktatási intézményeknek „semmibe sem került” a kollégák tanulmányútja.

A TEMPUS kedvezményezett országok köréből kikerülve az elvileg magasabb szintet jelentő SOCRATES/ERASMUS Projekt részeseivé váltunk, ami jelentős – részben pozitív - változásokat hozott, de tagadhatatlanul sok problémát okozott és okoz ma is.

- A *hallgatói mobilitás* terén egyre több hallgató utazhat az EU tagállamokba részképzésre, amelynek időtartama egy az egyben beszámításra kell(ene), hogy kerüljön az anyaintézményben a hallgatót terhelő tanulmányi kötelezettségbe. Ebben a tanévben országosan kb. 1.800 hallgató utazik külföldre, de a programot koordinálók reményei szerint a csatlakozás miatt a keretek növekedésével számolhatunk, ami azt jelenti, hogy a következő években 2000-2500 hallgató számára nyílik lehetőség a külföldi részképzésben való részvételre.

A problémák a következő területeken jelentkeztek:

- a) A hallgatói ösztöndíj összege jelentős szülői segítség vagy más pályázatokon nyert támogatás mellett teszi csak lehetővé a megélhetést akkor is, ha a fogadóintézmény kollégiumi elhelyezést és kedvezményes étkezési lehetőséget tud biztosítani a partnerintézményből érkező hallgató számára. A mobilitás alapját jelentő szerződésben foglaltaktól lényegesen kevesebb hallgató utazhat, lényegesen rövidebb időtartamra. A Programban ugyanis meghatározott a havi ösztöndíj minimuma – ami a szállásköltséget sem fedezi – de az intézmény

által felosztható ösztöndíjkeret a szerződésben foglalt kiutazási lehetőségek töredékének finanszírozására nyújt csupán lehetőséget.

- b) Bár a külföldi tanulmányok és vizsgák beszámítása kötelező lenne, a jogászképzésben ez különösen nagy gondot okoz, főként a tételesjogi tárgyak esetében. Aligha fogadta el a magyar polgári jogot oktató kolléga az ő kurzusát kiváltó tantárgyként pl. a holland egyetemen hallgatott polgári jogot. Nem véletlen, hogy elsősorban a konvertálható ismeretanyag megszerzését biztosító közgazdász, idegen nyelvi szakos bölcsész és agrárhallgatók köréből kerül ki a kiutazó diákok többsége. Tehát a joghallgató a külföldi élményekkel gyarapodva hazatér és levizsgázik az adott félévre kötelezően előírt tárgyakból, s rosszabb esetben még a félévi aláírásért is be kell számolnia. E téren áttörést remélhetünk a kreditrendszerre való átállástól, ami felfutó rendszerben folyamatban van a magyar felsőoktatásban.
- c) Az ERASMUS Programok egyik célja a kölcsönösség biztosítása. Ennek a követelménynek azonban tudomásom szerint egyetlen magyar jogi kar sem tud eleget tenni, hiszen a nyugat-európai hallgató elsősorban más nyugat-európai felsőoktatási intézménybe vágyik, s csak néhány – valljuk be: részben egzotikumot kereső – bátor joghallgató hallgat néhány kurzust a magyar jogi karok valamelyikén. Amellett, hogy hazánk Franciaország vagy az Egyesült Királyság mellett kevesebb vonzerővel bír a külföldi hallgató számára, a probléma oka abban is keresendő, hogy nem tudunk idegen nyelven komplett szemesztereket ajánlani a hozzánk érkezőknek. Bár minden jogi karon örömdetesesen bővül az idegen nyelven oktatott tárgyak köre, még sincs ugyanabban a helyzetben az ilyen kurzust felvevő külföldi hallgató, mint amikor pl. egy angol egyetem tanrendi óráit látogatja. Igaz, hogy a hazai idegen nyelvű kurzusokat saját hallgatóink is felveszik, de ezek általában alternatív tárgyként, a kötelező órákat követően épülnek az órarendbe, tehát a külföldi hallgató meglehetősen furcsa órarendet tud csak összeállítani magának.

Az ERASMUS Programokban elvárt kölcsönösség biztosítása szempontjából is kedvező lenne, az új EU tagállamok jogi karainak megismerését segítené, ha egyes nyugat-európai egyetemek nyári egyetemi kurzusokat hirdetnének Közép-Kelet-Európában. Ezek a tanfolyamok vonzanák a nyugat-európai diákokat is, akik esetleg a későbbiekben hosszabb időre is visszatérnének karainkra az ERASMUS Projektek keretében.

Másrészt ez a csatlakozásra váró államok jogi karai számára is kedvező lehetőség lenne, hiszen az új tagállamok földrajzi közelsége miatt elérhetőbb itt

a hallgatók számára egy nyári egyetemen való részvétel, mint a nyugat-európai egyetemek bármelyikén.

- Az *oktatói mobilitás* terén jóval kedvezőbbek a lehetőségek. Igaz, egy professzor a szűk időkeret miatt hazai óratartási kötelezettségének kb. kétszeresét köteles teljesíteni a heti kb. 200 Euro juttatásért cserébe, ennek ellenére az oktatók körében is rendkívül nagy az érdeklődés. A miskolci jogi kar tanszékei által gondozott projektekben nem tapasztalható az a jelenség, amelyről a program felelőse egy minapi rádióriportban beszámolt, elmondva, hogy az oktatók nem szívesen mennek külföldre, aminek egyik oka, hogy az akadémiai előmenetelhez még nem követelik meg a külföldi oktatói tapasztalatot hazánkban.

Országos szinten évi 350-400 oktató megy Európába oktatni az ERASMUS keretében, de a csatlakozás miatt várhatóan ez a létszám is emelkedni fog.

Az oktatók számára hátrányt jelent, hogy kutatómunka támogatására az ERASMUS programban nincs lehetőség, az oktatási célú kiutazás időtartama viszont olyan rövid, s ezzel együtt az idegen nyelvű oktatási kötelezettség olyan terhet jelent, ami mellett legfeljebb rövid könyvtárlátogatásra és szakmai konzultációra nyílik mód.

2. A kétoldalú együttműködési megállapodások

Az együttműködési lehetőségek kétségkívül gazdag tárházát jelentik a karok közötti kétoldalú megállapodások. Míg az ERASMUS csupán az oktatásra koncentrál, a kétoldalú megállapodások keretében a karokon múlik, milyen tevékenységet preferálnak. A következőkben az együttműködés egyes formáit szeretném röviden bemutatni és – bizonyos mértékig – értékelni.

- a) Bár az oktatás a megállapodásokban általában nem hangsúlyos, e téren főként a közép-kelet-európai régióban, ahol nemzetiségi kisebbségként a szomszédos államok nyelvét beszélők viszonylag nagy számban élnek és nyerne felvételt az egyetemekre, kiemelkedő jelentősége lehet, ha külföldön, anyanyelvükön tudnak néhány kurzust látogatni. Itt szeretném megemlíteni a házigazdák és a karunk között érvényben lévő szerződés egy igen figyelemre méltó részét. Ez a megállapodás lehetőséget biztosít arra, hogy évente egy héten keresztül, napi 2-3 órában a miskolci jogi kar oktatói a magyar jog egyes területeinek fejlődési irányairól, legfontosabb jogintézményeiről bevezető jellegű előadásokat tartsanak az újvidéki jogi kar magyar anyanyelvű hallgatói számára. Eddig egy alkalommal került sor ilyen előadássorozatra, amelynek fo-

gadtatása a visszajelzések szerint pozitív volt, kollégáim szívesen vállalkoznak a jövőben is előadások tartására. Mivel az együttműködés alapja a kölcsönösség, mi is szívesen fogadjuk az újvidéki kollégák látogatását, érdeklődve várjuk előadásait. Ugyancsak az oktatási területhez kapcsolódóan kell megemlítenem, hogy az együttműködési megállapodások lehetőséget teremtenek a tudományos diákköri vagy szakdolgozatukat író hallgatók részére a partnerintézmény kutatási infrastruktúrájának használatára, elsősorban a könyvtár látogatására és a konzultáció lehetőségének biztosítására fókuszálva.

- b) A tudományos kutatás terén van lehetőség talán a legsokoldalúbb együttműködésre. A társintézmények oktatói információt cserélhetnek kutatási eredményeikről, közös kutatásokat folytathatnak. A közös kutatómunka egyben lehetőséget nyújt közös pályázatok beadására, hiszen tudjuk, hogy napjainkban azok a konzorciumok, amelyekben külföldi partner szerepel, vagy nagyobb eséllyel pályázhatnak, vagy a pályázati kiírás ezt eleve feltételként tartalmazza.
- c) A legjobban működő területek közé tartozik a kiadványok cseréje és a partnerintézmény oktatóinak meghívása egyes tudományos rendezvényekre.
- d) Nagy szerepe lehet az együttműködési megállapodásoknak a tudományos továbbképzés terén is. Tapasztalataink szerint a PhD képzésre jelentkező külföldi hallgatók jelentős része ma még azokról az egyetemekről kerül ki, amelyekkel az évek során együttműködési megállapodást kötöttünk. E jelenség mögött nyilvánvalóan az az ok áll, hogy a partnerintézmény oktatói ismerve kollégáink – a doktorandusz majdani tudományos vezetőjének - munkásságát, jó szívvel ajánlják hallgatóiknak doktori iskolánkat.
- e) A hallgatók számára kiváló lehetőséget biztosítana a tudományos információk megszerzésén túl egymás megismerésére is az együttműködésnek az a formája, amely jelenleg még nem valósult meg karunkon, de reményeink szerint a közeljövőben egyre nagyobb szerepet kaphat. Szándékunkban áll a társakkal közös tudományos diákköri rendezvényeket szervezni, amelyen a két – vagy több – jogi kar hallgatói vázolhatnák kutatási eredményeiket, megismerhetnék a hallgatók, hogy más országban élő társaikat milyen kérdések foglalkoztatják. Azt hiszem ennek jelentőségét az EU-hoz már csatlakozott és jelenleg még csatlakozásra váró országok vonatkozásában sem kell külön hangsúlyoznom.

A kétoldalú megállapodások hátránya, hogy az azokban foglalt tevékenységi területeken csak akkor végezhető érdemi munka, ha ezt a partnerek készek

és képesek finanszírozni. Optimális lenne, ha közös pályázati támogatásból fedezhető lenne a közös kutatások, szakmai látogatások, tapasztalatcserék, óratar-tások költsége, de sajnos ma még nem ez a jellemző.

Hazánkban az egyetemek költségvetési támogatása nem hogy nem éri el az EU átlagot, de évről évre jelentős elvonásokkal kell kalkulálnunk. Ennek ellenére a nemzetközi kapcsolatok fenntartása és bővítése kiemelkedő fontossággal bír, amelyre a szükséges pénzügyi fedezetet - az ésszerűség határain belül - minden esetben biztosítottuk.

Végül, de nem utolsó sorban szeretnék szót ejteni az együttműködés egy – az előzőekben ismertetett formákba nem tartozó – területéről. Számos külföldi egyetem oktatóival van olyan szakmai kapcsolatunk, amely nem öltött ugyan intézményi formát, de egy-egy kutatási programban együtt dolgozhattunk, vagy oktatóinkat, PhD hallgatóinkat fogadták, hosszabb-rövidebb időtartamú kutatómunkára biztosítva lehetőséget. Ezek a kapcsolatok – bátran mondhatom – nem kevésbé jelentősek, mint az ERASMUS szerződésekben megfogalmazott együttműködési szándékok, hiszen, bár a „forma” hiányzik, a „tartalom” kézzel fogható eredményekben jelentkezik.

Az előző néhány percben igyekeztem összefoglalni azokat az együttműködési formákat, amelyek karunk életében meghatározó szerepet játszanak a hallgatók és az oktatók szempontjából. Mellőzve az összegzést és az azzal együtt járó ismétléseket, csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy a tartalmas intézményi kapcsolatok mögött minden esetben a jó személyes kapcsolatok állnak. Így az egyes együttműködési formák – bár előnyeik és hátrányaik kétségtelenül különbözőek lehetnek – lényege az, hogy a különböző országokban élő, jogi karon tanulók és oktatók kapcsolata egyre szorosabbá váljon, mind több fórumon ismerhessék meg egymás kutatási eredményeit, az oktatás és a kutatás terén fennálló közös problémákat megvitathassák. Erre kínál lehetőséget ez a konferencia is, amelynek megszervezéséért és a meghívásért ezúton is szeretnék köszönetet mondani az újvidéki kollégáknak.

Dr Erika Roth
Vice-Dean of the Faculty of Law
University of Miskolc (Hungary)

Forms and Effectiveness of Cooperation

***Abstract*¹**

In her presentation on the Bologna Process Dr. Erika Rot discusses the issue as to what degree various forms of international cooperation enable the mobility of law faculty professors and students.

The TEMPUS programme, aimed primarily for countries participating in the association process with the EU (which is no longer applicable to Hungary), offered good conditions for a small number of students (primarily for the writing of doctoral dissertations), since the scholarship fully covered all costs related to visits abroad. Students were freed from their lecture obligations at their home faculty, but since they did not take any examinations within the TEMPUS programme, the home faculty was not obligated to give them credit for these studies. This programme also enabled a great number of professors to carry out research, granted access to libraries and enabled consultations with foreign colleagues, lasting for a few weeks, and also covering all related costs in full.

The SOCRATES/ERASMUS programme is regarded as a higher level of cooperation, but its implementation has given way to a number of problems. Despite granting study abroad periods in the member states of the EU for a number of students (1,800 per year and growing), the stipend only partially covers the related costs. Furthermore, regarding positive law subjects, there is also the problem of recognition of these courses at the home faculty. Reciprocity (which is also one of the goals of this programme) is difficult to attain, on one

¹ The abstract was written on the basis of the original text by Dr. Magdolna Sič, Associate Professor of the Novi Sad Faculty of Law.

hand, because of the necessity of teaching courses in foreign languages, and the specialization of students at Western law faculties, on the other. For the purpose of attaining reciprocity, Erika Rot considers the organization of summer schools by Western European faculties in Central and Eastern Europe as a good way to attract students from the West and for them to become acquainted with our faculties.

On the national level this programme is used by 350-400 professors on a yearly basis. As guest professors, they are able to lecture in foreign countries (weekly stipend is approximately 200 euro). The downside of this programme is that the time allotted for professors is rather short, thus not giving them the opportunity to conduct any research.

Bilateral inter-faculty cooperation (which exists between the Novi Sad Faculty of Law and the Miskolc Faculty of Law), besides teaching activities (organizing courses, student or professional research), also enables other forms of cooperation (depending on the terms of the cooperation agreement), such as: scientific research projects (a lot of programmes require the participation of a foreign partner in the project), exchange of publications, invitation of professors to scientific conferences, postgraduate studies, organizing student scientific conferences. What is mainly lacking in this form of cooperation is of a financial nature, since this form of cooperation is funded solely by the faculties which are parties to the agreement. Informal professional contacts among professors play an important part in this cooperation. These contacts, despite their lack of 'form', do have evident results in their 'content'.

*Проф. др Душан Николић
Декан Правног факултета у Новом Саду*

ПРАВНО ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ

1. Историјат

У Србији је потреба за школованим правницима дошла до изражаја тек почетком XIX века, када је започета борба за ослобођење од вишевековне турске окупације. У време Првог српског устанка (1804-1813), изражено је опредељење да се у обновљеној држави успостави владавина права, по узору на земље централне и западне Европе. Наравно, ту идеју није било могуће реализовати без школованих законописаца, судија, адвоката и државних чиновника. На тај проблем су указивали многи српски интелектуалци из суседних земаља, а посебно Теодор Филиповић, угледни аустријски адвокат и професор Историје права на Правном факултету у Харкову, који је међу устаницима био познат под псеудонимом Божићар Грујовић. Са сличним тешкоћама суочила се и устаничка власт током Другог српског устанка (1815-1830) године. Након више неуспелих законодавних пројеката постало је јасно да законописци сем добре воље морају имати и правно образовање. Устанички кнез Милош Обреновић је зато затражио стручну помоћ од суседне Аустрије. Тако су најзначајније законе у области грађанског, кривичног и управног права написали пречански Срби, Јован Хацић, сенатор новосадског магистрата и Василије Лазаревић, градоначелник Земунa. Међутим, већ у то време започето је организовано школовање државних службеника. Српска влада је почела да шаље државне стипендисте на студије у иностранство. До краја XIX века на водећим европским универзитетима школовано је око 1.300 питомаца, међу којима су били најбројнији правници. Студенти из Србије су студи-

рали у Халеу, Лајпцигу, Јени, Хајделбергу, Минхену, Берлину, Будимпешти, Бечу, Кракову, Брну, Братислави, Паризу, Берну, Цириху, Жениви и др. Држава је стимулисала стипендисте да током студија бораве на више европских универзитета да би што више упознали западну културу, тамошње обичаје и различите правне системе.

У исто време рађено је на развоју високог школства у Србији. Године 1838. у Крагујевцу је основан Лицеј са два одељења, од којих је једно било за правне, а друго за филозофске науке. У почетку је комплетан наставнички кор био из суседне Угарске. Три године касније, ова установа је пресељена у Београд. Лицеј је 1863. године постао Велика школа, а 1905. године Универзитет у чијем саставу је био и правни факултет.

Између два светска рата у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, и потоњој Краљевини Југославији, правни факултети су постојали у Београду, Загребу, Љубљани и Суботици¹.

У Социјалистичкој Југославији број високошколских установа је знатно повећан. Почетком деведесетих година правници су се школовали на седамнаест факултета у шест југословенских република.

2. Мрежа правних факултета у Србији

У Републици Србији има пет правних факултета који су у саставу државних универзитета у Београду, Новом Саду, Крагујевцу, Нишу и Приштини². Осим тога, постоје и приватни факултети у Београду, Новом Саду и Новом Пазару.

3. Организација и режим студија

Студије права могу уписати лица која имају завршену гимназију или средњу школу. У прву годину студија уписује се ограничен број студената, у складу са просторним и кадровским могућностима факултета. Да би се очувао ниво правног образовања, на државне факултете се уписују само кандидати који положи пријемни испит са одговарајућим бројем бодова, при чему се у обзир узимају и резултати који су остварени током претходног школовања. Око 25% најбољих студената прве године студија сту-

¹ Суботички правни факултет, који је основан 1920. године, био је у саставу Универзитета у Београду.

² Привремено седиште овог факултета је у Косовској Митровици.

дира о трошку државе, док преосталих 75% плаћа школарину. Студенти који на време испуне услов за упис у наредну годину студија ослобађају се плаћања трошкова студирања.

Додипломске студије за стицање стручног звања *дипломирани правник* трају осам семестара, односно, четири године. Наставни програм је на прве две године студија исти за све студенте. Углавном се ради о уводним и фундаменталним наставним дисциплинама. На трећој и четвртој години, уз обавезне предмете, студенти бирају више опционих и факултативних предмета. Тиме се омогућује благо профилисање кадрова правне струке, у складу са личним афинитетима студената и потребама правне праксе. За полагање испита је предвиђено пет редовних испитних рокова: јунски, септембарски, октобарски, јануарско-фебруарски и априлски. Понекад, када то налажу посебне околности, факултети на захтев студентских организација организују испите и у додатним роковима. Испити се полагају усмено, а само изузетно у писаном облику. На правним факултетима у Србији не постоји дипломски рад. Међутим, студенти имају обавезу да током студија напишу одређени број семинарских радова. Након положених испита из обавезних и опционих предмета, са све четири године студија, студенти стичу звање дипломирани правник. Та диплома је предуслов за полагање правосудног испита, без којег се не може обављати посао судије и адвоката.

На појединим факултетима организоване су додипломске студије за стицање стручног звања *правник* у трајању од две, односно, три године. На тим студијским групама школују се административни кадрови за потребе државне управе, локалне самоуправе и администрације привредних предузећа. Студенти који дипломирају у тој категорији не могу полагати правосудни испит, што значи да не могу бити судије и адвокати.

Дипломирани правници могу наставити стручно усавршавање на последипломским студијама. На свим државним факултетима организују се једногодишње специјалистичке и двогодишње магистарске студије. Осим тога, могуће је стицање доктората из свих области права.

Државни правни факултети у Србији организују различите курсеве за иновацију знања у које су укључени адвокати, судије, службеници органа управе, правници из привредних предузећа и други правници практичари.

4. Укључивање у јединствени европски образовни простор

У Србији се право и правно образовање вековима развијају у духу европске правне традиције. Нормативна решења су у великој мери усклађена са стандардима који важе у земљама централне и западне Европе. Правно образовање се садржински, организационо и методолошки уклапа у оно што бисмо могли назвати европским културним наслеђем. Отуда није спорно да су правни факултети Србије део Европе не само у географском, већ и у цивилизацијском смислу.

У погледу укључивања у јединствени европски образовни простор наши факултети не заостају за високошколским установама из других европских земаља. На конференцији декана, продекана и шефова катедара свих правних факултета Србије која је одржана маја 2003. године на Правном факултету у Новом Саду, изражено је опредељење да се започне реформа правног образовања која треба да омогући постизање два основна циља. Први је да се кроз чвршће повезивање домаћих правних факултета и усаглашавање наставних планова и програма створи јединствени образовни простор у Србији, чиме би били створени услови за несметан прелазак наставника, сарадника и студената са једног факултета на други. Други, подједнако важан циљ је да се благовремено достигну стандарди утврђени болоњским процесом и да се наши факултети припреме за пуноправно учешће у образовању европских правника.

На крају наведеног скупа издато је заједничко саопштење које је касније названо *Новосадска декларација о реформи правног образовања у Србији*. Тим документом дефинисана је национална стратегија за имплементацију болоњског процеса и за постепено приступање европском систему високог школства.

5. Новосадска декларација о реформи правног образовања у Србији

**ЗАЈЕДНИЧКО САОПШТЕЊЕ
ДЕКАНА, ПРОДЕКАНА И ШЕФОВА КАТЕДАРА
ПРАВНИХ ФАКУЛТЕТА СРБИЈЕ
са састанка у Новом Саду 30. и 31. маја 2003.**

У циљу општег унапређења правног образовања у Републици Србији сагласили смо се да се реформа заснива на следећим принципима:

1. Основне студије за стицање звања дипломирани правник не могу бити краће од четири године
2. Треба увести трогодишње основне студије за стицање звања правник чиме ће се олакшати окончање школовања већем броју студената на правним факултетима
3. Право полагања правосудног испита треба признати само дипломираним правницима
4. На студијама права изучавање се обавезни и изборни предмети.
5. Обавезни предмети ће чинити 70% наставне материје а изборни 30%.
6. Обавезни предмети ће бити исти на свим правним факултетима и изучавање се на истим годинама студија.
7. Уводи се јединствен кредитни систем (*ECTS*) за све правне факултета у Србији.
8. Посебним протоколима о сарадњи утврдиће се услови за мобилност професора, асистената и студената, чиме ће се створити отворени образовни простор Србије у области правног образовања
9. Увешће се додатак дипломи (*diploma supplement*) по европским стандардима.
10. Правни факултети ће у сарадњи са другим домаћим и страним високошколским установама организовати заједничке основне и последипломске студије и издавати заједничке дипломе.
11. Правни факултети ће сарадњом са другим факултетима доприносити функционалној интеграцији својих универзитета.

12. Јачање универзитета треба вршити кроз функционалну а не кроз институционалну интеграцију.
13. У постојећим условима правни факултети морају задржати статус правног лица и своју аутономију у односу на државу и универзитет.
14. Поједине функције треба пренети са факултета на универзитет.
15. Правни факултети Србије ће реализовати заједничке научно-истраживачке и развојне пројекте.
16. Научни рад на правним факултетима ће у већој мери бити у функцији образовања.
17. Настава ће бити модернизована увођењем нових наставних средстава и метода рада.
18. Тежиште ће се померати ка раду са мањим групама студената и практичном раду.
19. Да би се обезбедило перманентно обнављање наставног кадра неопходно је задржати звање асистента на факултету.
20. Правни факултети ће координирано предлагати уписну политику.
21. Студенти и њихове организације биће укључени у реформу правног образовања.
22. Посебне радне групе разрадиће методе оцењивања рада професора, асистената, стручних служби и факултета као целине.
23. Ради ефикасније заштите интереса студената, професора, асистената и службеника формираће се Академска заједница правних факултета Србије, као облик институционалног повезивања установа које се баве правним образовањем.
24. Формираће се радна група за координацију реформе правног образовања.

6. Потреба за регионалном сарадњом и хармонизацијом правног образовања у централној и источној Европи

Бавећи се питањима реформе правног образовања у нашој земљи, детаљно смо проучили начин рада и наставне планове и програме многих страних правних факултета. Анализа је показала да у земљама централне и источне Европе постоје различити концепти правног образовања, да је неуједначена дужина студија (од три године у Италији, до пет година у Мађарској), да постоје значајне разлике у погледу броја наставних

предмета и њиховог распореда по годинама студија, у погледу броја професора и асистената, броја студената у студијским групама, доступности стручне литературе, техничке опремљености учионица и сл. Концептуалне разлике и различити нивои правног образовања отежавају регионалну сарадњу у многим областима. Пре свега, евидентно је да су те различитости препрека за стварање јединственог европског образовног простора. Осим тога, разлике негативно утичу на јачање привредних, културних и других веза међу државама у региону. Због тога сматрамо да је потребно започети процес *хармонизације правног образовања*. У том циљу треба формирати Мрежу правних факултета централне и источне Европе. У оквиру ње би се вршила размена информација о различитим питањима из домена правног образовања и координирали процеси који би допринели успостављању јединствених стандарда а тиме и бржем стварању јединственог образовног простора у Европи.

Prof. Dr Dušan Nikolić

Dean

University of Novi Sad, Faculty of Law

LEGAL EDUCATION IN SERBIA

1. History

In Serbia the need for educated lawyers did not manifest itself until the beginning of the 19th century, when the fight for liberation from a centuries long Turkish occupation was beginning. At the time of the First Serbian Uprising (1804-1813), there was an evident determination that the restored state must establish the rule of law, modeled after the countries of Central and Western Europe. Certainly, however, this idea could not be implemented without educated lawmakers, judges, attorneys and public officials. Numerous Serbian intellectuals from neighboring countries alluded to this problem, particularly Teodor Filipović, a renowned Austrian attorney and professor of Legal History at the Charkow Faculty of Law, known among the rebels by his penname, Božidar Grujović. The rebel government during the Second Serbian Uprising (1815-1830) was faced with similar difficulties. After years of unsuccessful legislative projects, it became clear that the lawmakers, besides having plenty of good will, had to have an education in law. In this regard, the rebel duke (*knez*) Miloš Obrenović requested the help of neighboring Austria. Consequently, the most important laws in the areas of civil, criminal, and administrative law were written by Vojvodina Serbs, such as: Jovan Hadžić, Senator of the Novi Sad Magistrate and Vasilije Lazarević, Mayor of the City of Zemun. However, at this time already, there existed an organized education of public officials. The Serbian government began sending officials with state sponsored scholarships to study abroad. Until the end of the 19th century, around 1,300 students, most of which were lawyers, were educated at leading European universities. Serbian students studied in Halle, Leipzig, Jena, Heidelberg, Munich, Berlin, Budapest, Vienna, Krakow, Brno, Bratislava, Paris, Bern, Zurich, Geneva, etc. The state

encouraged the scholars to stay at more than one European university during their studies in order to, as much as possible, get in touch with Western culture, as well as local customs and different legal systems.

Parallel to that, work was being done on the development of higher education in Serbia. In 1838, a lyceum with two sections was formed in Kragujevac, one of which was for legal sciences, the other for philosophical sciences. At the outset, the complete teaching staff was from neighboring Hungary. Three years later, this institution was moved to Belgrade. In 1863, the Lyceum became a faculty, while in 1905, a University, within which there was a law faculty as well.

Between the two World Wars in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and in the subsequent Kingdom of Yugoslavia, law faculties existed in Belgrade, Zagreb, Ljubljana and Subotica³.

The number of higher education institutions was substantially increased in the socialist Yugoslavia. In the beginning of the 1990s, lawyers were educated in as many as seventeen faculties in the six republics.

2. Serbian Law Faculties Network

The Republic of Serbia has five law faculties that are part of the state universities in Belgrade, Novi Sad, Kragujevac, Niš, and Priština⁴. In addition to this, there exist private faculties in Belgrade, Novi Sad, and Novi Pazar.

3. Organization of studies

Any person with a high school diploma may enroll to study law. A limited number of students are admitted into the first year, in accordance with the available facilities and personnel. For the sake of upholding the level of legal education, state law faculties admit only those candidates which have passed the entrance exam with the required point score, while taking the results achieved in previous education into account as well. The first-year tuition costs of approximately 25 percent of the best students are covered by the state, while the remaining 75 percent pay their own fare. Students who manage to meet all the requirements for the next year of studies on time are freed from having to pay tuition costs

³ The law faculty in Subotica, established in 1920, was part of the University of Belgrade.

⁴ The temporary seat of this Faculty is in Kosovska Mitrovica.

Undergraduate studies, upon the completion of which students receive the title of *graduated lawyer*, last eight semesters, i.e. four years. For the first two years of study, the curriculum is the same for all students. During this time, the emphasis remains on introductory and basic disciplines of study. On the third and fourth year, along with a number of mandatory courses, students may select a number of elective and facultative courses. This serves as a limited profiling of personnel for legal vocations, in accordance with the personal affinities of students and the overall needs of the legal practice. There are five regular exam periods in June, September, October, January and February, and April. On certain occasions, when dictated by special circumstances and upon the request of student organizations, the faculties offer additional exam periods. Exams are taken orally, while the written form is very much an exception. There is no undergraduate thesis on undergraduate studies at Serbian law faculties. However, students are obligated to write a certain number of seminar papers during the course of their studies. After passing all exams in both mandatory and elective subjects, on all four years of study, students receive a diploma and the title of *graduated lawyer*. This diploma is a precondition for taking the bar exam without which one cannot become a judge or attorney.

Certain faculties do offer vocational legal studies whereby students earn the title of *lawyer* and which usually last from two to three years. These studies serve as education for administrative personnel necessary for the state administration, local government and the administrative services of firms. Students who complete these studies cannot take the bar exam, meaning that they are unable to become judges or attorneys.

Graduated lawyers may continue their education on the postgraduate level. All of the state law faculties offer one-year long specialist studies and two-year long masters studies. Besides this, doctoral studies are available in all areas of law.

State law faculties in Serbia organize various forms of courses with the purpose of innovating knowledge and which involve attorneys, judges, administrative officials, lawyers from commercial enterprises and other legal practitioners.

4. Entrance into the European Higher Education Area

In Serbia, law and legal education have for centuries been developed in the spirit of the European legal tradition. Normative solutions have to a great extent been adopted according to standards which exist in countries of Central

and Eastern Europe. The content, organization and methodology of legal education are in full conformity with what we can define as the European cultural tradition. Therefore, there is no debate as to whether the law faculties of Serbia are a part of Europe, not only in geographic terms, but also in a civilizational sense.

Regarding the joining of the European Higher Education Area, our faculties are not lagging behind the higher education institutions of other European countries. At the *Conference of Deans, Vice-Deans and Heads of Departments of Serbian Law Faculties* held in May 2003 at the Novi Sad Faculty of Law, an evident determination was expressed to initiate the reform of legal education, which should enable the achievement of two basic goals. Firstly, through the establishing of stronger relations between Serbian law faculties and the harmonization of curricula to create a single education area in Serbia, which would create the conditions for the unhindered mobility of professors, researchers and students. Second, and equally important, to as soon as possible attain the standards defined in the Bologna Process in order for our faculties to take full participation in the education of European lawyers.

The mentioned Conference concluded with a joint statement entitled, *The Novi Sad Declaration on the Reform of Legal Education in Serbia*. This document effectively defined the national strategy for the implementation of the Bologna Process and for the gradual accession to the European system of higher education.

5. The Novi Sad Declaration on the Reform of Legal Education in Serbia

JOINT STATEMENT OF DEANS, VICE-DEANS AND HEADS OF DEPARTEMENTS OF FACULTIES OF LAW IN SERBIA

Adopted on the meetings held on May 30 and 31, 2003

In order to improve legal education in the Republic of Serbia, we have agreed upon the following principles for the incoming reform:

1. Undergraduate studies which lead to the degree of a graduated lawyer shall last at least four years
2. We should introduce a three-year undergraduate studies which would lead to the degree of a lawyer in order to facilitate completion of studies for a number of students
3. Right to take the bar examination can be given only to graduated lawyers
4. Curriculum of law studies shall include both mandatory and optional courses
5. Mandatory courses shall cover 70% of curriculum, whereas optional courses shall participate with 30%
6. Mandatory courses shall be uniform in curricula of all faculties of law, including the year on which they are taught
7. We shall introduce a uniform European Credit Transfer System (ECTS) for all law faculties in Serbia
8. Protocols on Cooperation, which shall be signed, shall determine conditions for mobility of professors, assistants and students, so that we can have the open educational area of Serbia in all fields of legal education
9. Diploma supplement shall be introduced according to the European standards
10. Faculties of law shall organize joint degree programs for undergraduate and postgraduate studies and issue joint diplomas, in co-operation with other national and foreign university institutions

11. Faculties of law shall contribute to the functional integration of their universities by organizing cooperation with other faculties.
12. Strengthening of university should be conducted through functional and not institutional integration
13. Faculties of law should keep their autonomy and status of a legal person vis-à-vis state and universities
14. Certain functions should be delegated from faculties of law to the university level
15. Faculties of law in Serbia shall conduct joint research and development projects
16. Scientific work at the faculties of law shall mainly be oriented towards educational process
17. Education shall be modernized by new teaching methods and techniques
18. The main focus of teaching shall be the work with smaller groups of students as well as work based on practical knowledge and experience
19. In order to maintain the permanent renewal of teaching staff it is necessary to keep the position of assistantship on the level of faculties of law.
20. Faculties of law shall coordinate their proposals regarding the principles and criteria for entry to law studies
21. Students and their organizations shall be involved in the reform of legal education
22. Special working groups shall draw up methods for evaluation of professors, assistants, student services and a faculty of law as a whole
23. In order to protect efficiently interests of students, professors, assistants and administration of faculties of law, the Academic Community of Faculties of Law in Serbia shall be established, as a special form of institutional cooperation of all institutions for legal education
24. The working group for the coordination of the reform of legal education shall be established.

6. The need for regional cooperation and the harmonization of legal education in Central and Eastern Europe

While addressing issues of legal education reform in our country, we studied in detail the working methods and curricula of numerous foreign faculties. The analysis showed that the countries of Central and Eastern Europe have differing concepts of legal education, that the length of study varies from country to country (from three-year studies in Italy to five-year studies in Hungary), that there are significant discrepancies in the number of courses and their arrangement according to the year of study, the number of professors and assistants, the ratio between student and/or assistant per student, the availability of literature, classroom technical facilities, etc. The conceptual differences and varying levels of education are impeding regional cooperation in many areas. Above all, it is quite evident that these differences present an obstacle to the creation of a single European education area. Furthermore, differences may have a negative impact on the strengthening of economic, cultural and other ties, between the countries of the region. For these reasons, we consider it necessary to initiate the process of the *harmonization of legal education*. For that purpose, a Central and Eastern European Law Faculties Network should be established. This Network would serve primarily for the exchange of information in the domain of legal education and coordination of processes contributing to the attaining of uniform standards and thereby, a more rapid creation of a single European Higher Education Area.

Др Раду Н. Катана
Продекан
Правни факултет
Универзитета Babeş-Bolyai у Клужу (Румунија)

ПРЕЗЕНТАЦИЈА УНИВЕРЗИТЕТА BABEŞ-BOLYAI ИЗ КЛУЖА*

1. Универзитет:

- има дугу традицију (факултетско образовање у Клужу постоји од 1581. год.)
- је значајних димензија (УББ је „велики” у погледу броја студената, који је достигао преко 44.000 у 2004. години; у погледу буџета и броја запослених, УББ је вероватно највећи економски актер у Трансилванији; јесте далеко највећи универзитет у Румунији и један од највећих у Европи)
- мултикултуран (институција се оформила у актуелној форми 1956. године, уједињењем мађарског и румунског универзитета; налази се у центру Трансилваније, у осетљивој зони, осумњиченој за подизање међунационалних проблема, универзитет је оставио на страну демагошки патриотизам и промовисао је мултикултурализам, које је само учврстио европски идентитет; тренутно нуди комплетне дипломске студије на румунском, мађарском и немачком језику; универзитет пружа изузетне могућности за лингвистичко образовање на главним савременим језицима, а дипломирани стручњаци су изузетно цењени по својим лингвистичким способностима)

- укључен у економска збивања средине (УББ је покретач Регионалне мреже факултета; универзитет покушава да понуди образовни пакет који неће игнорисати реалност тржишта рада као и да оформи у свом кругу економску и социјалну средину која промовише конкурентност и улаже у образовање)
- зачетник међународне културе и цивилизације (од стране заинтересованих држава/амбасада, при УББ су формирани културни центри – француски, немачки, италијански, амерички, итд.)

2. Факултет правних наука

а. Развој институције

Године 1992. на факултету је било уписано 100 студената на редовним студијама, а професорски кадар је чинило 20 особа. Данас имамо 1.400 редовних студената (од којих се 1/3 финансира из буџета државе, а 2/3 су самофинансирајући студенти, трошкови школовања у висини од око 400 ЕУР годишње)

Почевши од школске године 1996/97, Правни факултет користи *европски систем преносивих кредита (ЕЦТС)*, са циљем да осигура бољи развој студената и да повећа могућности (и ефикасност) међународне сарадње.

б. Структурални развој

У последњих 10 година циљ факултета је био усклађивање са правним школовањем из цивилизованог света; као последица реформе која је наглашена у последњих 6 година, факултет је постао сасвим компатибилан у смислу академске квалификованости са европским врхунским факултетима.

Од 2000. године уведена су два проширена специјалистичка програма. Од 2004. године понуда факултета обухвата 5 програма за магистарске студије: Институције приватног права, Институције и комунитарне одредбе; Кривичноправна наука и криминалистика; Правно и политичко преговарање; као и Приватно упоредно право (образовни процес се одвија искључиво на енглеском и француском језику). Последњи програм могао би да омогући укључивање факултета у европско партнерство, у којем ће

највероватније учествовати: Париз II, Хајделберг и Пиза и увело би један нови програм, финансиран од стране Европске комисије, „Erasmus Mundus”, чији је главни задатак финансирање сродних факултета за добијање заједничких магистарских и докторских диплома (за ово је потребан „joint curricula”).

в. Репформа наставног плана и програма

Ово је вероватно главна преокупација руководства факултета. Првобитно, у периоду 1996-1998, развој наставног плана и програма је вршен посебно у циљу усклађивања са европским факултетима, како би се омогућила размена кадрова у оквиру програма Сократес, али и због неопходности подржавања новог образовног кадра, који је порастао бројчано током развоја институције.

Ове године, главни проблем реформе наставног плана и програма произилази из перспективе примене Болоњског процеса. У том контексту, након што смо направили значајне и скупе напоре за предлагање једног система 3+2, компатибилног са европским партнерима, констатовали смо да нам је управо комплетно укинута законска подршка. Практично, сходно са законским пројектом, усвојеним од стране Посланичког дома у Букурешту, студије права у Румунији ће задржати систем 4+1. Главни проблем представља потешкоћа да се утврди вредност једне дипломе стечене за три године школовања из области права: није се могло утврдити на које правне професије и у којим условима може имати приступ један дипломац који располаже школовањем у области правних наука од само три године.

У овом моменту питамо се да ли ће бити неопходно да само формално примењујемо Болоњски процес, измисливши практично једну „малолетну” трогодишњу диплому у кадру постојеће дипломе стечене за 4 године. Са друге стране, чињеница да се у Румунији неће примењивати „Болоња”, умирује нас у погледу покривања новог наставног плана и програма кад је у питању образовни кадар, имајући у виду да би систем 3+2 захтевао увођење многих нових предмета, што би било тешко покрити само постојећим наставним кадром.

У сваком случају, ових дана промовишемо значајну реформу наставног плана и програма, са почетком примене од 2005. године, за чије је успостављање везано много потешкоћа (власти и професионални органи, чије смо мишљење тражили, су нам одговорили само формално, не и темељно; листа специјализација Министарства образовања и науке, није актуализована у складу са компетитивним правним школством, итд.). Нови програми за магистарске студије (сваки по два семестра, макар у почетку)

биће: Грађанско право, Пословно право, Кривично право, Право јавне управе. Организоваће се и заједничке магистарске студије са европским партнерима: Правно и политичко преговарање као и Упоредно приватно право, на енглеском и француском језику. У оквиру последња два програма, значајан део предавања биће одржан од стране гостујућих професора. Како бисмо обезбедили могућност за путовање страних професора, прибегли смо следећој методи: у статуту смо предвидели неколико професорских положаја, чије финансирање обезбеђујемо из буџета и удвостручујемо из других извора (таксе плаћене од стране студената); поред плате, гостујући професор има обезбеђен смештај и исхрану из ванбуџетских извора средстава факултета.

д. Међународна сарадња

Године 1992. није постојала никаква сарадња са неком сродном институцијом из Европе. Наш факултет је, нажалост био једини факултет у оквиру Универзитета који није учествовао у познатом европском програму „Темпус”, што је са своје стране опет утицало на то да наш факултет закасни неколико година у сарадњи са образовним кадром и факултетима из Европе.

Последњих година, један од проритета факултета је било промовисање и развијање студија у иностранству, као и програма за међународну сарадњу у оквиру образовања. Захваљујући франкофонији образовног кадра, француског порекла румунског приватног права, као и доброј сарадњи са француском Амбасадом у Букурешту, успостављена је сарадња са престижним универзитетима из Француске, као што су Париз II, Aix-Marseille и Стразбур. Ови односи се развијају кроз размену и мобилност у оквиру програма „Socrates”, али и кроз обострану сагласност за организовање програма „visiting professorship”.

У оквиру програма „Socrates Erasmus”, имамо институционалну сагласност са 15 универзитета из ЕУ, међу којима су: Брисел, Ексетер, Сарагоса, Лимож, Пиза, Хајделберг, Утрехт, итд. Будући да смо свесни да универзитетско школовање у XXI веку није комплетно и заокружено ако студент не проведе макар један семестар на неком страном факултету, желимо да проширимо број партнерских универзитета, нарочито из простора централне Европе, могућност, за коју верујемо, нуди конференција на којој учествујемо. Нажалост, повећање размене студената, води ка сталном смањивању стипендије „Socrates” (тренутно око 270 ЕУР/месечно), што константно смањује доношење одлуке у погледу школовања у иностранству.

Посебну сарадњу, коју желимо да задржимо и у будућности, имамо са правним факултетима из региона, као што су Печуј и Пазмањ Петер Будимпешта из Мађарске, Вроцлав из Пољске и на срећу, Нови Сад у Србији. Верујемо да су нам заједнички и добар део успеха, као и преброђене тешкоће у структуралном развоју, које треба поделити са овим факултетима, како у процесу образовања, тако и у истраживању.

На крају, вероватно наш главни пројекат у области међународних релација јесте, укључивање у европске мреже за добијање заједничких диплома, нарочито на нивоу магистарских и докторских студија, што по нашем мишљењу представља најважнији начин за интеграцију у Европски истраживачки простор. Из тог разлога, мислим да оно о чему треба дискутовати, јесте, конкретан начин на који се могу доделити заједничке дипломе на постуниверзитетском нивоу („Erasmus Mundus”), као и могућности за учествовање представника наших факултета у компонентама Програма Кадра IV који се односи на Право.

Е. Неуспеси и проблеми

Главни неуспеси факултета се односе на активности истраживања и организовања докторских студија. Иако образовни кадар издаје индивидуално књиге и чланке, и то са разумном устаљеношћу, не постоје ипак, праве екипе за истраживање. Након 1990. године, практично није штампан ни један рад, заједнички и синхронизовано, на заједничку тему, који би изразио општи став и допринос у погледу развоја правних институција у Румунији. Наравно, најједноставније би било да се, као што су то, на жалост, многи румунски истраживачи навикли, жалимо како је наставни кадар сувише слабо плаћен и како румунска држава није у стању да финансира квалитетно истраживање. То је реалност која не охрабрује истраживање. Међутим, мислим да је наивно и демагошки рећи да, посебно када говоримо о друштвеним наукама, ефективност у тој области зависи само од новца.

Истраживање није задовољавајуће ни из перспективе међународне сарадње се, која, иако чини део приче о успеху нашег факултета, односи само на школство. Из тог разлога верујем, да је неопходна тема за једну будућу конференцију – али у скоријем року! – коју сматрам од велике важности за регион, следећа: „Подстицање правног истраживања: организовање партнерства и могућности за финансирање”.

Развој факултета је игнорисао и квалитет студија за докторат. Иако имамо око 280 доктораната у 12 дисциплина, руководиоци доктората су малобројни, што доводи до незадовољавајућег организовања докторских

истраживања. За ово су одговорни, у првом реду, рестриктивни услови одређени румунским законом (застарелим), неопходним да би се задобило право на вођење доктората. Ове препреке су искључиво квантитативне, професор који тражи одобрење, треба да пружи доказ (готово немогућ – „*probatio diabolica*”) да је објавио упечатљив број књига и чланака, од којих значајан део у иностранству. Из тог разлога, у Румунији је неопходно поновно постављање критеријума за стручну процену професора, да би њихова способност да воде докторат била утврђена стриктно по критеријуму квалитета, критеријум у који узима у обзир научни допринос часописа у којем су објављени радови, а не њихов број.

У нади да сам успео да вам пренесем, колико у екстази, толико и у агонији, развој Правног факултета, Универзитета „Babeş-Bolyai”, захваљујем вам на пажњи и молим вас да изразите мисли које вам је ова презентација изазвала, да поставите питања, итд.

Lector Dr. Radu N. Catana
Prodecan, Responsabil cu realtiile internationale
Facultatii de drept
Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca

PREZENTAREA

1. Prezentarea generală a Universitatii Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca. O universitate

- de tradiție (învățământul universitar la Cluj a debutat în 1581)
- de dimensiuni (UBB este „mare” din perspectiva numărului de studenți, care a ajuns la peste 44.000 în anul 2004; din perspectiva bugetului și a numărului de salariați, UBB este probabil cel mai mare agent economic din Transilvania; este de departe cea mai mare universitate din România și cu siguranță una dintre cele mai mari din Europa)
- multiculturală (instituția s-a constituit în forma actuală în 1956, prin reunirea universității românești și a celei maghiare; situată în centrul Transilvaniei, într-o zonă delicată, susceptibilă de a ridica probleme naționale, universitatea a lăsat deoparte patriotismul demagogic și a promovat multiculturalismul, care nu a făcut decât să-i întărească identitatea europeană; în prezent se asigură studii complete de licență în limbile română, maghiară și germană; universitatea oferă oportunități extraordinare de pregătire lingvistică în principalele limbi moderne, absolvenții fiind foarte apreciați pentru aptitudinile lor lingvistice)
- implicată în mediul economic (UBB este inițiatoarea Rețelei regionale a universităților antreprenoriale; universitatea încearcă să ofere un pachet educațional care să nu ignore realitățile pieței muncii și să constituie în jurul său un mediu economic și social care să promoveze competitivitatea și să finanțeze educația)

- promotoare a culturii și civilizației internaționale (în jurul UBB s-au constituit de către statele/ambasadele interesate, centre culturale – francez, german, italian, american etc.)

2. Facultatea de Drept

A. Dezvoltarea instituțională

În 1992, la facultate erau înmatriculați aproximativ 100 studenți la forma de învățământ de zi (frecvență), la un corp profesoral de 20 de persoane. În prezent, avem o cifră de școlarizare de 1.400 de studenți la zi (din care o treime pe locuri finanțate de la bugetul de stat, iar 2/3 plătesc taxe de școlarizare în cuantum de 400 Eur/an). Corpul didactic numără astăzi 35 de cadre și circa 20 de asociați.

Începând cu anul universitar 1996-1997, Facultatea de Drept aplică *sistemul european de credite transferabile* (ECTS), cu scopul de a asigura o mai bună evaluare a studenților și de a spori oportunitățile (și eficiența) colaborărilor internaționale.

B. Evoluția structurală

În ultimii 10 ani, scopul facultății a fost **sincronizarea** cu învățământul juridic din lumea civilizată; în urma reformei care s-a accentuat în ultimii 6 ani, facultatea a devenit pe deplin compatibilă, ca și calificărilor academice, cu universitățile europene de referință.

Din anul 2000 au fost introduse două programe de studii aprofundate. În anul 2004, oferta facultății cuprinde cinci programe de **masterat**: *Instituții de drept privat, Instituții și reglementări comunitare, Științe penale și criminalistică, Negocierile juridice și politice*, precum și *Drept privat comparat (proces didactic exclusiv în limba engleză și în limba franceză)*. Ultimul program vizează includerea facultății într-un parteneriat european din care vor face parte, cel mai probabil, Paris II, Heidelberg și Pisa, și care să participe la noul program finanțat de Comisia Europeană, *Erasmus Mundus*, ale cărui principale acțiuni vizează finanțarea de consorții de facultăți europene pentru acordarea de diplome comune de master și doctorat (pentru aceasta este necesar *joint curricula*).

C. Reforma curriculară

Aceasta este probabil principala preocupare a conducerii facultății. Inițial, în perioada 1996-1998, îmbunătățirea curriculei s-a făcut în special în vederea compatibilizării cu facultatile europene, pentru a facilita schimburile în cadrul programelor Socrates, dar și ca necesitate pentru susținerea noului corp didactic, care a crescut ca număr în virtutea dezvoltării instituționale.

În acest an, principala problemă a reformei curriculare provine din perspectiva aplicării procesului de la *Bologna*. În acest context, după ce am făcut eforturi importante și costisitoare pentru propunerea unui sistem 3+2 compatibil cu partenerii europeni, tocmai am constatat că ni s-a retras complet susținerea legislativă. Practic, conform proiectul legislativ adoptat de Camera Deputaților de la București, studiile de drept în România vor păstra sistemul 4+1. Problema principală a constatat în dificultatea de a stabili valoarea unei licențe de trei ani în pregătirea juridică: nu s-a putut stabili la profesii juridice poate avea acces, și în ce condiții, absolventul care dispune de o pregătire în drept de numai trei ani.

În acest moment ne punem întrebarea dacă nu cumva vom fi siliți să aplicăm doar formal procesul de la *Bologna*, inventând practic o diplomă „minoră” de trei ani, în cadrul licenței care rămâne de 4 ani. Pe de altă parte, faptul că în România nu se va aplica *Bologna*, ne liniștește din perspectiva acoperirii noii curricule cu cadrele didactice de care dispunem, având în vedere că sistemul 3+2 ne-ar fi obligat la înființarea de multe noi discipline, care ar fi fost greu de susținut prin personal didactic.

Oricum, în aceste zile promovăm o reformă importantă a curriculei, cu aplicare din anul 2005, la stabilirea căreia am întâmpinat foarte multe dificultăți (autoritățile și organismele profesionale a căror opinie am solicitat-o, ne-au răspuns numai în mod formal și nu pe fond; lista de specializări a Ministerului Educației și Cercetării nu este actualizată pentru a respecta un învățământ juridic competitiv etc.). Noile programe de masterat (toate pe două semestre, cel puțin inițial) vor fi: Drept civil, Dreptul afacerilor, Drept penal, Dreptul administrației publice. Cu țintă înspre parteneriatele europene, se vor desfășura masteratele Negocieri juridice și politice, precum și Drept privat Comparat, în limbile franceză și engleză. În cadrul ultimelor două programe, o parte importantă dintre cursuri vor fi asigurate de profesori invitați. Pentru a permite organizarea mobilităților profesorilor străini, am adoptat următorul sistem: prevedem în statul de funcții câteva poziții de profesor, a căror finanțare o obținem de la buget și o dublăm din surse extrabugetare (taxele plătite de studenți); pe lângă salariul primit de profesorul invitat, acesta are asigurată cazarea și masa din resursele extrabugetare ale facultății.

D. Relațiile internaționale

În 1992 nu exista nici o colaborare a facultății cu vreo instituție similară din Europa. Facultatea noastră a fost, din păcate, singura facultate din Universitate care nu a promovat și nu a participat la cunoscutul program european *Tempus*, ceea ce a făcut ca, atât cadrele didactice, cât și instituția însăși, să întârzie cu câțiva ani colaborarea cu cadre didactice și facultăți din Europa.

În ultimi ani, una dintre prioritățile facultății au fost promovarea și dezvoltarea studiilor în străinătate și a programelor de cooperare internațională la nivel educațional. Bazat pe francofonia cadelor didactice, pe originea franceză a dreptului privat român și pe o bună colaborare cu ambasada Franței la București, au fost privilegiate relațiile cu universități de prestigiu din Franța, cum sunt Paris II, Aix-Marseille și Strasbourg. Aceste relații se dezvoltă prin schimburile și mobilitățile în cadrul programului *Socrates*, dar și prin acorduri bilaterale care organizează programe de *visiting professorship*.

În cadrul programului *Socrates Erasmus*, avem acorduri instituționale cu 15 universități din UE, dintre care enunțăm: Bruxelles, Exeter, Zaragoza, Limoges, Pisa, Heidelberg, Utrecht etc. Fiind conștienți că un program de studii universitare în sec.XXI nu este complet și performant dacă un student nu parcurge cel puțin un semestru la o universitate din străinătate, dorim să extindem numărul de universități partenere, în special cu universitățile din regiunea Europei Centrale, ceea ce constituie, cred, una dintre principalele oportunități pe care le oferă conferința la care participăm. Desigur, din păcate, multiplicarea mobilităților studențești conduce la reducerea continuă a cuantumului bursei *Socrates* (actualmente cca.270 Eur/luna), ceea ce scade constant determinarea candidaților în ce privește efectuarea studiilor în străinătate.

O colaborare aparte și pe care dorim să o strângem în viitorul apropiat, o avem cu facultățile de drept din cadrul universităților din regiune, cum sunt Pecs și Pazmany Peter Budapesta din Ungaria, Wroclaw din Polonia și din fericire Novi Sad, Serbia. Credem că o bună parte din succesul, dar și din dificultățile parcurse în dezvoltarea structurală, ne sunt comune și trebuie împărtășite cu aceste facultati, atât în procesul educațional, ct și în cercetare.

În fine, probabil principalul nostru proiect în domeniul relațiilor internaționale, este acela de a ne integra în rețelele europene pentru acordarea de diplome comune, în special la nivel masteral și doctoral. Doctoratele în cotutelă constituie, în opinia noastră, mijlocul cel mai important de integrare în Aria de Cercetare Europeană. De aceea, cred că ar trebui să se discute despre modalitățile concrete în care se pot acorda diplome comune la nivel postuniversitar (*Erasmus Mundus*)și despre posibilitățile de participare a reprezentanților facultăților noastre la componentele Programului Cadru VI care vizează Dreptul.

E. Insuccese și probleme

Principalele nereușite ale facultății se raportează la activitatea de cercetare și la organizarea doctoratelor.

Cu toate că personalul didactic publică individual cărți și articole, cu o regularitate rezonabilă, nu există totuși veritabile echipe de cercetare. După 1990, practic nu s-a publicat nici o lucrare colectivă și sincronizată, pe o temă unitară, care să exprime opinii și să facă propuneri contributive privitoare la evoluția instituțiilor juridice din România. Sigur, ar fi foarte simplu să ne plângem, așa cum din păcate mulți cercetători români s-au obișnuit, în legătură cu faptul că profesiile de cadru didactic și cercetător sunt plătite prea slab și că statul român nu este capabil să finanțeze cercetarea de calitate. Aceasta este o realitate care nu încurajează activitatea de cercetare. Inșă cred că sărăcia bugetară nu lasă în afara răspunderii învățământul și, cu atât mai mult în științele sociale, este naiv și demagogic să spui că performanța în domeniu cercetării depinde numai de bani.

Cercetarea nu este satisfăcătoare nici din perspectiva colaborărilor internaționale, care, deși sunt o poveste de succes a facultății noastre, se raportează numai la procesul de învățământ. De aceea, cred ca o temă necesar de abordat într-o conferință viitoare – dar apropiată! – și pe care o apreciez de mare importanță *regională*, ar putea fi „**Încurajarea cercetării juridice : organizarea de parteneriate și oportunități de finanțare**”.

Dezvoltarea facultății a ignorat și calitatea studiilor doctorale. Deși avem aprox. 280 de doctoranzi în 12 discipline, conducătorii de doctorate sunt foarte puțini, prin urmare dirijarea cercetărilor doctorale este nesatisfăcătoare. Acest lucru se datorează în special condițiilor restrictive impuse de legislația română (învechită) pentru a dobândi calitatea de conducător de doctorat. Aceste constrângeri sunt exclusiv cantitative, profesorul solicitant trebuind să facă dovada (aproape imposibilă - *probatio diabolica*) că a publicat un număr impresionant de cărți și de articole, dintre care o parte considerabilă în străinătate. De aceea, este necesară în România redefinirea criteriilor de apreciere științifică a profesorilor, pentru ca valoarea acestora din perspectiva abilitării de a conduce teze de doctorat să fie stabilită pe criterii strict calitative, care să aibă în vedere cotația științifică a periodicului în care sunt publicate articolele, iar nu numărul acestora.

In speranța că am reușit să vă împărtășesc, atât din extazul, cât și din agonia evoluției facultății de drept a Universității *Babeș-Bolyai*, vă mulțumesc pentru atenție și vă rog să vă exprimați gândurile pe care această prezentare vi le-a inspirat, să puneți întrebări etc.

Dr. Radu N. Catana
Vice-Dean for International Relations
Faculty of Law
University of "Babes-Bolyai"
Cluj-Napoca (Romania)

Presentation of the Faculty of Law of the University of "Babes-Bolyai" in Cluj-Napoca

***Abstract*¹**

The University of Cluj-Napoca is one of the oldest (founded in 1581) and by far the largest Romanian, but also European universities (with over 44,000 students in 2004). The Faculty of Law currently has 1,400 students (of which a third receives state scholarships and 2/3 pays tuition in the amount of 400 euro per year), 35 lecturers and 20 assistants. Beginning with the 1996/1997 year, this Faculty has been applying the credit transfer system (ECTS). The overall goal in the past ten years has been to synchronize legal studies with those at other European universities, which has been achieved through the reforms of the last six years, whereby studies are fully compatible today.

During the current school year, the Faculty is offering five different modules for postgraduate study: Institutions of Private Law, Community Institutions and Regulations, Criminal Law and Criminalistics, Legal and Political Negotiating, as well as Comparative Private Law. Lecture in the last module is carried out exclusively in English and French, offering the possibility of closer European partnership, in all probability, with Paris II, Heidelberg and Pisa, and inclusion into the *Erasmus Mundus* programme which is funded by the European Commission and a consortium of European faculties, with the aim of offering joint masters and doctoral diplomas which require a *joint curricula*.

¹ The abstract was written on the basis of the original text by Dr. Miloš Marjanović, Full Professor of the Novi Sad Faculty of Law.

Curriculum reform is the main goal of the Faculty management. This was initially done with the inclusion of the Faculty into the *Socrates* programmes in the period of 1996/1998, while the main course of the current reform is the application of the Bologna Process. There is currently the problem of stabilizing the value of the certificate (*licence*) given after completion of the three-year legal studies programme.

In the past few years, international cooperation has been a major priority for the Faculty. Within the framework of the *Socrates Erasmus* programme, agreements have been signed with 15 universities of the European Community, some of which include: Bruxelles, Exeter, Zaragoza, Limoges, Pisa, Heidelberg, Utrecht, etc. We are aware that university studies of the 21st century are not complete if the student does not spend at least one semester of his or her studies at a foreign university. For this reason, we are seeking to widen the list of partner universities, particularly in Central Europe, which is one of the main benefits offered by such events, as is today's conference. Cooperation which we have with Pecs, Budapest, and Wroclaw will now include Novi Sad as well. This will contribute to the integration into the European network of universities, particularly on the level of masters and doctoral studies. Despite there having been many published individual works, it is safe to say that we do not have real team research, since after 1990, there has not been a single joint work published on any subject. International cooperation has not alleviated this situation either. Therefore, for a future conference of regional proportions, I suggest the topic of "Encouraging legal research: the organization of partnerships and financing possibilities." Doctoral studies are not receiving sufficient attention, with only 280 doctoral candidates in 12 different disciplines. Doctoral coordinators are few and far between, while the coordination of doctoral research has not been satisfactory either.

*Проф. др Душан Николић
Декан Правног факултета
Универзитета у Новом Саду*

*Доц. др Раденка Цветић
Продекан за наставу
Правног факултета
Универзитета у Новом Саду*

ОПШТИ ПОДАЦИ О ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У НОВОМ САДУ

1. У саставу државног универзитета у Новом Саду

Правни факултет припада академској заједници државног Универзитета у Новом Саду коју чине Филозофски факултет, Пољопривредни факултет, Технолошки факултет, Факултет техничких наука, Медицински факултет, Природно-математички факултет, Академија уметности, Факултет физичке културе, Економски и Грађевински факултет у Суботици, Технички факултет „Михајло Пупин“ у Зрењанину и Учитељски факултет у Сомбору.

На нивоу Универзитета остварују се заједничке функције чланица академске заједнице.

Универзитет обезбеђује смештај млађим наставницима и сарадницима свих факултета у два наменска објекта. У ту сврху користе се просторије старог асистентског дома, и новоизграђена, репрезентативна зграда апарт-хотела са осамдесет савремено опремљених апартмана.

Универзитет располаже посебним објектом за смештај гостију из земље и иностранства. Зграда се налази на обали Дунава, у непосредној близини шеталишта и градске плаже.

Студентима су обезбеђени смештај, исхрана и здравствена заштита. На тим пословима ради око 250 радника установе Студентски центар Нови Сад. Смештај је обезбеђен у седам новосадских студентских домова са 2650 лежајева. У три ресторана и шест кантина свакодневно се храни око 6500 студената. Здравствене услуге пружа специјализовани Завод за здравствену заштиту студената.

2. Правни факултет

У савременој и архитектонски препознатљивој згради Правног факултета, на око 7000 квадратних метара, налазе се две савремене мултимедијалне сале, амфитеатар, сала за симулацију суђења (Судница), 16 учионица, сала за конференције (свечана сала), библиотека, читаонице (наставничка и студентска), скриптарница, студентска кантина, фотокопирница, 50 професорских и асистентских кабинета, 10 катедарских сала, 25 канцеларија стручних служби и читав низ других, помоћних просторија. Расположиви простор у потпуности задовољава наставне потребе и уобичајене академске активности.

3. Библиотека са 300.000 књига

Библиотека Правног факултета у Новом Саду располаже импозантним фондом од готово 300.000 књига и серијских публикација. Међу њима има и врло ретких издања. Библиотечки фонд покрива све области права а садржи и мноштво наслова из историје, економије, социологије, религије, филозофије и других области.

У склопу библиотеке Правног факултета налазе се две читаонице. Већа, са 150 места, која се простире на две етаже, намењена је студентима. У њој постоје терминали за компјутерско претраживање књижног фонда и више стандардних каталога.

4. Центар за издавачку делатност и скриптарница

Правни факултет у Новом Саду има сопствени Центар за издавачку делатност који објављује уџбенике, приручнике, научне монографије и друге радове професора и асистената. Захваљујући томе, већина наставних предмета је у потпуности покривена одговарајућом литературом. Осим тога, Скриптарница Правног факултета за студенте обезбеђује уџбенике и приручнике других издавача.

5. Научни часопис

Од 1966. године Факултет издаје тромесечни научни часопис Зборник радова Правног факултета у Новом Саду у ком се објављују научни и стручни радови домаћих и страних аутора. Часопис садржи резимее на енглеском и француском језику.

6. Научни, истраживачки и развојни пројекти

Правни факултет је носилац више научних и развојних пројеката који се реализују уз финансијску подршку Министарства науке и заштите животне средине (од II 2004.) Републике Србије и Секретаријата за образовање и културу Аутономне Покрајине Војводине. Истовремено Факултет самостално финансира развојне пројекте који су усмерени на унапређење наставе.

7. Стручни и научни скупови

Наш факултет је често домаћин великих стручних и научних скупова на којима учествују професори и научници из земље и иностранства. Овом приликом поменућемо само неке.

Од 24. до 26. октобра 2002. године на Правном факултету у Новом Саду одржан је *IX Колоквијум романиста централне и источне Европе и Азије* на ком је учествовало око седамдесет врхунских специјалиста за римско право из више европских и азијских земаља.

Од 30. до 31. маја 2003. наш факултет је организовао стручни скуп декана, продекана и шефова катедара свих правних факултета Србије. Том приликом усвојен је документ који је касније назван *Новосадска декларација о реформи правног образовања у Србији*.

8. Студијске групе

8.1 Основне (додипломске) студије

8.1.1. Одсек за правне студије

- **Академске четворогодишње студије** општег смера за стицање звања **дипломирани правник**.
- **Академске четворогодишње студије** смера **унутрашњих послова** за стицање звања **дипломирани правник**.
- **Струковне трогодишње студије** за стицање звања **правник**.

8.1.2. Одсек за журналистику

- **Академске трогодишње студије**

8.2. Последипломске студије

- **Последипломске специјалистичке студије**
- Грађанско и привредно право Европске уније (на енглеском)
- Грађанско и привредно право Немачке (на немачком)
- Правник - специјалиста за рад у здравству
- **Последипломске магистарске студије**
- Грађанскоправног, Кривичноправног, Кривичнопроцесног, Историјскоправног, Финансијскоправног, Теоријскоправног, Привредноправног, Међународноправног, Уставноуправног и Радноправног смера.
- **Докторати:** из свих области права

Факултет организује и различите курсеве за перманентно усавршавање бивших студената.

9. Професори и асистенти

Наставу на правном факултету изводи компетентан и афирмисан наставнички кор који чине: двадесет седам редовних професора, шест ванредних професора, седам доцената и деветнаест асистената. Професори и асистенти су распоређени у десет катедара. То су: Катедра за грађанско право; Катедра за јавно право; Катедра за међународно право и међународне односе; Катедра за теорију државе и права, социологију и филозофију права; Катедра за историју државе и права; Катедра за кривично право и криминологију; Катедра за кривично процесно право; Катедра за привредно право; Катедра за радно и социјално право и Катедра за економске науке.

Наставу повремено изводе и угледни предавачи са других домаћих и страних факултета, а по позиву, и истакнуте судије, адвокати и други правници практичари.

Наставне и остале академске активности, технички и организационо подржава четрдесетак запослених у Служби општих послова, Служби за наставу, Служби рачуноводства и Библиотеци.

10. Савремена настава

На Правном факултету Новом Саду користе се савремена наставна средства. Школску таблу, креду и сунђер заменили су графоскопи, LCD пројектори, DVD плејери...

Класичне учионице постају мултимедијалне сале у којима се настава изводи на савремен начин. Да би професори и асистенти били упознати са развојем информатичке технологије, Факултет периодично организује стручне презентације и продубљене курсеве за комплетан наставнички кор. Студентима је на располагању и компјутерска учионица у којој се за све заинтересоване организују бесплатни информатички курсеви.

Истовремено развијају се методи интерактивне наставе при чему се тежиште помера ка раду са малим групама студената.

11. Специјални програми за успешне студенте

Факултет нарочиту пажњу посвећује успешним студентима. Развијени су посебни програми који омогућују убрзано студирање, стицање продубљених знања из појединих области, учешће на домаћим и међународним стручним скуповима, боравке на страним универзитетима...

Осим тога, Правни факултет у Новом Саду сваке године додељује новчане награде најуспешнијим студентима.

12. Специјални програми за студенте са хендикепом

Октобра 2001. на Факултету је отворена канцеларија **Новосадског удружења студената са хендикепом (НСУСХ)** које посредује у обезбеђивању учила и литературе и асистенције у настави за студенте који имају тешкоћа у читању, писању и споразумевању, као и у обезбеђивању персоналне асистенције, адекватног смештаја у студентске домове и стипендија за студенте са инвалидитетом.

Правни факултет у Новом Саду је ослободио плаћања школарине све студенте са хендикепом на другој, трећој и четвртој години основних студија, као и све студенте последипломских студија са посебним потребама.

13. Врхунски резултати на међународним стручним такмичењима

С поносом можемо рећи да су наши студенти више пута победили на међународним стручним такмичењима у симулацији суђења. Неких од њих су добили и специјалне награде за најбољу аргументацију и реторику на Енглеском језику. Најуспешнији су учествовали на светски познатом *Philip Jessup Moot Court Competition* у Вашингтону.

14. Дипломатија

Факултет је крајем 2002. године закључио Споразум о сарадњи са Савезним министарством иностраних послова. Министарство се обавезало да сваке године прими у радни однос пет најуспешнијих дипломираних студената Правног факултета у Новом Саду и да им омогући последипломске студије на Дипломатској академији у Београду.

Осим тога, Факултет има развијену сарадњу са многим дипломатским представништвима. Чланови дипломатског кора повремено држе тематска предавања о правним системима својих земаља и о актуелним међународним питањима.

Од 2003. године студентска организација ELSA (European Law Students Association) и управа Факултета организују *«Дипломатске дане на Правном факултету у Новом Саду»*, у оквиру којих амбасадори и конзули представљају културно наслеђе и право својих држава. У склопу тог пројекта организују се изложбе слика, уметничких фотографија, наступи фолк група, пројекције документарних и играних филмова, трибине и сл.

15. Спорт

Академски живот на факултету не чине само наставне обавезе и испити. Студентско спортско друштво «Правник», основано 1963. године, организује рекреативно бављење спортом и спортска надметања у кошарци, фудбалу, одбојци, шаху, стоном тенису...

Науспешнији постају чланови факултетских репрезентација које учествују на такмичењима у земљи и иностранству. О њиховим победама сведоче бројни трофеји са спортских терена.

16. Култура

Захваљујући бројним ваннаставним активностима, Правни факултет је постао једно од културних средишта Универзитета и Града. У сарадњи са новосадским музичким школама и Академијом уметности у Новом Саду, организују се променадни и вечерњи концерти класичне музике. Крајем 2003. године на Факултету је отворена Галерија у којој се излажу слике, скулптуре и уметничке фотографије домаћих и страних аутора.

Посебно интересовање побуђују такмичења у беседништву којима присуствују студенти других факултета и велик број грађана.

Све те активности треба да омогуће свестрани развој личности будућих правника.

17. Диплома Правног факултета у Новом Саду

Према званичним подацима Министарства правде Републике Србије, најуспешнији на правосудним испитима, током последњих десетак година, били су правници који су дипломирали на нашем факултету.

18. Међу најбољима

За упис у прву годину студија на Правном факултету у Новом Саду сваке године конкурише двоструко више кандидата у односу на број расположивих места. Индекс и место у амфитеатру након пријемног испита добијају најуспешнији. Та чињеница је веома важна како за оне који се уписују, тако и за нашу институцију. Правни факултет у Новом Саду последњих година води рестриктивну уписну политику да би очувао квалитет студирања и једно од водећих места међу високошколским установама у овом делу Европе.

Брига о студентима не престаје ни након дипломирања. Стицањем дипломе студенти заснивају трајну веза са великом породицом правника који су се школовали на новосадској школи права. За бивше студенте Факултет организује специјалистичке и магистарске последипломске студије, као и различити облике тзв. перманентног образовања и усавршавања.

19. Укључивање у европски простор високог образовања

Крајем 2002. године започет је дугорочни истраживачки и развојни пројекат који треба да омогући да се Правни факултет у Новом Саду у пуној мери интегрише у европски простор високог образовања. До сада су уложена значајна средства у развој инфраструктуре а извршене су и одговарајуће измене наставног плана и програма.

На стручном скупу декана, продекана и шефова катедара правних факултета у Србије који је организовао Правни факултет у Новом Саду маја 2003. године, усвојена је Новосадска декларација о реформи правног образовања у Србији. Тим документом предвиђено је стварање отвореног образовног простора Србије у области правног образовања и формирање Академске заједнице правних факултета Србије. Тиме је учињен корак ка ширим, међународним интеграцијама.

20. Развијена међународна сарадња

Захваљујући својој отворености, Правни факултет у Новом Саду је развио богату сарадњу са многим институцијама и појединцима широм света.

Тако нпр. у сарадњи са Правним факултетом Универзитета у Минстеру, организоване су последипломске специјалистичке студије *Грађанско и привредно право Европске уније* (на енглеском језику) и *Грађанско и привредно право Немачке* (на немачком језику). Осим тога, Факултет је закључио уговоре о сарадњи са више европских, америчких и азијских правних факултета, који предвиђају размену професора, асистената и студената, размену стручне литература, заједничко организовање научних и истраживачких пројеката и сл. Такав споразум је недавно закључен и са једном од најстаријих правних школа у свету – Правним факултетом Универзитета у Падови.

О спровођењу уговора стара се Служба за међународну сарадњу Правног факултета у Новом Саду. Гостујући професори из иностранства на располагању имају посебан радни кабинет са најмодернијом информатичком опремом и интернет конекцијом.

Са задовољством можемо рећи да Правни факултет у Новом Саду постаје место на ком се срећу професори, асистенти и истраживачи из многих земаља.

Prof. Dr Dušan Nikolić
Dean
University of Novi Sad, Faculty of Law

Dr. Radenka Cvetić
Vice-Dean for Study Affairs
University of Novi Sad, Faculty of Law
(Serbia and Montenegro)

THE NOVI SAD FACULTY OF LAW

1. A Part of the University of Novi Sad

The Faculty of Law is an integral part of the state University in Novi Sad, along with the Faculty of Philosophy, Faculty of Agriculture, Faculty of Technology, Faculty of Technical Sciences, Faculty of Medicine, Faculty of Mathematics and Natural Sciences, Academy of Arts, Faculty for Sports, Faculty of Economics (in Subotica), Faculty of Construction Engineering (in Subotica), Faculty of Technical Sciences “Mihajlo Pupin” (in Zrenjanin), and Faculty for Faculty Teachers (in Sombor).

The university community is a place where all of its member faculties can ensure the fulfillment of their academic functions.

The University also provides accommodation for young teachers and assistants of all faculties in the buildings specially designated for this purpose, like the premises of the old Assistant House, and recently constructed building of the Apart-Hotel with eighty modernly furnished apartments.

The University also has a special building for its guests from the country and abroad. This building is situated on the bank of the river Danube, in the vicinity of the esplanade and city beach.

University also provides accommodation, catering services and health protection for its students. The Student Center with over 250 employees is in charge of providing these services. Seven housing centers for students with 2650 beds provide the accommodation. Three restaurants and six cafeterias

render catering services for 6500 students on a daily basis. Health protection is provided by the Institute for Students Health Protection.

2. The Faculty

The Faculty itself is situated in a distinctively modern building. It occupies nearly 7,000 square meters and incorporates several multimedia rooms, a lecture hall, a moot court room, 16 classrooms, a conference room with equipment for simultaneous translation, a library, 2 reading rooms, a bookstore, a student restaurant, a copy room, 50 offices for teaching staff rooms, a conference room with 10 department assembly rooms, 25 administrative staff offices, a Novosadska Banka branch office, along with other facilities. These facilities fully meet all educational and academic needs of the Faculty.

3. A Library with 300,000 Books

The Library of the Novi Sad Faculty of Law has nearly 300,000 books and serial publications, some of which are very rare editions. Its stock covers all main areas of law, but also includes numerous publications in other areas such as history, economics, sociology, religion and philosophy. The Library is part of the Academic Computer Network, which provides access to the Novi Sad Matica Srpska Library, the Serbian National Library in Belgrade, and the University of Belgrade Library.

It has two reading rooms. The larger one, with one 150 seats, arranged on two floors primarily serves the needs of students. It provides computer terminals for search through the Library catalogue and databases, as well as the standard card catalogue.

4. Publishing Center and Bookstore

The Faculty has its own Publishing Center, which publishes textbooks, handbooks, scientific monographs, along with other works of its professors and assistants. These publications provide adequate course materials for most Facul-

ty courses. Additionally, the Faculty Bookstore offers textbooks and handbooks of other publishers.

5. Academic Journal

Since 1966, the Faculty has been publishing the Collection of Works of the Novi Sad Faculty of Law in regular three months intervals. This Journal comprises doctrinal works and papers written by local as well as foreign authors, while providing summaries in English and French.

6. Scientific, Research and Development Projects

The Novi Sad Faculty of Law has launched a number of research and development projects, which are financed by the Ministry of Science, Technology and Development of the Republic of Serbia and by the Secretariat of Education and Culture of the Autonomous Province of Voivodina. Furthermore, the Law Faculty independently finances development projects aimed at the advancement of teaching.

7. Scientific Conferences

The Faculty often hosts scientific conferences which are attended by both domestic and foreign professors and researchers.

During October 24-26, 2002, the Novi Sad Faculty of Law hosted the Ninth Colloquium of Roman Lawyers of Central and Eastern Europe and Asia, which was attended by seventy experts in Roman Law, from a number of European and Asian countries.

During May 28-30, 2003, the Faculty organized a conference of deans, vice-deans and heads of departments of all law faculties of Serbia. The conference concluded with the issuing of the "Novi Sad Declaration on the Reform of Legal Education in Serbia."

On the Central and Eastern European University Network (CEEUN) Steering Committee meeting held in Milan on February 9, 2004, the Faculty was entrusted with organizing the First Regional Conference of Law Faculty Deans of Central and Eastern Europe.

8. Study Groups

8.1. Undergraduate Studies

8.1.1. Department of Legal Studies

- Four-year academic General Legal Studies
- Four-year academic Internal Affairs Studies
- Three-year vocational Legal Studies

8.1.2. Department of Journalism

- - Three-year academic studies

8.2. Postgraduate Studies

Specialist Studies

- Civil and Commercial Law of the European Union (in English)
- Civil and Commercial Law of Germany (in German)
- Specialist Studies for Lawyers in Healthcare

Masters Studies

- Masters Studies in the following fields: Criminal Law, Criminal Procedure, History of Law, Financial Law, Theory of Law, Commercial Law, International Law, Constitutional Law and Labor Law.

Doctoral Studies

- Doctoral Studies in all fields of law

The Faculty organizes various courses for the continued education of its alumni.

9. Teaching Staff

The Novi Sad Faculty of Law has a highly competent and recognized teaching staff consisting of 27 full professors, 6 associate professors, 7 assistant professors and 19 assistants. The staff is divided into ten departments: Depart-

ment of Civil Law, Department of Public Law, Department of International Law and International Relations, Department of Theory of State and Law, Sociology and Philosophy of Law, Department of History of State and Law, Department of Criminal Law and Criminology, Department of Criminal Procedure, Department of Commercial Law, Department of Labor and Welfare Law, Department of Economics.

Teaching is often carried out by renowned lecturers from other domestic and foreign faculties, and upon request, by well known judges, lawyers and practitioners.

Teaching and other academic activities are supported by an administration with 41 employees in: the General Affairs Office, Student Registrar, Accounting Office and Library.

10. Modern Education

The teaching staff at the Faculty of Law uses modern equipment in lecture. Blackboard and chalk are gradually being replaced with overhead and LCD projectors, and DVD players. Traditional classrooms have been transformed into multimedia rooms where modern teaching methods are applied. To keep teaching staff up to date with advancements in computer technology, the Faculty regularly organizes various specialized IT courses. A computer lab is available to students, along with free of charge IT courses. Modern methods of interactive teaching are being introduced, which primarily focus on smaller groups of students.

11. Special Programs for Gifted Students

The Faculty pays special attention to its outstanding students. They are offered special programs of intensive study and specialized courses designed to enable them to take part in local and international seminars, to visit foreign universities and become eligible for fellowships granted by various institutions and organizations...

Furthermore, each year, the Faculty awards financial grants to the most successful students.

12. Special Programs for Disabled Students

In October 2001, the office of the Novi Sad Association of Disabled Students was opened at the Faculty. The Association works with disabled students in providing teaching aids and books, providing assistance for students who have difficulty with reading, writing and communication, as well as providing adequate housing in student dormitories and stipends.

All disabled students of the Novi Sad Faculty of Law on the second, third and fourth year of undergraduate studies, along with all postgraduate students, are exempt from having to pay tuition.

13. Top Results at International Competitions

The students of the Novi Sad Faculty of Law have won several awards in international moot court competitions. Some of them were awarded special prizes for best legal argumentation and the best oratory delivered in English. The most successful students took part in the world famous *Philip Jessup Moot Court Competition* in Washington, D.C.

14. Diplomacy

Towards the end of 2002, the Faculty signed an Agreement of Cooperation with the Federal Ministry of Foreign Affairs. Based on this Agreement, the Ministry is obligated to employ five of our top graduates each year and to enroll them into the Diplomatic Academy in Belgrade.

Furthermore, the Faculty has a well-developed cooperation with a number of diplomatic missions in Belgrade. Members of the diplomatic corps often give thematic lectures on the legal systems of their respective countries and current events.

Since 2003, the European Law Students' Association (ELSA) and the Faculty management have been organizing "Diplomatic Days at the Law Faculty of Novi Sad", during which ambassadors and consuls present the cultural heritage and law of their countries. This project further entails the exhibition of paintings, photographs, performance of folklore groups, and the presentation of documentaries and movies, panels, etc.

15. Sports

Academic life at the Faculty does not consist solely of class obligations and examinations. The “Pravnik” Sports Association, founded in 1963, organizes recreational sports activities and competitions in basketball, football, volleyball, chess, table tennis, etc.

The most successful students become members of Faculty teams, which have the opportunity to participate in competitions, both within the country and abroad. Their numerous trophies serve as a testimony of their success.

16. Culture

Owing to its inclination for extra-curricular activities, the Novi Sad Faculty of Law has become one of the main cultural meeting points of the University and the city.

Close ties established with Music Schools and the Academy of Art have given rise to a number of outdoor, evening and other classical concerts. Towards the end of 2003, the Faculty opened its own gallery to display paintings, sculptures and art photographs of local and foreign artists. Moreover, student contests in oration are lately attracting growing attention from the public. The overall purpose of these activities is to provide a well-rounded development for future lawyers.

17. A Diploma of the Novi Sad Faculty of Law

According to official statistics of the Ministry of Justice of the Republic of Serbia, over the past ten years, graduates from the Novi Sad Faculty of Law have had the highest success rate at the Qualifying Examination for Judges and Attorneys. These examinations are taken in the presence of judges of the Supreme Court of Serbia, law faculty professors and other eminent legal experts.

Passing this examination is a prerequisite for becoming a judge and attorney.

18. Among the Best

Each year approximately one thousand high school graduates apply for enrollment at our Faculty. This is nearly twice the number of students admitted. A student's booklet and a seat in the lecture hall are only granted to those who excel on the entrance exam. This is a very important fact, both to those applying for enrollment, and to our institution as well. In the past few years, the Faculty has been implementing a selective admissions policy in order to preserve the quality of studies and its place as one of the leading institutions of higher education in this part of Europe.

The Faculty's relationship with its students does not end after graduation. By receiving a diploma of the Faculty of Law, students establish a permanent connection with the large network of lawyers who were educated at the Novi Sad Faculty of law. Our alumni are offered specialist and masters studies, along with other educational programs.

19. Entering the European Higher Education Area

Towards the end of 2002, the Novi Sad Faculty of Law launched a long-term development project aimed at facilitating the complete integration of the Faculty into the European Higher Education Area. Until now, much has been invested into the development of infrastructure. Furthermore, corresponding curriculum reform has been implemented.

In May 2003, our Faculty organized a conference of deans, vice-deans and heads of departments of all law faculties in Serbia. The conference issued a joint statement on the reform of legal education in Serbia. This statement, known as the "Novi Sad Declaration," makes provisions for mobility of students between law faculties in Serbia and the creation of an Academic Association of Serbia Law Faculties. These steps were taken in line with the broader, international developments.

20. Extensive International Cooperation

Due to its openness, the Faculty has developed cooperation with many institutions and individuals from around the world. This was one of the reasons why the Faculty was entrusted with hosting the scientific conference for Roman law Experts of Central and Eastern Europe and Asia, towards the end of 2002.

In cooperation with the University of Münster Faculty of Law, the German Academic Exchange Service (DAAD) and the German Foundation for International Legal Cooperation (IRZ-Stiftung), our Faculty has been organizing graduate and specialist studies entitled “Civil and Commercial Law of the European Union” (taught in English) and “Civil and Commercial Law of Germany” (taught in German).

The Faculty has signed cooperation agreements with a number of European, American and Asian institutions. These agreements enable the exchange of teaching staff and students, exchange of publications, and joint organization of scientific research projects, etc. Such an agreement was recently signed with one of the oldest schools of law in the world – the University of Padova, Faculty of Law, which was founded in 1222.

The International Relations Office oversees the implementation of these agreements. Visiting professors are provided with their own office equipped with the most modern computer equipment and Internet connection.

Проф. др Фуада Станковић
Ректор Универзитета у Новом Саду

УНИВЕРЗИТЕТИ У СРБИЈИ – УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ 2001 - 2004

1. Увод

Сматра се да ће за будућност универзитета бити важни следећи трендови: 1) развој информационих и комуникационих технологија; 2) маркетизација у високом образовању и науци; 3) глобализација; 4) друштво развијених мрежа (конзорцијуми, стратешке алијансе, итд.); 5) развијено друштво знања; 6) културни трендови и 7) демографски трендови.

Колико су универзитети у Србији спремни да се суоче са овим изазовима?

Квалитет једног универзитета се мери: 1) квалитетом његових ресурса и 2) квалитетом његових истраживања и резултата у настави. Док колико толико располажемо квалитетним ресурсима (пре свега људским) још увек немамо европски квалитет и то нарочито у резултатима наставног процеса (тзв. learning results). Транзиција универзитета у Србији је неопходна због тога, а наравно и због дугогодишњег заостајања и изолације.

У оквиру ово кратког приказа изабрали смо само неколико кључних тачака у процесу трансформације Универзитета у Новом Саду (у даљем тексту УНС).

2. Аутономија

Законом из 1992. године универзитети у Србији добили су највећу аутономију. За УНС то је био највећи степен аутономије од његовог оснивања 1960. године. У питању је пре свега била аутономија од државе. Државне надлежности ограничене су на: управни надзор, одређивање укупног броја студената, одлучивање о мрежи високошколских установа и делегирање 1/6 чланова савета универзитета и факултета.

УНС је искористио слободу да самостално доноси свој Статут и одлучио да свој нови статут пише "из почетка" полазећи од става да све што није забрањено Законом може да се предвиди Статутом. Идеја је била да се Статутом омогуће што шире реформе. Овакав приступ добио је похвале из ширег европског окружења. Формирана су три одбора независна од Наставно-научног већа јер их је формирао Савет УНС: Одбор за интерну акредитацију и квалитет, Одбор за стратешко планирање и Одбор за кампус. Био је то први корак у процесу интегрисања Универзитета. Сматрали смо да се квалитет може уводити и контролисати само са нивоа Универзитета, такође и стратешки планирати развој Универзитета. О кампусу, његовом одржавању, развијању у физичком и ширем културном смислу такође треба да брине цео Универзитет. Ови одбори покренули су процес идентификације факултета, студената, наставника и административног особља са Универзитетом, након дуге праксе децентрализованог и изпарцелисаног универзитета. Направљен је нацрт Стратешког плана Универзитета као резултат учешћа руководства и других представника универзитета на семинарима о стратешком планирању. Одбор за интерну акредитацију донео је Приручник о интерној акредитацији на УНС. Цео овај процес требало је да ојача свест о томе да аутономија универзитета подразумева огромну друштвену одговорност универзитета, и то пре свега одговорност за квалитет услуга које универзитет пружа.

3. Екстерна евалуација

Универзитети на овим просторима нису имали традицију самоевалуације нити екстерне међународне евалуације. Чим смо добили понуду од Европске асоцијације универзитета (ЕУА) да се укључимо у њихов програм институционалне евалуације (2001. године) то смо оберучке прихватили и у тај процес ушли заједно са свим осталим државним универзитетима у Србији. Ова евалуација је дошла у правом тренутку, када је

УНС морао, после деценијског заостајања, да редифинише своје циљеве и да ухвати корак са реформама универзитета у Европи. Веома значајан део овог процеса била је самоевалуација која је на УНС имала едукативни карактер.

Другу екстерну евалуацију УНС је имао 2004.године. Укључили смо се у Саветодавни програм (Visiting Advisors Programme-VAP) Салцбуршког семинара. Размена мишљења са европским експертима и њихови извештаји и препоруке у оба случаја, послужили су УНС за формулисање стратегије и праваца реформи.

4. Реформа наставе

Стратешки циљ УНС је да постане део јединственог европског простора високог образовања - ЕНЕА. и зато је још пре формалног укључивања универзитета у Србији у Болоњски процес (на конференцији министара у Берлину 2003) на УНС почела широка дискусија о елементима и нужности нашег укључивања у шире европске реформе високог образовања. Данас се већ на департаментама и скоро свим факултетима примењују многи елементи Болоњског процеса засновани на Статуту УНС (уз очекивање новог Закона који би формализовао ове процесе).

5. Болоњски процес и универзитетска традиција Србији

Кључни елементи реформе наставе су: реформа програма угледањем на програме најбољих европских универзитета (benchmarking), увођење једносеместралних концентрисаних предмета, модуларна настава, флексибилни интердисциплинарни програми, увођење система бодова (ECTS) и додатка дипломи, студентска евалуација.

На нивоу УНС уведени су нови интердисциплинарни смерови (уз пет већ постојећих).

То су: Студије рода, Менаџмент у образовању, Организација и менаџмент у примењеним уметностима. Од шк. 2005/06 године почињу постдипломске студије "European Studies Across Borders" на енглеском језику са универзитетима у Münster-у и Клузу (у току је поступак акредитације код немачке агенције за акредитацију наставних програма). Са европским

студијама УНС се такође укључује у европски Tuning програм за уједначавање суггисулум-а.

У протеклом периоду интернационализација је била приоритет руководства УНС. Последње три године редовно се одржава неколико међународних летњих школа. На факултетима студенти и млађе наставно особље интензивно уче енглески и друге европске језике. УНС је са још 14 европских универзитета укључен у пројект CAMPUS-EUROPAE чији је циљ мобилност студената и наставника и учење европских језика којима говори мањи број људи. Пет студената физике тренутно студира два семестра на универзитетим у Португалији, Италији и Белгији. У наредним годинама двосмерна размена студената и наставника треба да се прошири и на друге дисциплине.

У последње три године УНС је био домаћин неколико међународних конференција: 2001: Осигурање квалитета – суорганизатори Ректорска конференција Немачке (HRK) и Савет Европе; 2002: Експерти Magna Charta Observatory из Болоње су одржали семинар о аутономији универзитета; 2003: Најбоља пракса за европске студије – са учесницима из једанаест европских земаља; 2004: Болоњски процес – искуства у реформи наставе и контроли квалитета са учесницима из пет европских земаља.

За реформу универзитета веома је важно квалификовано административно особље. На УНС је у претходном периоду створено језгро младих, квалификованих људи који се успешно носе са новим изазовима међународне сарадње, укључивањем УНС у конкуренцију са домаћим и страним универзитетима, претварањем централне администрације УНС у сервис за интегрисане функције Универзитета.

6. Наука

Европа има своју визију у области науке и образовања - то је Европа знања орочена до 2020. године. То је визија европског универзитета заснованог на истраживању и иновацијама.

Подстицаће се интердисциплинарна истраживања, стратешки развој мрежа, управљања људским ресурсима и ефективно доношење одлука. Развијаће се оквир за унапређење трансфера знања - networking, spin-offs, patenti, licence.

Један од битних елемената Болоњског процеса, посебно наглашен на Конференцији министара у Берлину 2003. године је стварање јединственог истраживачког европског простора – ERA. Политика Европске комисије у

последње време је да подстиче окупљање истраживачких тимова и истраживачких институција, да би се увек недовољна средства концентрисала у најјаче центре и на најважније пројекте. Последње две године и истраживачи из Србије могу да конкуришу за FP пројекте и то је јединствена прилика за наше истраживаче да постану део европских истраживачких тимова.

7. Стејкхолдери

Концепт стејкхолдера (наша реч би могла да буде интересенти) укључује све интерне и екстерне субјекте који имају неки интерес везан за универзитет.

Универзитети су увек доприносили друштвеном и културном развоју региона у којима су лоцирани. Данас, када се говори у развоју, очекује се "трећа улога" универзитета која је интегрисана са његовом наставном и истраживачком улогом. Неопходно је да се креирају механизми преко којих ће ресурси универзитета моћи најбоље да се мобилишу да би доприносили развојном процесу. Користе се изрази као што је: "универзитет који одговара на потребе", "менаџмент универзитета који ствара додатну вредност", предузетнички универзитет, "регион који зарађује"...

Универзитети представљају "складишта знања" о будућем технолошким, економским и друштвеним трендовима, они су капија за глобалне информације. Они су такође извори експертизе за регионалну анализу. Они нужно граде односе са локалним и регионалним ауторитетима и нужно су укључени у регионалне развојне планове и програме. Универзитети обезбеђују региону подлоге за планирање и подржавају регионалну инфраструктуру и заштиту околине. Они креирају и привлаче нове фирме у регион. Универзитети развијају инетеарктивни процес учења са својим окружењем.

Најважнији интерни стејкхолдери универзитета су студенти. Они су постали партнери наставницима у Болоњском процесу, посебно у реформи наставе.

Универзитети имају одговорност да припремају студенте за свет рада, учење уз рад, континуирани професионални развој и освежавање знања. Учење до краја живота се мора обезбедити за оне који су пропустили да се на време школују.

Универзитет треба да нуди студентима не само професионално знање него и окружење у којем ће се неговати цивилизацијске вредности, етика, слобода мисли и слобода изражавања и критичког мишљења. Ово се посебно наглашава у Magna Charta Universitatum коју је УНС потписао 2002. године у Болоњи.

На УНС је у протеклом периоду основано неколико центара за сарадњу са ширим окружењем: Универзитетски иновациони центар, Центар за трансфер технологија, Инкубатор за подстицање развоја МСП високих технологија (у сарадњи с градом Новим Садам и Покрајинским извршним већем). Основан је и Центар за стратешка економска истраживања - CESS са Покрајинским извршним већем и Градом.

Основано је ALUMNI удружење, а вебсајт је постао средство комуникације са интерним и екстерним стејкхолдерима.

Остаје да се у наредном периоду оснује и Центар за учење до краја живота (LLL) који ће укључивати и учење на даљину.

Показало се да УНС недостају стратешки приоритети у наступу према стејкхолдерима. Нема организованог и систематског дијалога са стејкхолдерима о развоју људских ресурса (одсуство систематских контаката са бившим студентима).

УНС и даље треба да негује осећај припадности универзитетској заједници код студената, наставника и административног особља.

Отварањем према окружењу Универзитет остварује и своју културну мисију мењајући схватање универзитета као "куле од слоноваче" у драгоцени отворени центар знања, културе и највиших етичких вредности.

Веома је важно да се сачувају тековине досадашњих реформи универзитета у Србији, а пре свега аутономија универзитета. Без ње универзитети не могу остваривати своју друштвену улогу.

Prof. Dr Fuada Stanković
Rector
University of Novi Sad
(Serbia and Montenegro)

QUALITY HIGHER EDUCATION AT THE UNIVERSITY OF NOVI SAD

As Serbian universities inherited a reputation for very high quality from the days of socialism, they have been somewhat reluctant to reform themselves, particularly to adopt the 3 + 2 degree award system as per the Bologna Process recommendation. In fact, Serbian universities are more successful in the international arena at macro-level than at micro-level. Still, the author's university, the University of Novi Sad, is reforming itself along the lines of the Bologna recommendations.

Quality as Inherited From the Past

A widely held opinion exists that the level of overall education and quality in Central and Eastern Europe and South East Europe used to be high during their period under socialism. This perceived tradition of quality is one of the main arguments used by those who are resisting substantial changes in accordance with the Bologna Declaration. But was the quality really that high?

The education system in each country covered almost the whole of society. Elementary and secondary schooling, as well as the universities, were based on Western European— particularly German—traditions. Students at all levels had a heavy workload and a large number of classes as compared to the practices in Western Europe and especially in the United States. Faculties were specialized, and almost all courses were mandatory, with very few interdisciplinary programmes at undergraduate level.

After completing twelve years of pre-university education and having to pass an average of forty examinations (most courses run for two semesters), young people were considered to be prepared for the labour market.

If one thinks in terms of Kohler's definition of micro- and macro-levels of recognition, one can say that the recognition of the quality of the universities in former Yugoslavia was present and is still present at the macro-level. Students are easily accepted at prestigious European and American universities to continue in Master's degree and doctoral studies without the requirement of any additional examinations, and the best graduates become professors and researchers at many world-class institutions.

The situation is different at home, particularly when graduates attempt to obtain jobs, especially in the social sciences. Also, comparison at the micro-level is difficult because course programmes in Serbia and Montenegro vary substantially from those in Western universities and are not sufficiently transparent.

Why should Serbian universities adapt their 4 + 2 system to conform to the 3 + 2 Bologna model? (The University of Heidelberg in Germany has voiced the same argument.) A solution would be to spread a few year-long programmes over five years and to recompose them so that students would have five instead four years in which to graduate. The traditional Serbian *magister* should be moved to PhD level. That way, Serbian universities could "preserve" their well-known quality and, of course, their traditions. The differentiation of outcomes would bring an end to long-duration studies, not to mention fulfillment of a need to substantially modify content with more skills-oriented courses.

What needs to be preserved from the existing system? Certainly learning rather than teaching.

Yet comparisons with American universities underscore the value of Serbian higher education. An additional "European" label should confer a real advantage. Because European secondary schools tend to be more rigorous than American high schools, students from Serbia come better prepared for university studies, and they can enroll in advanced courses as of the first year, while in the United States the first two years of college are like the last two years of a European high school.

Quality Control at the University of Novi Sad

Over its history of almost forty-three years, the University of Novi Sad has not had, until recently, a systematic approach to quality. The notion of quality was close to the idea of quality as excellence, that is, to be the best in

one's field and that recognition of this excellence should come from the international environment. Procedures for the election of teaching staff and researchers certainly existed, but they were based primarily on internal criteria. International recognition of individual achievement was certainly noticed, but it did not substantially influence the "domestic" status (or the salary) of teachers. The majority of professors did not have international experience in teaching and research. Mobility for professors was almost unknown. The recognition of institutional excellence comes from public opinion instead of from criteria defined at national level.

A common practice, which has had a negative effect on quality, has been that a professor would be employed by one university but would be a "guest" professor on a permanent basis in one or two others, which would entail "running" from place to place. This practice has had a negative influence on the quality of work with students.

Autonomy and Responsibility for Quality

The universities in Serbia are presently experiencing the highest level of autonomy that has ever been guaranteed by the Law. But programmes are still very traditional and rigid and have not been changed for decades. Very often, programmes were related to the particular professors teaching them. These people expressed their own approaches to questions, to what students should be taught, and to what they needed. There was no external monitoring evaluation. In rare cases, the evaluation of quality is practiced but without a systematic approach and control at the university level. There was also no monitoring of alumni (an alumni organization is in its initial phase of organization).

Thinking in terms of Kohler's definition of micro- and macro-level recognition, it is clear that the University of Novi Sad is recognized at the macro-level (in that students from this university are accepted at prestigious European and American universities as postgraduate and PhD students). However, it is recognized less well at the micro-level because the programmes vary substantially from those of Western institutions and are not transparent.

A campaign for curricular reform and the introduction of ECTS began in 2002. It was stimulated by the preparation of a new University Law and the Statute of the University of Novi Sad. The draft of the new Law proposes the years 2003 and 2004 for the implementation of new programmes and ECTS in Serbian universities.

What Has Been Done from 2001 to the Present?

At the end of 2001, and during the first half of 2002, the University of Novi Sad underwent external evaluation by an EUA expert team. A self-evaluation was the first step in this process, which was very educational for the local team involved and for the university as a whole. The process ended with the short first draft of a strategic plan. The evaluation report became a very important document for further action at university level.

Within the pilot project in strategic management, quality assurance, and strategic financing sponsored by UNESCO-CEPES, the draft of the strategic plan of the University of Novi Sad is already being produced and is currently undergoing the university approval procedure. The other two documents (quality assurance and strategic financing) are being prepared by a rectorate team.

The University of Novi Sad is involved in the European Project on Quality Culture, and, along with seven other European universities, is working on communication flow as an important part of quality culture.

Representatives of the University of Novi Sad are taking an active part in drafting the new Law on higher education in Serbia that will establish the legal framework for the reform of Serbian universities in accordance with the Bologna Declaration.

ЗАКЉУЧЦИ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

1. У земљама централне и источне Европе постоје различити концепти правног образовања.
2. Разлике се превасходно огледају у: а) дужини студија, б) броју и распореду наставних предмета по годинама студија, в) начину организовања наставе и испита, г) степену припремљености за рад у пракси и, д) условима студирања (као што су број студената у студијским групама, опремљеност учионица савременим наставним средствима, број професора и асистената, доступност стручне литературе, могућност боравка на страним универзитетима и сл.).
3. Концептуалне разлике и различити нивои правног образовања отежавају стручну комуникацију и регионалну сарадњу у области међународне политике, привреде, културе и др.
4. Оцењено је да би се процес паневропске интеграције могао лакше и ефикасније спровести уколико би разлике у правном образовању биле мање.
5. Имајући све то у виду, учесници Конференције су се сагласили да треба интензивирати регионалну хармонизацију правног образовања.
6. Кроз процес хармонизације треба стварати услове за ширу сарадњу правних факултета у области науке и образовања, а посебно за већу мобилност професора, асистената, истраживача и студената.
7. Постепено треба вршити имплементацију начела Болоњског процеса, уз пуно уважавање европских трендова, али и свих специфичности правног образовања.
8. Потребно је сачинити акциони план којим би били дефинисани циљеви и носиоци процеса, основни принципи, главне фазе и рокови за њихово спровођење.
9. Увиђајући потребу за координираним активностима на плану регионалне хармонизације правног образовања, учесници овог скупа су донели одлуку да формирају посебну регионалну мрежу правних факултета централне и источне европе (Central and Eastern European Law Faculties Network - CEELF. NET).

10. Основни циљеви оснивања Мреже су:
 - 1) Унапређење и хармонизација правног образовања у региону;
 - 2) Размена информација о стручним активностима чланова Мреже;
 - 3) Размена информација о имплементацији Болоњског процеса
 - 4) Организовање заједничких тематских конференција, семинара и сл;
 - 5) Успостављање минимума заједничких образовних принципа и стандарда;
 - 6) Подстицање сарадње и размене професора, асистената и студената;
 - 7) Организовање заједничких летњих школа;
 - 8) Организовање спортских сусрета студената;
 - 9) Заједничко организовање последипломских студија и других облика стручног усавршавања;
 - 10) Билатерално и мултилатерално партнерско повезивање факултета ради заједничког конкурсисања за финансирање развојних и научних пројеката у оквиру TEMPUS/CARDS, SOCRATES/ERASMUS и других програма;
 - 11) Размена стручне литературе и интензивније превозење страних стручних радова на језике чланова Мреже;
 - 12) Дугорочни циљ: стварање отвореног образовног простора у сфери правног образовања, у региону.
11. Начин организовања и финансирања Мреже биће уређени Статутом.
12. Статут, као и Годишњи план активности Мреже, усвојиће Главни одбор у чијем ће саставу бити по један представник сваког факултета.
13. Главни одбор ће бити конституисан на заједничкој седници представника правних факултета централне и источне Европе која ће се одржати септембра 2004. године.
14. За спровођење одлука Главног одбора и за координацију активности Мреже биће задужена посебна канцеларија чије ће седиште бити на Правном факултету у Новом Саду.
15. Мрежа правних факултета централне и источне Европе ће у остваривању зацртаних циљева сарађивати са другим професионалним асоцијацијама као што су Удружење правних факултета Европе (European Law Faculties Association – ELFA), Федерација адвокатских комора Европе (Federation of European Bars – FBE), Савет адвокатских комора и удружења Европске уније (Council of the Bars and Law Societies of the European Union – CCBE) и др.

CONFERENCE CONCLUSIONS

1. There exist varying models of legal education in the countries of Central and Eastern Europe.
2. These differences are primarily reflected by: 1) duration of studies, 2) number and allocation of courses per year of study, 3) teaching and examinations methods, 4) level of preparedness for work in legal practice and 5) overall conditions for study (such as the ratio between students and professors, availability of modern teaching equipment, accessibility of relevant literature and the degree of mobility of both students and professors, etc.).
3. The conceptual differences and varying levels of legal education impede professional communication and regional cooperation in the areas of international politics, economics, culture, etc.
4. It is broadly accepted that the process of pan-European integration could be more easily and efficiently implemented if these differences in legal education were to be minimized.
5. Having all of this in mind, the Conference participants have agreed to intensify the process of regional harmonisation of legal education.
6. This harmonisation process should serve to enable a broader cooperation of law faculties in the areas of science and education, and in particular, provide access for the greater mobility of professors, assistants, researchers and students.
7. There should be a gradual implementation of the principles of the Bologna Process, while taking European trends into consideration, as well as all the specificities of legal education.
8. It is necessary to come up with a plan of action with which the goals and carriers of this process would be defined, along with the basic principles, main phases and deadlines for implementation.
9. Realising the need for coordinated activities in the field of regional harmonisation of legal education, the participants of this conference have agreed to form a separate network of law faculties – the Central and Eastern European Law Faculties Network.
10. The basic goals of this Network would be:
 - 1) Advancement and harmonisation of legal education in the region;

- 2) Exchange of information on professional activities of Network members;
 - 3) Regular exchange of information on the implementation of the Bologna Process;
 - 4) Organising of joint thematic conferences, seminars, workshops, etc.;
 - 5) Determining minimum common standards and principles in education;
 - 6) Supporting student and teaching staff mobility;
 - 7) Organising joint summer schools;
 - 8) Organising sports activities;
 - 9) Joint organization of graduate studies and other programs of advanced study;
 - 10) Bilateral or multilateral partnership of faculties through joint participation in developmental and scientific projects within the framework of TEMPUS/CARDS and SOCRATES/ERASMUS and other such programs;
 - 11) The exchange of scientific literature and translation of scientific articles and papers to the languages of the member institutions;
 - 12) Long-term goal: in line with the Bologna Declaration to serve to create an open European Higher Education Area in the field of legal education
11. The means of implementation and financing of the Network shall be regulated by a Statute.
 12. The Statute, along with an annual plan of activities will be adopted by a Steering Committee, which will be comprised of one representative per faculty.
 13. The Steering Committee shall be constituted at a joint session of law faculty representatives to be held in September 2004.
 14. A separate office located at the University of Novi Sad, Faculty of Law will be assigned with the task of implementation of the Steering Committee decisions and coordination of Network activities.
 15. In the fulfillment of the abovementioned goals the Central and Eastern European Law Faculties Network shall establish cooperation with other associations such as: the European Law Faculties Association (ELFA), the Federation of European Bars (FBE) and the Council of the Bars and Law Societies of the European Union (CCBE), etc.

**ПРЕДАВАЊА ДИРЕКТОРА MAX-PLANCK ИНСТИТУТА
ЗА СТРАНО И МЕЃУНАРОДНО ПРИВАТНО ПРАВО
У ХАМБУРГУ
НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У НОВОМ САДУ
9. ОКТОБРА 2004.**

**LECTURES OF THE DIRECTORS OF THE
MAX-PLANCK INSTITUTE
FOR FOREIGN AND INTERNATIONAL PRIVATE LAW
IN HAMBURG
HELD AT THE NOVI SAD FACULTY OF LAW
9 OCTOBER 2004**

Проф. др Рајнхард Цимерман, директор
Max-Planck института за страно и међународно приватно право
 Хамбург (Немачка)

ПРАВНО ОБРАЗОВАЊЕ У НЕМАЧКОЈ: НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИЧНЕ ОДЛИКЕ*

1. *Hereditas Borussica*

Правничка култура се у великој мери уобличава начином на који се обучавају правници. Сходно томе, појава “образованих” правника је једна од карактеристичних одлика целокупне западне правне традиције. До данашњег дана, правници се образују на универзитетима, како у Немачкој, тако и у Француској и Италији. Немачки универзитети у XIX веку били су главни поборници правног учења у традиционалном смислу и немачки пандектизам имао је велики утицај у образовању савремених правничких умова: како унутар Немачке, тако и споља. Међутим, у исто време, правно образовање у Немачкој¹ поседује више одлика које га издвајају од других европских земаља. Те одлике су допринеле софистицираности немачког права, али су у исто време довеле до изванредне крутости и (националне) изолације. Обучавање правника је већ више од једног века тема трајних

* Са енглеског превео Бојан Стефановић, референт за међународну сарадњу Правног факултета у Новом Саду.

¹ За дискусију на енглеском језику видети Jutta Brunnée, ‘*The Reform of Legal Education in Germany: The Never-Ending Story and European Integration*’, (1992) 42 *Journal of Legal Education* 399 ff.; Juergen R. Ostertag, ‘*Legal Education in Germany and the United States – A structural Comparison*’, (1993) 26 *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 301 ff.; Ingo von Münch, *Legal Education and the Legal Profession in Germany*, 2002.

дискусија између немачких правника практичара и чланова академске заједнице. Те су дискусије кулминирале позивом за далекосежне реформе. То се десило, на пример, почетком седамдесетих година прошлог века и поново 1990. године². Током деведесетих година разни појединци и интересне групе изразиле су незадовољство *status-ом quo*³. Године 1998. група од преко двадесет правника, чланова академске заједнице и правника практичара, под вођством Ернст-Волфганга Бекенфердеа, изнела је модел наставног плана и програма, специфичан по великом нагласку на основне предмете.⁴ Сама иницијатива је била неуспешна, као и иницијатива конференције немачких министара правде да интегришу две постојеће фазе у систему правне обуке.⁵ Међутим, 1. јула 2003. године, предлог закона о реформи је коначно ступио на снагу. Иако закон у суштини одражава традиционални систем, њиме су уведене и значајне модификације.⁶

Основни образац немачког правног образовања, који је очуван са невероватном истрајношћу, и даље одражава своје порекло из Пруске XVIII века.⁷ Разлог за његово постојање јесте потреба за обучавањем једног

² Посебно треба издвојити, на крају већином одбијен, свеобухватан преглед и предлог реформи Winfried Hassemer-а и Friedrich Kübler-а, *Welche Maßnahmen empfehlen sich – auch im Hinblick auf den Wettbewerb zwischen Studenten aus den EG-Staaten – zur Verkürzung und Staffing der Juristenausbildung?* у *Verhandlungen des 58. Deutschen Juristentages, Band I*, 1990, стр. Е 1 ff. За конзервативнији поглед видети Horst-Diether Hensen, Wolfgang Kramer, под истим насловом на истом месту, стр. F 1 ff. Оба реферата била су дата на разматрање на *Deutscher Juristentag*, двогодишњем састанку свих немачких правничких професија.

³ Видети нпр. Heinz Kötz, *Zehn Thesen zum Elend der deutschen Juristenausbildung*, (1996) 4 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 565 ff.; Axel Flessner, *Deutsche Juristenausbildung*, 1996 *Juristenzeitung* 689 ff.; Ernst-Wolfgang Böckenförde, *Juristenausbildung – auf dem Weg ins Abseits*, 1998 *Jura* 449 ff.; Hans-Uwe Erichsen, *Thesen zum Elend und zur Reform des Jurastudiums*, 1998 *Jura* 449 ff.; Filippo Ranieri, *Reform der Juristenausbildung ohne Ende?*, 1998 *Juristenzeitung* 831 ff.

⁴ Тзв. *Ladenburg* модел, видети 1998 *Neue Juristische Wochenschrift* 2797 ff. (заснован на *Ladenburg* манифесту; видети 1997 *Neue Juristische Wochenschrift* 2935 ff.).

⁵ Ulrich Goll, *Praxisintegrierte Juristenausbildung als Chance*, 2000 *Zeitschrift für Rechtspolitik* 38 ff.

⁶ Видети *infra sub. 6*.

⁷ О историји правног образовања у Немачкој видети Gerhard Dilcher, *Die preußischen Juristen und die Staatsprüfungen: Zur Entwicklung der juristischen Professionalisierung im 18. Jahrhundert*, у *Festschrift für Hans Thieme*, 1986 *Juristische Schulung* 513 ff.; Ina Ebert, *Die Normierung der juristischen Staatsexamina und des juristischen Vorbereitungsdienstes in Preußen (1849-1934)*, 1995; Filippo Ranieri, *Juristen für Europa: Wahre und falsche Probleme in der derzeitigen Reformdiskussion zur deutschen Juristenausbildung*, 1997 *Juristenzeitung* 801 ff.; Peter Hommelhoff, *Anwälte im Streckbett der Richterausbildung*, у: *Familiengesellschaften für Walter Sigle*, 2000 стр. 463 ff.

хомогеног, висококвалификованог и верног корпуса извршних и правосудних службеника, ради руковођења једном обимном и прилично хетерогеном територијом. На основу тога, уведен је „приправнички стаж“, којим руководи држава, ради давања дипломираним правницима неопходне практичне вештине за обављање разних послова; ово стажирање је постављено као обавезан услов за пријем у адвокатуру, као и за јавне бележнике; академско-правна обука на универзитетима је подложна детаљној регулативи; и држава је преузела одговорност, не само за извођење испита након завршетка приправничког стажа, већ и за испите на самом крају академско-правне обуке. Оно што је некад представљало истинску универзитетску диплому је тим поступком, у суштини, претворено у пријемни испит за приправничко стажирање, које се преобразио у иглене уши кроз које кандидати за све правничке позиве морају да прођу. Сјај и несрећа немачке правне обуке су остали уско повезани са овим битним одликама.

2. Државни испит:

Кључна одлика немачке правне обуке

Немачки студенти права и дан данас завршавају своје универзитетске студије не добијањем универзитетске дипломе, већ полагањем првог државног испита (*erstes Staatsexamen* или *Referendarexamen*). Овај испит у свих 16 немачких држава (*Länder*) организује посебна канцеларија у оквиру правосудне управе сваке државе (*Landesjustizprüfungsamt*), која исто тако именује и испитиваче. Професори учествују у испитном процесу већ дуже од 100 година. Као резултат тога, сваки писани испит обично оцењују један практичар (обично судија апелационог суда или старији члан државне управе) и један професор. Осим тога, свака комисија за усмене испите је састављена од по два практичара и два професора. У Баварској, студенти су обавезани да полажу осам писмених испита у трајању од по пет сати: четири испита из приватног права, један из кривичног права, два из јавног права и још један испит из предмета који сам студент изабере. На сваком од тих испита студенту је дат скуп хипотетичких чињеница на основу којих он мора да изнесе аргументовано правно мишљење. Студенту су доступни сви релевантни законски текстови. Након оцењивања свих испита, сваки студент чија је укупна оцена већа од одређеног минимума мора да полаже усмени испит. Усмени део се обично полаже у групи од три до пет студената (у исто време) и траје од четири до пет сати. Студенти иступају пред четири испитивача који испи-

тују из области приватног права, кривичног права, јавног права и изабраног предмета. Након дугог јутра, сваки студент добија коначну укупну оцену (на скали од 0 до 18), израчунату на основу 12 посебних оцена са писаних испита и *viva voce* наступа студента.

Правно образовање у Немачкој по традицији регулишу немачки *Länder*-и; савезно законодавство обезбеђује само општи оквир.⁸ Према томе, постоји више посебности међу самим државама: студенти из северне Немачке морају да напишу само три писана испита од по пет сати, али зато морају да се суоче са мукоотрпним периодом од четири недеље, током којег морају саставити детаљно правно мишљење (ретко кад мање од 100 страница) на основу посебно припремљених скупина чињеница; у Севернорајнској Вестфалији писане и усмене испите оцењују исте четири особе, итд. Међутим, ове варијације су ипак од мањег значаја.

Материја на првом државном испиту одређена је разним одредбама *Länder*-а о правној обуци. Тврдо језгро чини приватно право (општи део, облигације, својина, породично и наследно право, ова последња два само начелно, фундаменталне карактеристике привредног права, компанијског права и радног права), кривично право и јавно право (уставно и управно право, ово последње је ограничено само на принципе и посебне области), заједно са дотичним правилима процесног права.⁹ Осим тога, сваки студент мора да изабере једну тему из великог броја изборних тема, од правне историје до криминологије или антитрустовског права. Према томе, држава на посредан начин одређује програм академско-правне обуке. Без обзира на то како сами факултети виде своју основну мисију, једна од примарних функција јесте припрема студената за завршни државни испит. Међутим, они нажалост нити су у претерано добром положају, нити идеално опремљени за постизање тог циља.

3. Студенти, професори и приватне школе за учење напамет

Као прво, не постоје пријемни испити на универзитетима. Свако ко је завршио средњу школу (*Gymnasium*), за шта је у Немачкој обично пот-

⁸ Видети чл. 5-7 *Deutsches Richtergesetz* (немачки Закон о правосуђу); *cf.* исто чл. 4 *Bundesrechtsanwaltsordnung* (Савезни Правилник о адвокатури), § 5. *Bundesnotarordnung* (Савезни Правилник о јавним бележницима).

⁹ На основу тога филозофија права и историја права, односно упоредно право, нису обавезни предмети.

ребно 13 година, може да се пријави за упис на правни факултет. Сви пријављени имају право на упис, али то не мора да буде нужно на универзитет кога су одабрали као први или други. Горње границе за упис студената за поједине факултете, које су прилично високе, регулише држава;¹⁰ оне далеко надмашују максималне капацитете, за које су факултети првобитно димензионирани. Чест је случај да предмете на првој или другој години слуша по 300 или 400 студената. Сви факултети имају своје modele наставног плана и програма; али се они, међутим, не разликују у знатној мери. Посебно, изузев обавезних (најчешће) шест или седам “сертификата”, који се добијају кроз писане тестове и истраживачке радове¹¹, они практично немају обавезне елементе.

У принципу, студенти су слободни да изаберу када и које предмете желе да слушају. Уопште не морају да долазе на предавања, све док су званично регистровани за одређен број предмета. У начелу, они су слободни да сами одреде начин на који ће организовати своје студије. С обзиром на то да многи од њих немају искуства у организацији сопственог рада, у пракси, велики број почиње да губи усмерење. С друге стране, за немачке професоре није погодно да држе предавања великом броју студената, од којих су многи неспремни и немотивисани и често не улажу све своје способности у обавезних осам сати предавања недељно.¹² Такође, професори традиционално сматрају свој истраживачки рад као главни приоритет уместо наставе, с обзиром на то да им најчешће исти тај научно-истраживачки рад обезбеђује примамљиве „позиве“, тј. понуде од стране других универзитета. Достојанствена равнодушност према ужурбаности универзитетског живота је честа појава код немачких професора¹³.

¹⁰ Видети статистику коју је припремио von Münch (бр.1) 79 f.

¹¹ У неким немачким *Länder*-има регулативом је уведен тзв. „средњи испит“ који се полаже након што је студент одслушао одређен број семестара. Већина факултета је одредила одређен број кредита који се добијају похађањем кључних предмета. На крају сваког семестра се пишу тестови за сваки од ових предмета; тестови чине једну целину која представља „средњи испит“.

¹² Школска година (наставна година) се састоји од 30 недеља подељене на два семестра.

¹³ Иако су релативно добро плаћени (у поређењу са професорима у другим европским земљама, али никако у поређењу са самим врхом адвокатуре!), немачким професорима је дозвољено, у одређеним границама, да се баве приватном праксом. Од њих се често траже експертска мишљења, учествују у јавности познатим парницама или арбитражама, или служе (привремено) као судије у Регионалном апелационом суду (*Oberlandesgericht*). Ретко ће се који професор, међутим, одрећи своје катедре за стално ангажовање у пракси или за функцију сталног судије. Изузетак је наравно избор у веће судија Савезног уставног суда (*Bundesverfassungsgericht*). Од 16 судија Суда, најчешће су неколико од њих професори права који за време трајања свог мандата нису у сталном радном односу на факултету.

Као резултат тога, као и разних других фактора, велика већина студената се препушта наставницима у приватним школама за учење напамет, које већ неколико генерација чине несретан али у потпуности изграђен део немачког правног образовања¹⁴. Ове школе за учење напамет (*Repetitorien*), наплаћују знатне суме за школарину (за шта универзитети немају могућност) и примењују ригорозну радну дисциплину (што исто тако факултети не раде). Њих не интересује софистицирани академски дискурс, већ предају суштину метода анализе случајева: како савладати хипотетичке скупине чињеница, као оне изложене на државном испиту. За немачког студента права није само битно да има широко и детаљно познавање материјалног права (законски текстови, судска пракса, правна доктрина) и да примени то знање на једном, свеобухватном испиту на крају својих студија; од једнаке важности је да савлада високо формализовани „метод“ припреме правног мишљења и „решавање случаја“¹⁵, који се примењују са неумољивом ригорозношћу. Овај метод је дизајниран тако да студент мора да размотри случај са сваког могућег правног аспекта, да истражи сваки могући аргуменат, како у корист, тако и против захтева тужиоца и да у том процесу не додирује питања која нису строго релевантна. Од централног значаја је институт *Anspruch-a*¹⁶, на основу којег је водећи пандектистички научник у XIX веку, Бернхард Виндшајд, успео да преобрази римски *actio* у термин материјалног, уместо процесног права¹⁷. То пружа једну непроменљиву полазну тачку за било какву анализу случаја у немачком праву и, уопштено гледајући, постаје један од фундаменталних концептуалних стубова савремене приватноправне доктрине¹⁸. Овакав начин размишљања је дизајниран да студенте ослободи сваког

¹⁴ Видети Wolfgang Martin, *Juristische Repetitorien und staatliches Ausbildungsmonopol in der Bundesrepublik Deutschland*, 1993. год.

¹⁵ За темељно објашњење случаја из приватног права видети Uwe Diederichsen, Gerhard Wagner, *Die BGB-Klausur*, девето издање 1998. год.; Dirk Olzen, Rolf Wank, *Zivilrechtliche Klausurenlehre und Fallrepetitorium*, друго издање 1998. год.

¹⁶ Дефинисано у чл. 194 I BGB као „право да захтева делање или пропуштање другог”

¹⁷ Видети Bernhard Windscheid, *Die Actio des römischen Civilrechts vom Standpunkte des heutigen Rechts*, 1856; Bernhard Windscheid, Theodor Kipp, *Lehrbuch des Pandektenrechts*, девето издање 1906, чланови 43, 106.

¹⁸ За једну општу дискусију, видети Dieter Medicus, *‘Anspruch und Einrede als Rückgrat einer zivilistischen Lehrmethode’*, 1974. год. 174 *Archiv für civilistische Praxis* 313 ff.; Bernhard Großfeld, *‘Examensvorbereitung und Jurisprudenz’*, 1992. год. *Juristenzeitung* 22. ff.; Jan Schapp, *‘Das Zivilrecht als Anspruchssystem’* 1992. год. *Juristische Schulung* 537 ff. У његовој изузетно успешној књизи *Bürgerliches Recht: Eine nach Anspruchsgrundlagen geordnete Darstellung zur Examensvorbereitung*, деветнаесто издање 2002. год., Dieter Medicus даје анализу BGB-а која је строго базирана на разне *Ansprüche* познате у немачком приватном праву.

искушења да прилазе решавању случаја са несвесним наслеђивањима о добру и злу. Он негује једну менталну дисциплину за коју се сматра да је специфични атрибут правника. То захтева и подстиче стил писања који је прецизан, равнодушан и „неутралан“; или, може се рећи, потпуно безбојан и лишен књижевничких чари и личног укуса. У исто време, он поседује једну узвишену, чак донекле педантну, нераздвојиву логику.

У тим условима, највероватније није изненађујућа чињеница да на првом државном испиту редовно постоји шокантна стопа неуспешности од 20 до 25 одсто. Према томе, у свих 16 *Länder*-а Савезне Републике у 1999. години¹⁹, укупан број од 17.023 студената полагало је први државни испит из права, од којих 4.922, тј. 28.91 одсто није положило и још 5.252, тј. 30.85 одсто добило најнижу оцену „задовољавајуће“ (*ausreichend*). Свега 435 студената (2.56 одсто) постигло је укупан резултат „добар“ или „врло добар“²⁰. На неким универзитетима, резултат „врло добар“ се виђа свега једном или двапут у пар година.

4. Приправнички стаж и правна пракса

Они који су успешно положили први државни испит обично започињу свој приправнички стаж или практично-правну обуку (*Referendardienst*). Сврха тога јесте да их упозна са разним правним позивима и да их обучи у вештини израде молби, израде управних аката, нотарних докумената, итд. *Referendardienst*-ом управља искључиво држава и распоређује приправнике (*Referendare*) на период од три до четири месеца у кривично-правна и грађанскоправна одељења у судовима, у адвокатске канцеларије, у канцеларије савезне, државне или комуналне администрације, јавна тужилаштва или код других врста правника практичара. Неке од ових позиција су обавезне, док друге могу (са ограничењем) да сами изаберу. Осим тога, приправници су дужни да похађају курсеве из практичноправног образовања, које држе судије или државни службеници. За време обављања своје праксе, они примају скромне накнаде од стране државе.

Након две године приправници морају да полажу други државни испит (*Zweites juristisches Staatsexamen* или *Große Staatsprüfung*) који следи

¹⁹ Cf. статистика из 2000. год. *Juristische Schulung* 932 ff.; von Münch (бр. 1) 88 f. (cf. исто стр. 48).

²⁰ Одлика „добар“ се у неким *Länder*-има даје за укупан резултат преко 11,5 поена, а у другим преко 13 поена (од укупно 18 поена на скали!). Приправник са укупним резултатом већим од 10 поена не мора да брине о својој будућности.

сличан образац као и први. Они морају да полажу једанаест (уместо осам) писаних испита од по пет сати, у периоду од мање од три недеље (опет, ствари другачије стоје у северној Немачкој) и да полажу усмени испит који траје неколико сати. За разлику од претходног, овај испит држе само судије, старији државни службеници и старији адвокати. Као на првом испиту, кандидати добијају укупну оцену (на скали од 0 до 18), која одређује њихове професионалне изгледе. Чак и у овој фази, између 10 и 15 одсто кандидата падне (испит се може полагати укупно двапут) и мање од 2 одсто кандидата постиже оцену „добар“ односно „врло добар“²¹.

Успешни кандидати стичу назив *Assessor*. Они постају у потпуности квалификовани правници, са могућношћу да буду изабрани за судију (правосуђе у Немачкој чини део јавне службе), јавног бележника, државног тужиоца или за консултанта у правној служби предузећа. Алтернативно, постоји и могућност заснивања радног односа у адвокатској фирми или отварања сопствене приватне праксе (*Rechtsanwalt*; не постоји подела између виших и нижих адвоката). Успешни кандидати су преживели два мукотрпна испита и ригорозно су обучавани у „правничком начину размишљања“. Реалност је, међутим, да су кандидати учени да размишљају попут судија, зато што је нагласак превасходно стављен на непристрасно процењивање правног сукоба. Ипак, парадоксално, само мали број *Assessoren-a* започиње каријеру у правосуђу. Али чак и као адвокати који заступају интересе странака, они морају бити предани служењу правди у неком узвишеном и непристрасном смислу. Ово, у најмању руку, представља идеологију која за многе стране посматраче сигурно делује као изопачен приступ правној обуци.

Ипак велик број правника уопште не улази у једну од специфично-правних професија. Право је и даље посматрано као најбоље понуђено опште образовање и правници су тиме, широко гледајући, високо квалификовани за високе менаџерске функције и изборе унутар државне службе. Правници фактички држе монопол над читавим низом послова. У исто време, међутим, јасно је да тржиште не може да апсорбује више од 10.000 ново-квалификованих правника годишње²². Чак и они који имају прилику

²¹ Видети статистику објављену 2000. год. у *Juristische Schulung* 932; von Münch (бр. 1) 90 f.

²² Иако је број судија у Немачкој висок у поређењу са Беликом Британијом, само 1,4 одсто од оних који су положили оба државна испита изабрани су за судије. Крајем 1998. године у Немачкој је било укупно 20.920 активних судија. Још једна професија која има велику искључивост и престиж (као и одлична примања) јесу јавни бележници. Приступ је веома ограничен и дозвољен само најбољима. Тако, на пример, Хамбург има само 83 активна јавна бележника у односу на 5.400 *Rechtsanwälte* (адвоката). Године 1999. Немачка је

да уђу на тржиште су платили високу цену за свој позив: углавном имају приближно тридесет година у тренутку започињања професионалног живота. У случају да су остали на универзитету ради стицања докторског звања (што није реткост), могуће је да имају и више од тридесет година.

5. Посебна каријера: Пут до катедре

Докторско звање јесте много цењена додатна квалификација за оне који желе да уђу у правну праксу, посебно зато што су немачки клијенти често импресионирани академским титулама²³. Међутим, докторат исто може да буде почетна тачка за једну од и даље најпрестижнијих позива: професора права. Ипак, пут до првог „позива“ на катедру јесте изузетно тежак. Потенцијални члан академске заједнице мора имати високе оцене са првог, и углавном и са другог, државног испита. Његова (много чешћа него њена) теза мора бити одбрањена са високом оценом; углавном се тезе објављују као књиге. Након тога долази период од неколико година приправничког стажирања код афирмисаног професора. Професор најчешће у ту сврху отвара једно радно место за „академског асистента“ (*wissenschaftlicher Assistent*) на својој катедри. Асистент, с једне стране, мора да држи одређен број вежби и да пружа подршку дотичном шефу катедре у његовим истраживачким пројектима. С друге стране, он има велики задатак у смислу тзв. хабилитације која треба да представља фундаменталан и оригиналан допринос науци. Рад на томе може да потраје чак четири до пет година. Хабилитацију мора да прихвати факултет у целини, који затим новом члану додељује *venia legendi*: одобрење да на своју одговорност држи наставу из одређеног предмета права.

Након неколико напетих месеци (надајмо се не година), током којих приправник служи као *locum* професору на неком другом факултету и током којих држи разна презентациона предавања, „приватна предавања“

имала укупно 104.000 активних *Rechtsanwälte*-а (тј. скоро 130 на сваких 100.000 становника). Исте године у просеку је примљено 500 нових *Rechtsanwälte*-а месечно. Током 1990тих година примећено је повећање за 80 одсто. Многи од оних који су положили испит са мање од просечног оценом и који нису успели да обезбеде посао у постојећој адвокатској фирми, привредном предузећу, осигуравајућем друштву, итд. имају веома тежак живот. Сви подаци су преузети из von Münch (бр.1) 56 ff. Cf. исто Otto Sandrock, *Die deutsche Juristenausbildung* 1994. год. *Zeitschrift für Rechtsvergleichung* 50 ff. са подацима из 1992. год.

²³ За сва питања која се односе на докторско звање у Немачкој видети Ingo von Münch, *Promotion* 2002. год.

(*Privatdozent*) добија свој први „позив“ за ниже професорско звање. Како се шири његова репутација, он може очекивати позив на катедру. Једно веома здраво усвојено правило захтева од факултета да кандидате за катедре бирају изван факултета. Кад је коначно именован за ванредног односно редовног професора, академски радник обично има негде између 35 до 40 година. Он је изузетно добро квалификован (као научно-истраживачки радник; много мање квалификован за наставу), иза себе има две главне монографије и велик број чланака, коментара случајева и приказе књига; али никад није био на положају који захтева самосталну одговорност, било академску или другу.

6. Промене

Специфичности немачког система правне обуке, посебно његово строго регулисање од стране државе и систем државних испита, су у великој мери до сада спречавали четрдесет²⁴ правних факултета у Немачкој да уђу у међусобну конкуренцију, у циљу развијања сопствених карактеристичних профила. Студенти углавном стичу исту врсту образовања на сваком од њих. Најчешће се опредељују за универзитете зато што се они налазе у атрактивним градовима или у близини планина, зато што имају дугу традицију (или, супротно, за новије универзитете зато што, често, имају савременија здања и бољу опрему), зато што су велики (и тиме могу да понуде много примамљивих изборних предмета) или зато што су релативно мали (што олакшава успостављање контаката између наставника и студената), зато што је то место где су родитељи студената студирали, где су традиционална студентска братства честа појава или, исто још чешће, зато што се налази близу куће²⁵. Ранг листе правних факултета које се објављују почевши од друге половине деведесетих година су методолошки сумњиве и поједностављене. Евалуација наставе се тек сада успоставља.

Недавно је, међутим, дошло до одређених измена у традиционалном систему. Тиме су, посебно чланови 5-7 *Richtergesetz*-а, реформисани. Тридесет одсто укупне оцене на првом државном испиту ће, убудуће,

²⁴ Укључујући девет факултета из бивше Немачке Демократске Републике; видети списак у von Münch (бр. 1) 79 f. Сви ови факултети су у саставу државних универзитета. Њихови професори су државни службеници, студенти не плаћају школарину. За Правни факултет *Bucerius* видети *infra* текст до бр. 28.

²⁵ За типичан коментар видети Victor Ehrenberg у: Ханс Планиц (изд.) *Die Rechtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, том I, 1924. год. стр. 60: „Када би немачки студенти права бирали универзитет на основу квалитета факултета?“

чинити испити које спроводе правни факултети по сопственој академској одговорности у одређеним „фокалним областима“ (*Schwerpunktbereiche*) које студенти бирају након обавезне основе предмета из основних области немачког права²⁶. Сваки факултет ће тако морати да понуди специјализоване предмете из одређеног броја „фокалних области“, у циљу проширења и консолидовања вештина, стечених од стране студената у првом делу своје правне обуке и да се сконцентришу на предмет од посебног интересовања за њих. У исто време, нова правила покушавају да ставе већи нагласак на стицање вештина неопходне за рад у бројним правним професијама (за разлику само од вештина за рад у суду) и других „кључних квалификација“ неопходне за успех у правној пракси (као нпр. реторика, посредовање, извођење доказа, испитивање сведока и страни језици). Исто тако је предвиђено и смањење броја студената за 25 одсто²⁷. Остаје још да се види како ће законодавци 16 немачких *Länder*-а одредити оквирне одредбе прописане од стране Савезног парламента и какве ће наставне планове и програме развити поједини факултети на основу прописа *Länder*-а. Приправнички стаж остаће јединствена фаза у правној обуци, након успешног полагања првог државног испита. Међутим, она јесте прилагођена у смислу да боље одражава нормалан професионални пут младих *assessor*-а; посебно, приправнички стаж ће морати да садржи и период од девет месеци рада у адвокатури.

Очигледно је да је сувише рано за сумирање искустава. Досадашње реакције су ипак мешовите. Удружење немачких правника у адвокатури (*Deutscher Anwaltsverein*) критиковало је ову реформу као недовршену и сходно томе је развило сопствени модел за практично-правну обуку, који је посебно прилагођен адвокатури²⁸. Модел је конципиран тако да буде компатибилан са постављеним параметрима за приправнички стаж и да младим приправницима додели додатни сертификат (помоћу којег Удружење у крајњој линији жели да ограничи приступ адвокатури).

Ипак дошло је и до других битних момената за правно образовање и правнички позив. Октобра 2000. године отворен је први приватни правни факултет у Немачкој. Правни факултет *Bucerius* у Хамбургу финансиран је већим делом од стране имућне приватне фондације (*Zeit-Stiftung*), међу-

²⁶ У погледу „средњег испита“ и основних предмета из немачког права (путем којих факултети покушавају успоставе неку врсту система контроле напретка њихових студената), видети бр. 11 горе.

²⁷ За коментар видети Peter Hommelhoff, Christoph Teichmann, „*Forum: Modernisierung in Kontinuität – die Revolution der Juristenausbildung*“, 2001. год. *Juristische Schulung* 841 ff.; Peter Hommelhoff, Christoph Teichmann, „*Das Jurastudium nach der Ausbildungsreform*“, 2002. *Juristische Schulung* 839. ff.

²⁸ Видети *Dav-Newsletter* 2/2004.

тим, финансира се и од средства добијених путем школарина студената. Факултет представља занимљиву алтернативу досадашњем монополу над правним образовањем, који су држали државни универзитети²⁹. Такође, скоро је савезни законодавац покушао да умањи значај који је имала хабилитација за академску каријеру³⁰. Могло би се очекивати, међутим, да ће немачки правни факултети и даље инсистирати на другој важној монографији као предуслов за избор на катедру; за сада настављају са традиционалним поступком хабилитације. Осим тога, отворен је додатни професионални колосек за чланове академске заједнице, увођењем тзв. ниже професуре³¹. Позив адвокатуре у праву (*Rechtsanwalt*) је такође битно измењен у последњих десет година. Успостављени су нови облици сарадње између *Rechtsanwälte*-а (као оснивање предузећа са ограниченом одговорношћу)³² и између *Rechtsanwälte*-а и припадника других професија (као што су порески консултанти или рачуновође: командитно партнерско удружење)³³. Адвокати сада могу да рекламирају своје услуге (иако то оглашавање може да садржи само непристрасне информације и мора да се односи само на професионалне активности адвоката, односно његове канцеларије)³⁴ и могу да се кандидују за титулу *Fachanwalt* (тј. адвокат стручан у одређеној специјализованој области)³⁵. Адвокати из држава чланица Европске уније могу да послују у Немачкој без полагања првог и другог државног испита³⁶. Можда најважнији моменат представља талас спајања канцеларија који је преплавио немачки правнички позив, првобитно између немачких, а сада и између немачких и међународних адвокатских канцеларија³⁷. Овако, на пример, фирму *Freshfields Bruckhaus Deringer* сада чини близу 30 канцеларија (7 од њих у Немачкој) са преко 2.500 адвоката (око 540 од њих у Немачкој). Пре петнаест година, такве размере

²⁹ Видети von Münch (бр. 1) 31 ff., 82 ff.; Sascha Leske, *Bucerius* Правни факултет у Хамбургу – *Ein neuer Weg in der Juristenausbildung*, 2001 *Juristische Schulung* 414 ff.

³⁰ Чл. 44 II *Hochschulrahmengesetz*

³¹ Чл. 45, 47 *Hochschulrahmengesetz*. Ове одредбе је, међутим, поништио Савезни уставни суд 27. јула 2004. зато што представљају повреду права немачких *Länder*-а да регулишу универзитетско питање: BverfG, 2004 *Neue Juristische Wochenschrift* 2803 ff.

³² Чл. 59c ff. *Bundesrechtsanwaltsordnung*.

³³ *Gesetz über Partnergesellschaften Angehöriger Freier Berufe* (1994).

³⁴ Чл. 6 ff. *Berufsordnung für Rechtsanwälte*.

³⁵ *Fachanwaltordnung* (1999).

³⁶ Ово је резултат Директиве Европске уније о праву на успостављање адвокатске праксе (1998.); о којој видети Martin Henssler, 'Der lange Weg zur EU-Niederlassungsrichtlinie für die Anwaltschaft', (1999) 7 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 689 ff; von Münch (бр. 1) 66 ff.

³⁷ Видети von Münch (бр. 1) 71 ff.

су биле нечувене у Немачкој. Постоје и друге немачке адвокатске фирме које су постале део великих транснационалних алијанси³⁸.

7. Ширење видика

Растућа међународна оријентација правне праксе на највишим нивоима одражава један развој који је постао карактеристичан у обликовању приватног и привредног права у претходних двадесет година. Наиме, приватно право у Европи се налази усред процеса стицања једног, истински, европског карактера³⁹. Савет и Парламент Европских заједница донели су серију директива које сежу дубоко у главне области немачког права⁴⁰. Дакле, све је чешћи случај да немачко право мора бити тумачено са становишта релевантног законодавства Заједнице која је подупире. Судска пракса Европског суда правде је, такође, добила већи значај у развоју немачког приватног права. Тренутно се озбиљно разматра кодификација европског приватног права⁴¹; као претеча томе објављено је, односно у припреми, више «ристџтмента» специфичних области европског приватног права⁴². Интернационализацију приватног права, такође, енергично промовишу униформно приватно право, засновано на међународним конвенцијама које покривају значајне области из привредног права. Конвенција Уједињених нација о уговорима за међународну продају робе усвојена је од стране више од 60 држава (укључујући и већину држава чланица Европске уније); у Немачкој је ступила на снагу 1. јануара 1991.

³⁸ За алијансе под истим именом CMS, видети von Münch (бр. 1) 73.

³⁹ Видети најактуелније, Nils Jansen, *Privatrechts und europäische Identität* 2003.

⁴⁰ За приватно право, видети наведене директиве у Reiner Schultz, Reinhard Zimmermann, *Basistexte zum Europäischen Privatrecht*, друго издање 2002 sub. I (постоји и енглеска верзија овог текста коју су приредили Oliver Radley-Gardner и Hugh Beale и која је изашла из штампе 2003. под насловом, *Fundamental Texts on European Private Law*); за уговорно право, видети исцрпан преглед Стефана Грундмана, *Europäischen Schuldvertragsrecht*, 1999. Још једна област на коју то има великог утицаја јесте компанијско право; видети Матијас Хаберсак, *Europäisches Gesellschaftsrecht*, друго издање, 2003. год.

⁴¹ Видети, на пример, Jürgen Basedow, 'Das BGB im künftigen europäischen Privatrecht: Der hybride Kodex', (2000) 200 *Archiv für die civilistische Praxis* 445 ff.; Gavin Barrett, Ludovic Bernardeau (ур.), *Towards a European Civil Code*, 2002.

⁴² Најозбиљнији пројекат се бави уговорним правом: Ole Lando, Hugh Beale (ур.), *Principles of European Contract Law*, први и други део 2000.; Ole Lando, Eric Clive, André Prüm, Reinhard Zimmermann (ур.), *Principles of European Contract Law*, трећи део 2003. Немачке верзије првог и другог дела приредили су Christian von Bar и Reinhard Zimmermann, *Grundregeln des Europäischen Privatrechts* 2002.

године и почела је да ствара значајан обим судске праксе⁴³. Као резултат тог и других развоја, право Европске заједнице додато је на списак обавезних тема за први државни испит⁴⁴. Значајан број студената борави, у периоду од једног или два семестра, на правном факултету у другој држави чланици Европске уније под покровитељством изузетно успешног ЕРАЗМУС/СОКРАТЕС програма⁴⁵. Алтернативно, односно уз то, многи студенти стичу додатна, постдипломска звања у другим земљама. Сходно томе, све је већи број иностраних студената на немачким правним факултетима. Све више факултета покушава да добије «Евро» профил, пружајући разне језичке курсеве, формирајући међународне летње школе или интегрисане програме на основним и постдипломским студијама, доделом катедри за европско приватно право, односно европску правну историју, или оснивањем истраживачких центара за област европског приватног права. Данас постоје правне серијске публикације које имају за циљ промовисање развоја европског приватног права⁴⁶ и уџбеници који анализирају посебне области у оквиру приватног права са јединствено европског становишта и који изучавају правила немачког, француског или енглеског права као локалне варијације у једној заједничкој материји⁴⁷. Постепено се враћа интересовање и за «стари» европски *ius commune* и правни историчари су заузети поновним откривањем заједничких историјских темеља савременог права и поновним успостављањем веза између правника који се баве упоредним и савременим приватним правом⁴⁸. Ипак, у исто време, те промене нису знатно утицале на начин на који се приватно право

⁴³ Видети извештаје Ulrich Magnus из 1995, 3 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 202 ff.; (1997) 5 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 823. ff; (1999) *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 624 ff; (2002) 10 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 523 ff.; видети симпозијум на тему «Конвенција о међународној продаји добара и њена примена у пракси», ур. Reinhard Zimmermann и Kurt Siehr, (2004) 68 *Rebels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 427 ff.

⁴⁴ Heino Schöbel, *Privatrecht und Europarecht in der Ersten Juristischen Staatsprüfung*, (1995) 3 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 139 ff.

⁴⁵ Видети (1993) 1 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 615 ff.; (1997) 5 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 910 ff.

⁴⁶ *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, из 1993; cf. Исто тако *Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht* из 1989. год.

⁴⁷ Hein Kötz, *Europäisches Vertragsrecht*, вол. I 1996 (превод на енглески: Tony Weir, *European Contract Law* 1997.); Christian von Bar, *Gemeineuropäisches Deliktsrecht*, вол. I 1996.; вол. II 1999. (превод на енглески: *The Common European Law of Torts*, вол. I 1999; вол. II 2001.); cf. исто Peter Schlechtriem, *Restitution und Bereicherungsangleich in Europa*, вол. I 2000; вол. II 2001; Filippo Ranieri, *Europäisches Obligationenrecht* (друго издање) 2003. год.

⁴⁸ Видети најактуелније, Reinhard Zimmermann, 'Europa und das römische Recht', (2002) 202 *Archiv für die civilistische Praxis* 243 ff.

предаје и учи на немачким универзитетима; нити су имале улогу у обликовању стандардне правне литературе о немачком приватном праву. Постоји могућност да тај пароксијализам буде промењен у догледно време⁴⁹. Ипак, сувише је рано предвиђати којом брзином и када ће се то тачно десити.

⁴⁹ Понекад су начела европског уговорног права коришћена као упоредна тачка освртања ради евалуације немачких прописа о повреди уговора; видети Ulrich Huber, *'Das geplante Recht der Leistungsstörungen'*, у Ernst/Zimmermann (бр. 52) 31 ff.; Claus-Wilhelm Canaris, *'Die Reform des Rechts der Leistungsstörungen'*, 2001 *Juristenzeitung* 499 ff.; Reinhard Zimmermann, "Remedies for Non-Performance: The Revised German Law of Obligations, viewed against the background of the Principles of European Contract Law", (2002) 6 *Edinburgh Law Review* 271 ff. О методолошком значају ових начела, са немачког становишта, Claus-Wilhelm Canaris, „Die Stellung der 'Unidroit Principles' und der 'Principles of European Contract Law' im System der Rechtsquellen", у Jürgen Basedow (уп.), *Europäische Vertragsrechtsvereinheitlichung und deutsches Recht*, 2000. стр. 5 ff.; Reinhard Zimmermann, „Savigny's Legacy: Legal History, Comparative Law, and the Emergence of a European Legal Science", (1996) 112 *Law Quarterly Review* 576 ff.; Michael Faure, Jan Smits, Hildegard Schneider (уп.), *Towards a European Ius Commune in Legal Education and Research*, 2002.

Проф. др Клаус Хопт,
Мах-Планк-Институт за Приватно право, Хамбург (Немачка)

ФЕДЕРАЛИЗАМ У ДРЖАВИ И НАУЦИ*

1. Питање федерализма у Савезној Републици Немачкој

Питање федерализма је једно од најхитнијих али истовремено и једно од најконтраверзнијих реформских проблема у Савезној Републици Немачкој, што је показала дебата око речи Савезног Председника Коелера о разликама у животним односима тј приликама у Републици: ко жели да је нивелише, на тај начин цементира субвенциону државу и намеће младој генерацији неиздржив терет дуговања. Гласни протест против таквог кршења табуа отворено показује, колико су тешке не само реформе већ и сам увид у једноставне истине. Сопствени интереси, како кажу психолози, спречавају способност прихватања стварности, а посебно спремност ка реформама у општем интересу. Спознаја, да неједнакост није *eo ipso* негативна већ да неједнакост као таква може да обезбеди више конкуренције, такмичења, мотивације и динамике, је нажалост слабо раширена појава. Федерализам не сме да буде злоупотребљен као субвенциони федерализам нити да буде коришћен као федерализам једино у смислу савеза или облика тј. форме обликовања. Једино федерализам који је схваћен као такмичарски и конкурентан може да се уздигне изнад партикуларних интереса и да доведе до општег доброг стања у друштву. Оквирни услов при томе је везивање Немачке за Европску Унију, у којој скоро ниједна од држава чланица нема сличан консеквентно федерални устав, што има консеквенце за европско стварање права.

* Са немачког превела др Александра Вучић, асистент Правног факултета у Бечу.

2. Уставни и државноправни аспекти реформе федерализма

У реформи федерализма треба одвојено разматрати са једне стране уставноправна и уопштено државноправна питања, а са друге стране питања науке и политике високог образовања, јер изискују различите одговоре. То мора са стрпљењем бити објашњено политици и јавности која са тим није упозната.

Државноправно се реформа подстиче кроз финансијско оптерећење јавне руке тј. државе. Испреплетеност законодавне, управне и финансијске надлежности успорава или, боље речено, напосто доводи до стања одузетости у процесу одлучивања и самим тим и до проблема одговорности.

Политички се моментално питање федерализма дискутује у оквиру комисије за питања федерализма, чији закључци се очекују на јесен. Међутим, хитним питањем нове расподеле тј. поделе држава на – Berlin–Brandenburg, Nordstaat (Северна држава), Mitteldeutschland (средња Немачка), се нажалост нико небави. А и зашто би, докле год рачуне плаћају други и наше следеће генерације?

Са правног аспекта пресуда Савезног уставног суда о тзв. јуниорским професурама од 27. јула 2004. наговештава нешто веома битно. Пресуда се тиче конкретних, одлучујућих питања реформе високог школства од основног значаја за права Земаља (Laender) код заједничке законодавне надлежности савеза и земаља. Права земаља су овом пресудом прецизирана и ојачана.

На Немачком Дану правника у септембру 2004. у Bonn-у правно политички је затражена како јасна подела одговорности између Савеза (савезне државе), Земаља и Комуна тако и један Европски Устав са јачањем Бундестага (сав.парламента) и слабијим утицајем земаља.

3. Три актуелна, основна питања науке и политике високог школства у реформи федерализма

Овде је реч о три основна питања и то: о заједничким задацима Савеза и Земаља у области планирања образовања и у вези са научним истраживањем (тзв 91 б- дискусија), о правима Савеза да Земљама детаљно пропише њихово високо школство (на пример: junior profeseure umesto хабилитације), и о одредницама давалаца новчаних средстава Савеза и Земаља науци (Закон о подстицању истраживања или Пакт за истраживање). Сва ова три питања су веома уско међусобно повезана.

1. На основу члана 91. б GG (Основног Закона) могу Савез и Земље да заједнички делују на основу договора код планирања образовања као и код подстицања институција и намера научног истраживања које има међурегионални значај и да деле трошкове. На тој основи одлучује комисија Савеза и Земаља о буџету Немачке истраживачке заједнице (DFG) и буџету Мах-Planck-Друштва (MPG). Реформску дискусију, која се са правом залаже за јасне надлежности и расплет код заједничких задатака, је тешко убедити да се код планирања образовања и код научног истраживања ипак мора задржати заједничка надлежност и одговорност Савеза и Земаља. Зашто је у овом случају то тако тј. другачије?

Независност и аутономија науке, које се интернационално у најбољем примеру остварило у DFG и MPG, је условљено заједничким деловањем партнера у федералном систему. Заједничко финансирање води ка једном систему checks and balances, који се веома упечатљиво може посматрати у надлежним гремијима као што су Комисија Савеза и Земаља или у Главном одбору у DFG. Изједначавање интереса се тако боље спроводи и пожељна последица или ти резултат тога је виши такмичарски дух и конкуренција у немачкој науци. Код заједничког задатка «подстицања истраживања» се не ради о финансијском поравнању већ то значи много више од саме доделе средстава и ради се о стандардном образовању које је интернационално конкурентски способно. Оно што је овде свакако хитно потребно је реформисати захтев једногласности код доношења одлука, што доводи до блокирања и сто има противефекат у тежњи за бољом конкурентношћу.

2. У пресуди која се тиче тзв. јуниорских професура је Други Сенат прогласио Закон о оквирима реформе високог школства из фебруара 2002. за неважећи због прекорачења компетенције, и то гласовима 5 напрема 3.

Срж Закона је било у томе да се укине хабилитација у корист јуниорске професуре. То је једна веома важна опција која води ка скраћивању пута ка добијању звања професора и самим тим ка ранијом самосталношћу и бољом међународном конкретношћу (просечна старост оних који су се у току 2002. хабилитирали је 40 година живота, удео тих истих код жена је 22% а код странаца 4%). Међутим прва искуства у вези са овим Законом и његовим спровођењем су показала велике и веома озбиљне слабе тачке истог.

Горе поменуто прекорачење компетенције је суд видео у томе, да овим Законом Савез тј. федерална држава скоро у потпуности са јуниорским Професурама регулише тј. одређује потребну квалификацију и постављење професора. Земљама је на тај начин остављено једино да «препишу» савезно право. Овакво потпуно регулисање које практично значи фактичко укидање хабилитације нити је једини могући пут ка достизању циља нити незаменљиво за правно и привредно јединство као ни за једнако важне животне односе на подручју савезне државе. Тиме је, по мом мишљењу, већина била у праву. Реформски модел «Juniorprofessur» мора остати опција и покушати да се у конкуренцији са хабилитацијом наметне. Конкуренција и способност реакције на брз развој на подручју науке захтевају отвореност различитих путева у квалификацији. Само то одговара такође и различитим стањем ствари и културама у различитим стручним областима.

Међутим, свакако да је проглашење целокупног Закона, све и са одредбама о роковима неважећим довело до несигурности, тако да законодавац што пре треба да поправи ту ситуацију. Законодавац може, како је то суд рекао, да постави тј. истакне основне водеће путоказе за немачко високо школство у међународној конкуренцији, да постави опште квалификационе услове за научни подмладак и да чак утврди која је старосна граница за прво именовање у звање професора. Међутим законодавац треба свакако да одоли политичком покушају да стара решења оживе само у новом руху.

3. Ко плаћа, тај и одређује – да ли је тако и у науци? Уметност и наука, истраживачки и просветни рад су слободни. Тако стоји записано у

члану 5. став 3. Основног Закона - GG. Нити Савезна држава нити Земље смеју у томе нешто да мењају. Слобода истраживачког рада је реално могућа само код одговарајућег финансирања истог. Међутим обезбеђивање финансијских средстава не може и не сме да буде једноставно слепо распоређивање истих од стране државе и јавног сектора. Додела финансијских средстава може да уследи у једном уређеном, објективном и у такмичарском духу оријентисаном поступку. Томе такође придоноси тј. саставни је део тога и једна строга евакуација. Да ли тај поступак треба да буде регулисан?

Савезни Закон о подстицању истраживања може да се ослони на члан 74. број 13 Основног Закона GG, да води ка више транспаренције и стварање мишљења у парламенту и да стоји под контролом Савезног Уставног суда као чувара члана 5. става 3. Основног Закона GG. Међутим на основу досадашњих искустава тај пут води ка стварању мноштва правила и регулисања као и до мешања у истраживачки научни рад. То би у сваком случају требало спречити.

Доношење Пакта за истраживачки рад обећава сигурност у планирању код добровољног самообавезивања. Овде су детаљи одлучујући. Покушај оног који финансира истраживање да га на основу својих идеолошких представа или представа о томе шта је корисно како садржајно тако и квантитативно, одреди је снажан. Дебата о томе мора бити добро припремљена, а ако је потребно треба контраверзно да буде и вођена.

Водећа линија код свих реформи може да буде само слобода и аутономија истраживачког научног рада у међународној конкуренцији и такмичењу. Тако нешто обезбедити и загарантовати је битно за опстанак Немачке и Европе.

**МЕЂУНАРОДНИ ДОКУМЕНТИ О ПРАВНОМ
ОБРАЗОВАЊУ У ЕВРОПИ**

**INTERNATIONAL DOCUMENTS ON LEGAL
EDUCATION IN EUROPE**

ЛИСАБОНСКА ДЕКЛАРАЦИЈА

Конвенција о признавању квалификација из области високог образовања у региону Европе

Лисабон, 11. IV 1997.

Земље потписнице ове конвенције,

Свесне чињенице да је право на образовање елементарно људско право и да високо образовање, које служи као средство стицања и унапређења знања, представља изузетно велико културно и научно благо како појединца тако и друштва;

Сматрајући да високо образовање треба да игра виталну улогу у промовисању мира, међусобног разумевања и толеранције и стварању узајамног поверења међу народима и нацијама;

Сматрајући да велика разноврсност образовних система на подручју Европе одражава њену културну, друштвену, политичку, филозофску, верску и економску разноврсност, што је изузетно благо кога треба у потпуности уважавати;

У жељи да омогуће становништву читавог региона да у потпуности искористи велику вредност разноврсности тако што ће житељима сваке државе и студентима образовних институција сваке од земаља потписница олакшати приступ образовним ресурсима других земаља потписница, тачније тако што ће олакшати њихова настојања да наставе своје образовање или доврше одређени период студија у институцијама високог образовања других земаља потписница;

Сматрајући да признавање завршних студија, сертификата, диплома и звања стечених у другој земљи европског региона представља важну меру у промовисању академске мобилности између земаља потписница;

Придајући велику важност принципу институционалне аутономије и свесне потребе очувања и заштите овог принципа;

Уверене да је непристрасно признавање квалификација кључни елемент права на образовање и друштвене одговорности;

Имајући у виду конвенције Савета Европе и UNESCO-а које се тичу академског признавања у Европи:

Европску конвенцију о једнакости диплома које воде стицању права пријема на Универзитете (1953, ETS No. 15) и њен Протокол (1964, ETS No. 49);

Европску конвенцију о једнакости дужине трајања универзитетских студија (1956, ETS No. 21);

Европску конвенцију о академском признавању универзитетских квалификација (1959, ETS No. 32);

Конвенцију о признавању студија, диплома и звања у области високог образовања у државама региона Европе (1979);

Европску конвенцију о општој једнакости дужине трајања универзитетских студија (1990, ETS No. 138);

Имајући такође у виду "Међународну конвенцију о признавању студија, диплома и звања у области високог образовања у арапским и европским државама које се граниче са Медитераном" (1976) усвојену о оквиру UNESCO-а, а која делимично обухвата академско признавање у Европи;

Водећи рачуна о томе да ову Конвенцију такође треба разматрати у контексту UNESCO-вих конвенција и Међународних препорука које се односе на друге регионе света, као и у контексту потребе за бољом разменом информација између тих региона;

Свесне опсежних промена у области високог образовања у региону Европе од времена усвајања поменутих Конвенција, промена које су довеле до знатно увећане диверзификације унутар националних система високог образовања и међу њима, као и потребе за прилагођавањем правних средстава и поступака који би одразили ове правце развоја;

Свесне потребе за изналажењем заједничких решења за практичне проблеме признавања у региону Европе;

Свесне потребе за побољшавањем текућих поступака признавања и потребе да се они учине транспарентнијим и боље прилагођеним актуелној ситуацији у којој се налази високо образовање у региону Европе;

Уверене у позитиван значај Конвенције израђене и усвојене под заједничким покровитељствима Света Европе и UNESCO-а, која обезбеђује оквир за даљи развој поступака признавања у региону Европе;

Свесне важности обезбеђивања осталих механизма имплементације у циљу спровођења принципа и одредби ове Конвенције;

Усвојиле су следеће:

Глава I: Дефиниције

Члан I

За потребе ове Конвенције, следећи појмови имаће следеће значење:

Пристап (високом образовању)

Право квалификованих кандидата да конкуришу и буду узети у обзир за пријем у институције високог образовања.

Пријем (у институције и програме високог образовања)

Акт омогућавања квалификованим кандидатима да похађају високошколске студије у датој институцији и/или у оквиру датог програма, или систем којим се то омогућује.

Оцењивање (институција или програма)

Процес којим се установљава образовни квалитет институција или програма високог образовања.

Оцењивање (индивидуалних квалификација)

Писмена оцена или евалуација индивидуалних квалификација стечених у иностранству од стране надлежног тела.

Установа надлежна за признавање

Тело званично овлашћено да доноси обавезујуће одлуке о признавању квалификација стечених у иностранству.

Високо образовање

Све врсте студијских курсева или групе студијских курсева, обуке или обучавања за научна истраживања на нивоу вишем од средњег, који одговарајуће надлежне установе земље потписнице признају као део свог система високог образовања.

Институција високог образовања

Установа за стицање високог образовања коју надлежна установа земље признаје као део свог система високог образовања.

Програм високог образовања

Студијски курс који надлежна установа земље потписнице признаје као део свог система високог образовања и чије завршавање обезбеђује студенту квалификацију високог образовања.

Период студија

Сваки део програма високог образовања који је био оцењен и документован, и који, иако сам по себи не представља комплетни програм студија, представља значајну потврду знања или способности.

Квалификација

а) Квалификација високог образовања

Свако звање, диплома или други сертификат издат од стране надлежне установе који сведочи о успешном завршетку програма високог образовања.

б) Квалификација која омогућава приступ високом образовању

Свака диплома или други сертификат издат од стране надлежних власти који сведочи о успешном завршетку образовног програма и даје носиоцу квалификације право да се кандидује за приступ високом образовању (упор. дефиницију приступа).

Признавање

Званична потврда надлежне установе о вредновању образовне квалификације стечене у иностранству ради приступања образовним и/или радним активностима.

Захтеви

а) Општи захтеви

Услови који у свим случајевима морају бити испуњени да би био омогућен приступ високом школству или датом нивоу истог, или да би се стекла квалификација високог образовања на датом нивоу.

б) Посебни захтеви

Услови који, поред општих захтева, морају бити испуњени да би се остварио пријем на одређени програм високог образовања или да би се стекла посебна квалификација високог образовања у одређеној области студија.

Глава II: Надлежност установа

Члан II-1

1. Тамо где је централна власт земље потписнице овлашћена да доноси одлуке о случајевима признавања, ту земљу потписницу треба одмах обавезати одредбама ове Конвенције и предузети неопходне мере да би се осигурала њихова примена на њеној територији.

2. Тамо где се доношење одлука у погледу признавања налази у надлежности конститутивних делова земље потписнице, земља потписница дужна је да једном од тела код којих ће Конвенција бити депонована упутити кратку изјаву о својим конститутивним деловима или структури у време потписивања Конвенције или при депоновању инструмената ратификације, усвајања, одобравања или приступа овој Конвенцији, или након тога. У том случају, надлежни органи конститутивних делова земље потписнице који буду тако означени предузеће неопходне мере како би обезбедили имплементацију одредаба ове Конвенције на својој територији.

3. Тамо где је доношење одлука у погледу признавања у надлежности појединачних образовних институција или других тела, свака земља потписница у складу са својом конститутивном структуром пренеће текст ове Конвенције тим институцијама или телима и предузеће све потребне кораке да подстакне повољно разматрање и примену њених одредби.

4. Одредбе параграфа 1 и 2 овог Члана примењиваће се, *mutatis mutandis*, на обавезе земаља потписница које проистичу из следећих чланова ове Конвенције.

Члан II-2

У време потписивања или приликом депоновања инструмента ратификације, усвајања, одобравања или приступа Конвенцији, или након тога, свака држава, Света Столица или Европска заједница обавестиће било депонента ове Конвенције било органе овлашћене да доносе различите врсте одлука у погледу признавања.

Члан III-2

Одредбе ове Конвенције не могу дерогирати било какве повољније одредбе које се тичу признавања квалификација издатих у некој од земаља потписница, а које су садржане или проистичу из постојећих или будућих уговора којих земља потписница ове Конвенције јесте или може постати потписница.

Глава III: Основни принципи који се тичу оцењивања квалификација

Члан III-1

1. Носиоци квалификација издатих у некој од земаља потписница имаће, по поднетом захтеву одговарајућем телу, адекватан приступ оцењивању тих квалификација.

2. У овом погледу неће бити никакве дискриминације побило ком основу као што је кандидатов пол, раса, боја коже, хендикепираност, језик, вероисповест, политичко или друго убеђење, национално, етничко или друштвено порекло, припадност националној мањини, имовински, статус по рођењу или неки други, или на основу било којих других околности које нису меродавне за квалификацију чије се признавање тражи. Да би осигурала ово право, свака од земаља потписница обавезује се да начини одговарајуће уредбе о оцењивању молбе за признавање квалификација искључиво на основу стечених знања и способности.

Члан III-2

Свака од земаља потписница обезбедиће да процедуре и критеријуми који се користе при оцењивању и признавању квалификација буду транспарентни, кохерентни и поуздани.

Члан III-3

1. Одлуке о признавању треба доносити на основу одговарајућих информација о квалификацијама чије се признавање тражи.

2. На првом месту, одговорност за прибављање адекватних информација сноси кандидат који треба да обезбеди такве правоваљане информације.

3. Независно од одговорности кандидата, институције које су издале поменуте квалификације имаће дужност да, поступајући по захтеву кандидата и у разумном року, пруже релевантне информације носиоцу квалификација, институцији или надлежним установама земље у којој се признавање тражи.

4. Земље потписнице треба да упуте или подстакну све образовне институције у оквиру својих образовних система да удовоље сваком разумном захтеву за информацијама потребним ради оцењивања квалификација стечених у поменутим институцијама.

5. Одговорност да докаже да пријава не испуњава релевантне захтеве, сноси тело које предузима оцењивање.

Члан III-4

Свака земља потписница ће, да би олакшала признавање квалификација, обезбедити адекватне и јасне информације о свом образовном систему.

Члан III-5

Одлуке о признавању биће донете у оквиру разумног временског рока који ће унапред одредити установа надлежна за признавање, а који ће се рачунати од тренутка када све неопходне информације о предмету постану доступне. Уколико се признавање ускраћује, морају се навести разлози за одбијање признавања квалификације и дати информације у вези са потребним мерама које кандидат може предузети како би стекао признање у следећој етапи. Уколико је признавање ускраћено, или није донета никаква одлука, кандидат може поднети жалбу у одговарајућем временском року.

Глава IV: Признавање квалификација којима се стиче приступ Високом образовању

Члан IV-1

Свака од земаља потписница признаће оне квалификације издате у другим земљама потписницама које испуњавају опште услове за приступ високом образовању у тим земљама, а у циљу приступања програмима из области свог система високог образовања, осим ако се не утврди да постоји суштинска разлика између општих услова приступа у земљи у којој је стечена квалификација и у земљи у којој се тражи њено признавање.

Члан IV-2

У сваком другом случају, за земљу потписницу ће бити довољно да поподнетом захтеву омогући носиоцу квалификације издате у некој од других земаља потписница да добије стручну оцену квалификације, и одредбе чл. IV1.

Члан IV-3

Тамо где квалификација омогућава приступ само посебним типовима институција или програма високог образовања у земљи потписници у којој је стечена, свака друга земља потписница одобриће носиоцу таквих квалификација приступ сличним посебним програмима у институцијама

које припадају њеном систему високог образовања, осим ако се не утврди да постоји суштинска разлика између услова приступа у земљи у којој је квалификација стечена и у земљи у којој се тражи њено признавање.

Члан IV-4

Тамо где пријем у одређене програме високог образовања, поред општих услова приступа, зависи од испуњења посебних услова, надлежне установе земље потписнице о којој је реч могу било прописати додатне услове носиоцима квалификација стечених у другим земљама било оценили да ли кандидати са квалификацијама стеченим у другим земљама потписницама испуњавају еквивалентне услове.

Члан IV-5

Тамо где сертификати о завршеној школи, у земљи потписници у којој су стечени, обезбеђују приступ високом школству само у комбинацији са додатним квалификационим испитима као предусловима за приступ, друге потписнице могу тај приступ условити истим захтевима или понудити алтернативу у оквиру својих образовних система, како би се задовољили ти додатни услови. Свака држава, Света Столица или Европска заједница може, у тренутку потписивања или приликом депоновања инструмента ратификације, усвајања, одобравања или приступа овој Конвенцији, или након тога, обавестити једно од тела код којих је она депонована, да ће искористити погодности одређеног става овог Члана, наводећи име земље потписнице у погледу које намерава да примени овај Члан, као и одговарајуће разлоге за то.

Члан IV-6

Без кршења одредаба Чланова IV1, IV2, IV3, IV4 и IV5, пријем у дату институцију високог образовања, или дати програм у оквиру такве институције, може бити ограничен или селективан. У случајевима када је пријем у институцију и/или програм високог образовања селективан, процедуре пријема треба одредити тако да се обезбеди да се оцењивање квалификација стечених у иностранству спроводе у складу са принципима праведности и недискриминације описаним у Глави III.

Члан IV-7

Без кршења одредаба чланова IV1, IV2, IV3, IV4 и IV5, пријем у дату институцију високог образовања може се условити кандидатовим

показивањем довољног познавања језика или језика наставе у дотичној институцији или осталих назначених језика.

Члан IV-8

У земљама потписницама у којима се право на приступ високом образовању може стећи на основу нетрадиционалних квалификација, сличне квалификације стечене у другим земљама потписницама биће оцењене на сличан начин као нетрадиционалне квалификације стечене у земљи потписници у којој се тражи признавање.

Члан IV-9

У сврху пријема у програме високог образовања, свака од земаља потписница спровешће признавање квалификација које издају иностране образовне институције које раде на њеној територији зависно од посебних услова националног законодавства или посебних споразума закључених са матичном земљом потписником таквих институција.

Глава V: Признавање одређених периода студија

Члан V-1

Свака од земаља потписница признаће одређене периоде студирања у оквиру програма високог образовања у другој земљи потписници. То признавање обухватиће такве периоде студирања усмерене на завршетак високошколског програма у земљи потписници у којој се признавање тражи, осим ако се не утврди да постоји суштинска разлика између периода студирања окончаних у другој земљи потписници и дела високообразовног програма који би те периоде заменио у земљи потписници у којој се тражи признавање.

Члан V-2

У сваком другом случају, за земљу потписницу ће бити довољно да по поднетом захтеву омогући особи која је окончала период студирања у оквиру програма високог образовања у другој земљи потписници да добије оцену тог периода студирања и одредбе члана VI примениће се *mutatis mutandis* у том случају.

Члан V-3

Свака од земља потписница треба да посебно олакша признавање периода студирања:

а) уколико је постојао претходни споразум између, с једне стране институције високог образовања или надлежне установе одговорне за релевантан период студирања и, с друге стране, институције високог образовања или надлежне установе одговорне за признавање које се тражи; и

б) уколико је институција високог образовања у којој је период студирања окончан издала сертификат или уверење о похађаној настави и положеним испитима који сведоче да је студент успешно испунио постављене услове за дати период студирања.

Глава VI: Признавање високошколских квалификација

Члан VI-1

У мери у којој је одлука о признавању заснована на знању и способностима осведоченим у квалификацијама високог образовања, свака од земаља потписница признаће квалификације високог образовања додељене у другој земљи потписници, осим ако се не утврди да постоји суштинска разлика између квалификације чије се признавање тражи и одговарајуће квалификације у земљи потписници у којој се оно тражи.

Члан VI-2

У сваком другом случају, биће довољно да земља потписница по поднетом захтеву омогући носиоцу квалификације високог образовања која је издата у некој од других земаља потписница да добије оцену те квалификације и одредбе члана VI-1 примениће се *mutatis mutandis* на такав случај.

Члан VI-3

Признавање у једној од земаља потписница квалификације високог образовања која је издата у другој земљи потписници имаће једну или обе од следећих последица:

а) приступ даљим студијама високог образовања, укључујући релевантне испите и/или припреме за докторат под истим условима који важе за носиоце квалификација у земљи потписници у којој се тражи признавање;

б) коришћење академске титуле у складу са законима и прописима земље потписнице или надлежност над тим коришћењем у земљи потписници у којој се тражи признавање.

Поред тога, признавање ће олакшати приступ тржишту рада које подлеже законима и прописима земље потписнице или је у надлежности земље потписнице у којој се тражи признавање.

Члан VI-4

Оцена квалификације високог образовања издате у другој земљи потписници, од стране неке земље потписнице, може бити у виду:

- а) уопштеног мишљења за потребе запослења;
- б) мишљење упућеног образовној институцији у циљу пријема у њене програме;
- в) мишљења упућеног било којој другој установи надлежној за признавање.

Члан VI-5

Свака земља потписница може признати квалификације високог образовања које су издате у иностраним образовним институцијама које делују на њеној територији зависно од посебних услова националног законодавства или посебних споразума закључених са матичном земљом потписницом таквих институција.

Глава VII: Признавање квалификација избеглица, расељених лица и лица са статусом избеглице

Члан VII

Свака земља потписница предузеће све изводљиве и разумне кораке у оквиру властитог образовног система и у складу са његовим конститутивним, правним и регулативним одредбама како би усавршила процедуре праведног и ефикасног оцењивања да ли избеглице, расељена лица и лица са статусом избеглице испуњавају релевантне услове за приступ високом образовању, даљим програмима високог образовања или радним активностима, чак и у случајевима када се квалификације стечене у једној од земаља потписница не могу доказати одговарајућом документацијом.

Глава VIII: Информације о оцењивању институција и програма високог образовања

Члан VIII-1

Свака земља потписница треба да обезбеди адекватне информације о свакој институцији која припада њеном систему високог образовања и о сваком програму који воде те институције, како би надлежним установама других земаља потписница омогућиле да констатују да ли квалитет квалификација издатих у тим институцијама оправдава признавање у земљи потписници у којој се признавање тражи. Такве информације ће бити достављене у следећем виду:

а) у случају земаља потписница које имају установљен систем формалног оцењивања институција и програма високог образовања: информације о методима и резултатима овог оцењивања и стандардима квалитета специфичног за сваку поједину врсту стицања квалификација високог образовања или програма који воде ка стицању тих квалификација;

б) у случају земаља потписница које још нису установиле систем формалног оцењивања институција и програма високог образовања: информације о признавању различитих квалификација стечених у било којој институцији високог образовања или у оквиру неког програма високог образовања који припада њиховим системима високог образовања.

Члан VIII-2

Свака земља потписница донеће адекватне одредбе у вези са развијањем, одржавањем и обезбеђивањем:

а) прегледа различитих типова институција високог образовања које припадају њеном високошколском систему са својственим карактеристикама сваког појединачног типа институције;

б) списка признатих институција (јавних и приватних) које припадају њеном систему високог образовања уз указивање на овлашћења тих институција да доделе различите врсте квалификација и услова за приступ сваком поједином типу институције и програма;

ц) описа програма високог образовања;

д) списка образовних институција смештених изван њене територије које земља потписница сматра делом свог образовног система.

Глава IX: Информације у вези са проблемима признавања

Члан IX-1

Да би се олакшало признавање квалификација на пољу високог образовања, земље потписнице ће се обавезати да установе транспарентне системе за целовит опис стечених квалификација.

Члан IX-2

1. Признајући потребу за релевантном, прецизном и актуелном информацијом, свака земља потписница ће установити или одржавати национални информациони центар и обавестити једно од тела код којих је Конвенција депонована о установљавању таквог центра или о свим променама у вези с тим.

2. У свакој земљи потписници, национални информациони центар треба да:

а) олакша приступ овлашћеним и прецизним информацијама о систему високог образовања и квалификацијама високог образовања у земљи у којој се налази;

б) олакша приступ информацијама о системима високог образовања и квалификацијама других земаља потписница;

ц) пружи мишљење или информације у вези са проблемима признавања и оцењивања квалификација у складу са националним законима и прописима.

3. Сваки национални информациони центар треба да има на располагању неопходна средства која ће му омогућити да испуни своје функције.

Члан IX-3

Земље потписнице ће преко националних информационих центара или на неки други начин унапређивати коришћење Додатка о дипломама UNESCO-а или Савета Европе или неког другог сличног документа од стране институција високог образовања земаља потписница.

Глава X: Механизми имплементације

Члан X-1

Следећа тела имаће задатак да надзиру, унапређују и олакшавају имплементацију ове Конвенције:

а) Комитет Конвенције о признавању квалификација у области високог образовања у региону Европе;

б) Европска мрежа националних информационих центара о академској мобилности и признавању (ENIC Network) установљена одлуком Комитета министара Савета Европе 9. VI 1994. и Регионалног комитета за Европу UNESCO-а 18. VI 1994.

Члан X-2

1. Комитет Конвенције о признавању квалификација у области високог образовања у региону Европе (у даљем тексту: Комитет) се овим установљава. Он ће се састојати од по једног представника сваке земље потписнице.

2. У сврху примене Члана X2, термин "земља потписница" неће се примењивати на Европску заједницу.

3. Државе поменуте у члану XI-1.1. и Света Столица, уколико се не налазе међу земљама потписницама ове Конвенције, Европска заједница и председник ENIC Network-а могу учествовати на састанцима Комитета као посматрачи. Представници владиних и невладиних организација ангажованих на пољу признавања квалификација у региону Европе такође могу бити позвани да посете састанке Комитета као посматрачи.

4. Председник Регионалног комитета UNESCO-а, за примену Конвенције о признавању студија, диплома и звања у области високог образовања у државама које припадају региону Европе биће позван да учествује на састанцима Комитета као посматрач.

5. Комитет ће унапређивати примену ове Конвенције и надгледати њену имплементацију. У том циљу он, вољом већине земаља потписница, може да усвоји препоруке, декларације, протоколе и видове деловања доказане у пракси како би показао пут надлежним органима земаља потписница за имплементацију ове Конвенције и разматрање захтева за признавање квалификација високог образовања. Иако ти документи неће бити обавезујући за земље потписнице, оне треба да уложе велике напоре да их примене, скрену пажњу надлежних установа на поменуте текстове и подстакну њихову примену. Комитет ће затражити мишљење ENIC Network-а пре подношења својих одлука.

6. Комитет ће извештавати релевантна тела Савета Европе и UNESCO-а.

7. Комитет ће одржавати везе са Регионалним Комитетом UNESCO-а за примену конвенција о признавању студија, диплома и звања из области високог образовања усвојених под покровитељством UNESCO-а.

8. Већина земаља потписница сачињаваће кворум.

9. Комитет ће усвојити свој статут. Састајаће се на редовним седницама барем сваке три године. Комитет ће се по први пут састати у току од годину дана након ступања ове Конвенције на снагу.

10. Секретаријат Комитета ће бити заједнички поверен Генералном секретару Савета Европе и главном директору UNESCO-а.

Члан X-3

1. Свака од земаља потписница ће као члана Европске мреже националних информационих центара о академској мобилности и признавању квалификација (ENIC Network) наименовати национални информациони центар установљен или одржаван у складу са чланом IX-2. У случајевима када су у земљи потписници у складу са чланом IX-2 установљени или се одржавају различити национални центри, сви они биће чланови Мреже, али ће такви национални информациони центри располагати само једним гласом.

2. ENIC Network ће, захваљујући свом саставу ограниченом на националне информационе центре земаља потписница Конвенције, потпомагати и учествовати у практичној имплементацији Конвенције, коју ће спроводити надлежне националне установе. Мрежа ће се окупљати барем једанпут годишње на пленарној седници. Мрежа ће изабрати свог председника и администрацију у складу са повереним мандатом.

3. Секретаријат ENIC Network-а ће бити заједнички поверен генералном секретару Савета Европе и генералном директору UNESCO-а.

4. Земље потписнице ће преко ENIC Network-а сарађивати са националним информационим центрима других земаља потписница нарочито тако што ће им омогућавати да прикупе све информације корисне за националне информационе центре у активностима које су у вези са признавањем академских диплома и академском мобилношћу.

Глава XI: Завршне одредбе

Члан XI-1

1. Ову Конвенцију могу потписати:
 - а) државе чланице Савета Европе
 - б) државе чланице европског региона UNESCO-а
 - ц) било која друга потписница, држава уговорница или земља потписница Европске конвенције о култури Савета Европе и/или потписница Конвенције UNESCO-а о признавању студија, диплома и звања у области високог образовања у држа-

вама које припадају региону Европе, која је позвана на Дипломатску конференцију којој је поверено усвајање ове Конвенције.

2. Те државе и Света Столица могу изразити своју спремност да се обавезу:
 - а) потписом који не условљава ратификацију, усвајање или одобравање; или
 - б) потписом који је подложен ратификацији, усвајању или одобравању, а кога прати ратификација, усвајање или одобравање; или
 - ц) приступањем Конвенцији.
3. Потписи ће бити депоновани код једног од предвиђених тела. Инструменти ратификације, усвајања, одобравања или приступања овој Конвенцији биће депоновани код једног од тих тела.

Члан XI-2

Ова Конвенција ће ступити на снагу првог дана у месецу по истеку једномесечног периода од тренутка када пет држава, укључујући најмање три државе чланице Савета Европе и/или европског региона UNESCO-а изразе своју спремност да се обавезу Конвенцијом. За сваку другу државу она ће ступити на снагу првог дана у месецу по истеку једномесечног периода од датума њиховог пристања да буду обавезне овом Конвенцијом.

Члан XI-3

1. Након ступања ове Конвенције на снагу, свака држава осим оних које потпадају под једну од категорија набројаних у члану XI-1, може да затражи приступање Конвенцији. Сваки захтев у овом смислу биће упућен једном од тела код којих је Конвенција депонована, који ће га проследити земљама потписницама најмање три месеца пре састанка Комитета Конвенције о признавању квалификација у области високог образовања у региону Европе. Тело код кога је Конвенција депонована ће такође информисати Комитет министара Савета Европе и Извршни одбор UNESCO-а.

2. Одлука да се држава која упути такав захтев позове да приступи овој Конвенцији биће донета на основу двотрећинске сагласности земаља потписница.

3. Након ступања на снагу ове Конвенције, Европска заједница може јој приступити на основу захтева својих чланица који ће бити упућен једном од тела код којих је Конвенција депонована. У овом случају, члан XI-3.2. се неће примењивати.

4. Што се тиче било које државе која приступа или Европске заједнице, Конвенција ће ступити на снагу првог дана у месецу по истеку једномесечног периода по полагању инструмента приступања Конвенцији код једног од тела код кога је она депонована.

Члан XI-4

1. Земље потписнице ове Конвенције које су истовремено земље потписнице једне или више следећих конвенција:

Европска конвенција о једнакости диплома које воде стицању права пријема на Универзитете (1953, No.15), и њен Протокол (1964, ETS No. 49);

Европска конвенција о једнакости дужине трајања универзитетских студија (1956, ETS No. 21);

Европска конвенција о академском признавању универзитетских квалификација (1959, ETS No. 32);

Међународна конвенција о признавању студија, диплома и звања у области високог образовања у арапским и европским државама које се граниче са Медитераном (1976);

Конвенција о признавању студија, диплома и звања у области високог образовања у државама које припадају региону Европе (1979);

Европска конвенција о општој једнакости дужине трајања универзитетских студија (1990, ETS 138).

- а) примениће одредбе ове Конвенције у својим узајамним односима;
- б) наставиће са применом горе наведених конвенција чије су потписнице у односима са другим државама потписницама тих конвенција али не и ове Конвенције.

2. Земље потписнице ове Конвенције обавезне су да се уздрже од потписивања било које од конвенција поменутих у параграфу 1, чије већ нису потписнице, са изузетком Међународне конвенције о признавању студија, диплома и звања у области високог образовања у арапским и европским државама које се граниче са Медитераном.

Члан XI-5

1. Свака држава може, у тренутку потписивања или депоновања својих инструмената ратификације, усвајања, одобравања или приступања Конвенцији, одредити подручја на која ће се применити ова Конвенција.

2. Свака држава може било кад касније, изјавом упућеном једном од тела код којих је Конвенција депонована, проширити примену ове Кон-

венције на било које друго подручје наведено у изјави. Што се тиче тог подручја, на такво подручје Конвенција ће ступити на снагу првог дана у месецу по истеку једномесечног периода од тренутка када тело код кога је Конвенција депонована прими такву изјаву.

3. Свака изјава дата у смислу претходна два параграфа може бити опозвана у погледу сваке територије одређене таквом изјавом поднеском упућеним једном од тела код којих је Конвенција депонована. Опозив ће постати правноснажан првог дана у месецу по истеку једномесечног периода од дана пријема таквог поднеска од стране дотичног тела.

Члан XI-6

1. Свака земља потписница, у било ком тренутку, може иступити из ове Конвенције путем објаве упућене једном од тела код којих је она депонована.

2. Такво иступање постаће правноснажно првог дана у месецу по истеку временског периода од дванаест месеци од дана пријема обавештења од стране дотичног тела. Ипак, такво отказивање неће утицати на одлуке о признавању претходно донете на основу одредби ове Конвенције.

3. У погледу прекида или суспензије правоваљаности ове Конвенције као последица кршења одредбе битне за испуњење циља или сврхе ове Конвенције од стране земље потписнице, поступиће се у складу са међународним правом.

Члан XI-7

1. Свака држава, Света Столица или Европска заједница може, у тренутку потписивања или депоновања инструмената ратификације, усвајања, одобравања или приступања, објавити да задржава право да у целости или делимично не примени један или више од следећих чланова ове Конвенције: Члан IV-8, Члан V-3, Члан VI-3, Члан VIII-2, Члан IX-3.

Друга права не могу се задржавати.

2. Свака земља потписница која је на основу претходног параграфа задржала право може га у потпуности или делимично повући путем објаве упућене једном од тела код којих је Конвенција депонована. Повлачење ће постати правноснажно од дана пријема обавештења од стране тог тела.

3. Земља потписница која је задржала право у погледу неке од одредби ове Конвенције не може тражити примену те одредбе од стране било које друге потписнице; она ипак може, ако је делимично или условно задржала право, тражити примену те одредбе у оној мери у којој је и сама прихвата.

Члан XI-8

1. Нацрт измена ове Конвенције може усвојити Комитет Конвенције о признавању квалификација из области високог образовања у региону Европе који се састоји од двотрећинске већине земаља потписница. Сваки нацрт измена усвојен на такав начин биће прикључен Протоколу Конвенције. Протокол треба да одреди модалитете његовог ступања на снагу и у сваком случају ће затражити да земље потписнице изразе сагласност да буду обавезне њиме.

2. На основу процедуре из горе поменутог параграфа бр. 1 не могу се односи измене Главе III ове Конвенције.

3. Сваки предлог измена ће бити саопштен једном од тела код којих је Конвенција депонована, а који је дужан да га проследи земљама потписницама најмање три месеца пре одржавања састанка Комитета. То тело такође мора обавестити Комитет министара Савета Европе и Извршни одбор UNESCO-а.

Члан XI-9

1. Генерални секретар Савета Европе и главни директор Образовне, научне и културне организације Уједињених Нација (UNESCO) биће тела код којих ће ова Конвенција бити депонована.

2. Тело код кога је депонован неки акт, објава или представка, обавестиће земље потписнице ове Конвенције, као и остале државе чланице Савета Европе и/или Европског региона UNESCO-а о:

- а) сваком потписивању;
- б) депоновању било ког инструмента ратификације, усвајања, одобравања или приступања;
- ц) сваком датуму ступања на снагу ове Конвенције у складу са одредбама чланова XI-1 и XI-3.4.;
- д) сваком задржавању права при спровођењу одредби члана XI-7 и повлачењу сваког задржаног права при спровођењу одредбама члана XI-7;
- е) сваком иступању из ове Конвенције при спровођењу члана XI-6;
- ф) свим објавама начињеним у складу са одредбама члана II-1 или члана II-2;
- г) свим изјавама начињеним у складу са одредбама члана IV-5;
- х) сваком захтеву за приступање овој Конвенцији поднетом у складу са одредбама члана XI-3;
- и) сваком предлогу изнетом у складу са одредбама члана XI-8;

- ј) сваком другом акту, објави или представи која се тиче ове Конвенције.

3. Тело код кога је депонована Конвенција, које прими представку или обавести земље потписнице у складу са одредбама ове Конвенције, сместа ће о томе обавестити и друга тела код којих је депонована Конвенција.

Доле потписани представници, будући овлашћени по пропису, потписали су ову Конвенцију.

Закључено у Лисабону 11. априла 1997, на енглеском, француском, руском и шпанском језику, чије су верзије подједнако пуноважне, у две копије, од којих ће једна копија бити депонована у архив Савета Европе, а друга у архив Образовне, научне и културне организације Уједињених нација. Оверена копија биће послата свакој од држава споменутих у члану XI-1, Светој Столици, Европској заједници и Секретаријату Уједињених Нација.

СОРБОНСКА ДЕКЛАРАЦИЈА

Заједничка декларација о усклађивању структуре високог школства у Европи

Париз, Сорбона, 25. мај 1998.

У последње време у европском интеграционом процесу догодили су се важни позитивни помаци. Но, колико год банке и економија били важни, не смемо заборавити да Европа није само евро: Европа мора бити и Европа знања. Морамо јачати и градити интелектуалне, културне и техничке димензије нашега континента. Оне су увелико одређене европским универзитетима, који ће и даље имати одлучујућу улогу у њиховом развоју.

Универзитети су се родили у Европи пре отприлике 750 година. Наше четири земље могу се похвалити неким од најстаријих универзитета, који ускоро прослављају важне јубилеје или су их недавно прославили, као што Универзитет у Паризу слави данас. У то време универзитетски наставници слободно су се кретали и брзо ширили знање континентом. Данас превише наших студената дипломира без прилике да проведу део студија у иностранству.

Крећемо према раздобљу великих промена у образовању и условима рада, према развоју различитих праваца у професионалним каријерама и јасно је да ће доживотно образовање постати обвезно. Дужни смо нашим студентима и нашем друштву у целини пружити систем високог школства у којем ће имати најбоље услове и пронаћи подручје у коме ће се истаћи.

Отворен Европски простор високог образовања доноси читаво мноштво позитивних перспектива, наравно, уз пуно поштовање наших различитости, али истовремено захтева и напор да се уклоне препреке и развије

оквир за наставу и учење које ће подстакнути покретљивост и још ужу сарадњу.

Међународно признање и привлачни потенцијал наших система у непосредној су вези са спољном и унутрашњом препознатљивошћу. Чини се да се појављује систем са два главна круга, додипломских и после-дипломских, који треба да буде међународно упоредив и који треба да омогући међусобно признавање.

Велики део изворности и флексибилности тог система оствариће се путем бодова (као у ECTS схеми) и семестара. То ће омогућити потврђивање стечених бодова за све који одлуче да започну или наставе образовање на различитим европским универзитетима, са жељом да стекну диплому било када током свог живота. Заиста, требало би омогућити да студенти могу ући у академски живот у било ком тренутку свог професионалног живота, и то с различитим образовањем.

Додипломирани студенти требало би да имају приступ разним програмима, укључујући и могућности мултидисциплинарних студија, развој језичких вештина и способности за коришћење новим информационим технологијама.

Међународно признање дипломе првог степена као прикладног нивоа за квалификацију од велике је важности за успех овог подухвата. Стога, желимо свима објаснити нашу схему високог образовања.

На последиједипломском степену постојао би избор између краћег магистерија и дужег доктората, уз могућност да се с једног пређе на друго. У оба случаја одговарајући нагласак био би стављен на истраживање и самосталан рад.

И на додипломском и на последиједипломском ступњу студенте би требало подстицати да проведу бар један семестар на универзитетима изван своје земље. Истовремено, више би наставника и истраживача радило унутар Европе, али не у својој земљи. Треба у потпуности искористити растућу помоћ Европске уније покретљивости студената и наставника.

Већина земаља, не само унутар Европе, потпуно је свесна потребе подстицања такваг развоја. Конференције европских ректора, председника универзитета и група стручњака и универзитетских наставника у нашим земљама укључили су се у опсежно разматрање ових чињеница.

Прошле године у Лисабону прихватили смо конвенцију која признаје високошколске академске квалификације унутар Европе. На конференцији је постављено неколико основних услова и неким земљама омогућено је укључивање у још конструктивније схеме. Подржавајући те закључке, можемо их увести у праксу и кренути још даље. Већ има много академских степена и програма који заслужују узајамно признање у професионалне сврхе, према одговарајућим упутствима Европске уније.

Наше владе, ипак, и даље имају важну улогу у остварењу ових циљева, подстичући методе према којима се усвојено знање вреднује, а одговарајући степени признају. Очекујемо да ће то подстаћи и нове међуниверзитетске споразуме. Прогресивно усклађивање читавог система наших степена и кругова може се постићи јачањем већ постојећег искуства, заједничким дипломама, пилот иницијативама и дијалогом са свим заинтересованим.

Овим се обвезујемо да подржавамо договорени оквир у циљу унапређивања узајамног признавања и једноставније покретљивости и запошљавања студената. Јубилеј Универзитета у Паризу, данас, овде у Сорбони, нуди нам свечану прилику да се укључимо у покушај стварања Европског простора високог образовања, у коме национални идентитети и заједнички интереси могу међусобно деловати у корист Европе, њених студената и свих грађана. Позивамо и остале чланице Европске уније и друге европске земље да нам се придруже у остваривању овог циља, те да сви европски универзитети учврсте положај Европе у свету сталним унапређивањем и побољшавањем образовања њених грађана.

Magna Charta Universitatum

Предговор

Ректори потписници са европских универзитета састали су се у Болоњи на деветстоту годишњицу најстаријег Универзитета у Европи, четири године пре укидања граница између земаља Европске заједнице, надајући се далекосежној сарадњи између свих европских нација и верујући да ће народи и државе више него икада пре постати свесни улоге коју ће универзитети имати у промјењивом и све више интернационалном друштву, сматрају:

1. да приближавањем крају двадесетог века будућност човечанства све више зависи од културног, научног и техничког развоја, који се ствара у средиштима културе, знања и истраживања као што су универзитети;

2. да задатак универзитета да шире знање млађим нараштајима подразумева како у савременом свету они морају служити друштву као целини и да културна, друштвена и привредна будућност друштва посебно захтева знатна улагања у непрекидно образовање;

3. да универзитети морају пружити будућим нараштајима образовање које ће их научити – а преко њих и друге људе – да поштују склад природне околине и живот сам по себи.

Ректори потписници са европских универзитета објављују свим државама и на савест свим народима темељна начела која морају, сада и заувек, подржавати остваривање позива универзитета.

Темељна начела

1. Универзитет представља аутономну институцију у срцу друштва која је различито организована због географског и историјског наслеђа; он производи, преиспитује, процењује и преноси културу путем истраживања и поучавања.

Како би задовољило потребе света који га окружује, истраживање и поучавање на универзитету мора бити морално и интелектуално независно од свакога политичког ауторитета, те интелектуално независно од свакога политичког ауторитета и економске моћи.

2. Настава и истраживање на универзитетима морају бити међусобно неодвојиви како настава не би заостала за потребама које се мењају са захтевима друштва и напретком науке.

3. Слобода истраживања и настава примарна су начела универзитетског живота, те владе и универзитети морају – колико год је свакоме од њих могуће – обезбедити поштовање овог темељног захтева.

Одбацујући нетолеранцију и афирмишући непрекидну отвореност према дијалогу, универзитет је идеално место сусрета наставника, који су способни пренети своје знање и даље га развијати истраживањем и иновирањем, и студената вољних и способних да се тим знањем обогате.

4. Универзитет је чувар европске хуманистичке традиције; његова је непрекидна брига постизање свеопштих знања; како би испунио свој позив, он надилази географске и политичке границе и потврђује животну потребу различитих култура за међусобним упознавањем и утицајем.

Средства

Како би се постигли циљеви следећи ова начела, потребна су деловна средства, прилагођена садашњим условима.

1. Ради очувања слободе истраживања и наставе, инструменти за остварење слободе морају бити доступни свим члановима универзитетске заједнице.

2. При ангажовању наставника и регулисању њиховог статуса, мора се поштовати начело неодвојивости истраживања од наставе.

3. Сваки универзитет мора, у складу с околностима у којима делује, обезбедити очување студентских слобода и услове у којима могу стећи културу и образовање, што је и сврха универзитета.

4. Универзитети, посебно европски, сматрају узајамну размену информација и документације, те учестале заједничке пројекте за унапређење учења битним за напредак знања.

Стога, као и у најранијим годинама њихове историје, универзитети охрабрују мобилност наставника и студената; штавише, сматрају да су општа политика еквивалентног статуса, титула, испита (без предрасуда према националним дипломама) и додељивање стипендија, битни за остварење њихове мисије у условима који данас преовлађују.

Ректори потписници, у име својих универзитета, обавезују се да ће учинити све у својој моћи да охрабре сваку државу, као и наднационалне организације, да обликују своју политику засновану на овој Magna Charti, која изражава једногласну, слободно одабрану и исказану жељу универзитета.

БОЛОЊСКА ДЕКЛАРАЦИЈА

Европска зона високог образовања

*Заједничко саопштење европских министара образовања
са састанка у Болоњи 19. јуна 1999.*

Захваљујући изузетним достигнућима у последњих неколико година, европски процес интеграције постао је све конкретнија и релевантнија стварност за Заједницу и њене грађане. Очекивано даље проширење уз продубљивање односа са осталим европским земљама, даје и шире димензије тој стварности. У међувремену, сведоци смо пораста свести у великом делу политичке и академске заједнице и јавног мњења о потреби за успостављањем још целовитије и пространије Европе, а нарочито о потреби јачања њених интелектуалних, културних, друштвених, научних и технолошких димензија и ослањања на њих.

Европа Знања сада је широко прихваћена као незаменљиви фактор друштвеног и људског раста и неизоставна компонента консолидације и обогаћења европског грађанског права способног да грађанима пружи неопходне надлежности за суочавање са изазовима новог миленијума, уз свест о заједничким вредностима и припадности истом друштвеном и културном простору.

Врхунска важност образовања и образовне сарадње за развој и јачање стабилних, мирних и демократских друштава доживела је општу потврду, тим више ако се узме у обзир ситуација у Југоисточној Европи.

Сорбонска декларација од 25. маја 1998, заснована на овим разматрањима, ставила је нагласак на централну улогу Универзитета у развоју културних димензија Европе. Као главни пут унапређења мобилности грађана и способности за запошљавање и развој читавог континента уопште, она је истакла стварање Европске зоне високог образовања.

Потписујући је или изражавајући своју начелну сагласност, неколико европских земаља прихватило је позив да се посвети остварењу циљева

које је декларација истекла. Смер у коме се одвијало неколико реформи система високог образовања, које су у међувремену предузете у Европи, доказао је одлучност многих влада да делују.

Европске институције високог образовања, са своје стране, прихватиле су изазов и преузеле водећу улогу у стварању Европске зоне високог образовања у складу са темељним начелима постављеним на болоњском *Magna Charta Universitatum* 1988. То је од највеће важности с обзиром да независност и аутономија Универзитета обезбеђују континуирано прилагођавање високог образовања и истраживачког система променљивим потребама, захтевима друштва и усавршавањима научног знања.

Кренуло се правим путем ка важном циљу. И поред тога, остварење веће компатибилности и компаратибилности система високог образовања захтева континуирани замах да би се у потпуности испунило. Требало би да га подржимо доношењем конкретних мера које би довеле до видљивих помака унапред. Састанак од 18. јуна, на коме су учествовали водећи стручњаци и научници из свих наших земаља, пружио нам је врло корисне сугестије у вези са иницијативама које би требало предузети.

Нарочито морамо обратити пажњу на повећање међународне конкурентности европског система високог образовања. Виталност и ефикасност сваке цивилизације може се мерити степеном привлачности који њена култура има у односу на друге земље. Ми треба да се побринемо да европски систем високог образовања на светском нивоу стекне онај степен атрактивности који би био једнак степену атрактивности наших изузетних културних и научних традиција.

Потврђујући нашу подршку општим принципима које је поставила Сорбонска декларација, обавезујемо се на координацију политика наших земаља како би се у кратком року, у сваком случају бар током прве декаде трећег миленијума, остварили следећи циљеви за које сматрамо да су од примарне важности за успостављање Европске зоне високог образовања и промовисање европског система високог образовања широм света:

Усвајање система лако разумљивих и упоредних академских звања, такође и преко имплементације додатка дипломи (*Diploma Supplement*), како би се унапредила способност за запошљавање европских грађана и међународна конкурентност европског система високог образовања.

Усвајање система базично заснованог на два главна круга школовања, студентском и дипломском. Приступ другом кругу захтеваће успешно окончање студија из првог, које трају минимално три године. Звање које се стиче након првог круга такође ће, као одговарајући ниво квалификације, бити релевантно на европском тржишту радне снаге. Други круг требало би да води магистарском и/или докторском звању као што је то случај у многим европским земљама.

Успостављање система кредита - као у ECTS систему - као одговарајућег средства за унапређивање најшире могуће мобилности студената. Кредити се такође могу стицати у контекстима нижег образовања, укључујући доживотно учење, под условом да га призна универзитет.

Унапређење мобилности превазилажењем препрека за ефективну примену слободног кретања са нарочитим обраћањем пажње на:

1. за студенте, приступ могућностима за студирање и обуку и сродним службама
2. за наставнике, научне сараднике и административно особље, признавање и валоризацију периода истраживања, предавања и обуке оствареног у европском контексту, без наношења штете њиховим статутарним правима

Унапређење европске сарадње у области потврда о квалитету у циљу развоја компарабилних критеријума и методологија.

Унапређење нужно европских димензија у области високог образовања, нарочито с обзиром на развој у складу са наставним планом, међуинституционалну сарадњу, схеме мобилности и интегрисане програме студирања, обуке и истраживања.

Овим се обавезујемо на остварење задатих циљева - у оквиру наших институционалних способности и у потпуности поштујући различитост култура, језика, националних образовних система и аутономије Универзитета - како бисмо консолидовали Европску зону високог образовања. У ту сврху бавићемо се начинима успостављања сарадње на међувладином нивоу, укључујући и оне европске невладине организације из делокруга високог образовања. Исто тако, очекујемо да Универзитети благовремено и позитивно реагују и дају свој активни допринос успеху нашег настојања.

Уверени да успостављање Европске зоне високог образовања захтева константну подршку, надзор и прилагођавање потребама које се стално развијају, договорили смо се да се опет састанемо кроз две године како бисмо проценили постигнути напредак и нове кораке које ће бити потребно предузети.

САОПШТЕЊЕ СА СКУПА ЕВРОПСКИХ ИНСТИТУЦИЈА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У САЛАМАНКИ

Обликовање Европског простора високог образовања

Преко 300 европских институција високог образовања, као и њихове главне представничке организације окупиле су се у Саламанки од 29. до 30. марта 2001. године. Њихов циљ је био да припреме свој прилог за прашки Састанак министара задужених за високо образовање држава које су укључене у Болоњски процес; они су се сагласили о следећим циљевима, принципима и приоритетима.

Обликовање будућности

Европске институције високог образовања потврђују да подржавају принципе Болоњске декларације и обавезују се за стварање Европског простора високог образовања до краја деценије. Оне сматрају да је оснивање Удружења европских универзитета (*EUA*) у Саламанки од симболичног, као и практичног значаја за ефикасније преношење њиховог става владама и друштву и да тако подржавају обликовање сопствене будућности у Европском простору високог образовања.

1. Принципи

Аутономија уз урачунљивост

Напредак захтева да европски универзитети буду оспособљени да поступају по главном принципу аутономије уз урачунљивост. Као аутономна и одговорна правна, образовна и друштвена лица, универзитети потврђују своју приврженост принципима *Magna Charta Universitatum* из 1988. године и посебно, принципима академске слободе. Према томе, универзитети морају бити у стању да обликују своје стратегије, бирају своје приоритете у настави и научно-истраживачком раду, распоређују своја средства, оцртају своје наставне планове и програме и да одреде критеријуме за примање професора и студената. Европске институције високог образовања прихватају изазове домаће конкуренције, као и у Европи и свету, али да би поступили тако морају имати неопходну управљачку слободу, контролне оквире који их подржавају као и праведно финансирање, или би остали у неповољном положају у смислу сарадње и конкуренције. Уколико тренутна надрегулација и ситна административна и финансијска контрола у високом образовању многих земаља опстану, динамика која је неопходна за употпуњење Европског простора високог образовања ће остати неостварена или ће проузроковати неправедну конкуренцију.

Конкуренција треба да иде у корист квалитету образовања, не сме да искључује могућност сарадње и не може се свести на само комерцијални појам. Универзитети у неким земљама Европе и даље нису у том положају да се надмећу под истим условима и посебно се суочавају са непотребним одливом мозгова у Европи.

Образовање као јавна одговорност

Европска зона високог образовања мора бити основана на европској традицији образовања као јавне одговорности; широког и отвореног приступа основним као и последипломским студијама; образовања за стручно усавршавање и доживотног учења; и грађанства као и кратке и дуготрајне друштвене релевантности.

Образовање засновано на научно-истраживачком раду

Како је научно-истраживачки рад једна од главних сила у високом образовању, тако успостављање Европског простора високог образовања мора да буде у складу са Европским простором за научно-истраживачки рад.

Организовање разноврсности

Европско високо образовање је окарактерисано по својој разноврсности на основу језика, националних система, врста институција, нацртом и оријентацијом наставног плана и програма. Слично тако, будућност високог образовања зависи од његове способности да организује ову драгоцену разноврсност ради остварења позитивних резултата уместо тешкоћа, и флексибилности уместо непрозирности. Високообразовне институције желе да граде на конвергенцији – посебно на ономе што је заједничко и што се дели преко граница у датом предметном пољу – и да раде са разноврсношћу као са преимућством, а не као разлогом за непризнавање и искључивање. Они се обавезују да створе саморегулисање да би се обезбедило што мањи ниво кохезије тако да уложени напори за остваривање компатибилности нису угрожени од стране сувишног одступања од дефиниције и имплементације кредита, главних категорија степена звања и критеријума квалитета.

2. Кључна питања

Квалитет као основни део изградње

Европски простор високог образовања мора да се гради на суштинским академским вредностима док задовољава очекивања улагача; то јест да демонстрира квалитет. Заиста, процена квалитета мора да обрати пажњу и на циљеве и задатке институција и програма. Ту је неопходна равнотежа између иновације и традиције, академских одлика и друштвено-економске релевантности, кохеренције наставног плана и програма и слободног избора студената. То обухвата наставу и истраживачки рад као и управљање и администрацију, реаговање на потребе студената обезбеђивањем ваннаставних служби. Инхерентни квалитет није довољан, већ се мора показати и гарантовати да би био признат од стране студената, партнера и локалног друштва, као и европског и светског.

Квалитет је основни услов за поверење, релевантност, мобилност, компатибилност и привлачност унутар Европског простора високог образовања.

Изграђивање поверења

Као што евалуација истраживачког рада има међународну размеру, тако је и код обезбеђивања квалитета у високом образовању. У Европи, обезбеђивање квалитета не би требало да буде засновано на једној агенцији која примењује један општи низ стандарда. Пут ка будућности ће бити пројектовање механизма на европском нивоу за узајамно прихватање резултата квалитетних уверавања, са «акредитацијом» као једном од могућности. Такви механизми би требали да поштују националне, лингвистичке и дисциплинске разлике и да не преоптерећују универзитете.

Релевантност

Релевантност у односу на европско тржиште рада мора бити одражена у различитим мерама у наставним плановима и програмима, у зависности да ли су стечене компетенције за рад после првог или другог степена. Могућност запошљања у перспективи доживотног стручног усавршавања се најбоље остварује кроз вредност и квалитет образовања, разноврсних приступа и нацрта курсева, флексибилност програма са вишеструким могућностима за укључење и искључење развојем трансверзалних вештина и компетенција као што су комуникације и језици, способност мобилисања знања, решавања проблема, тимски рад и друштвени процеси.

Мобилност

Слобода мобилности студената, наставног особља и дипломаца је битна димензија Европског простора високог образовања. Европски универзитети желе да успоставе више мобилности – «хоризонталне» као и «вертикалне» врсте – и не сматрају виртуелну мобилност као замену за стварну мобилност. Они су спремни да користе постојеће инструменте за признавање и мобилност (*ECTS*, Лисабонска конвенција, *Diploma Supplement*, *NARIC/ENIC* мрежа) у једном позитивном и флексибилном смислу. С обзиром на важности наставног особља са европским искуством, универзитети желе да елиминишу услове националности и друге такве пре-

преке за академске каријере у Европи. Међутим, неопходан је заједнички приступ виртуелној мобилности као и транснационалном образовању.

Компатибилне квалификације на нивоу основних и последипломских студија

Институције високог образовања подржавају кретање ка компатибилном оквиру квалификација основаним на једној главној артикулацији основних и последипломских студија. Постоји широка сагласност да основне студије треба да захтевају од 180 до 240 *ECTS* поена, али морају бити разноврсне односећи се на то да ли воде ка запослењу или су само припрема за даље, последипломске студије. Под неким околностима, универзитет може да оснује интегрисан наставни план и програм који директно води ка магистарској дипломи. Предметно засноване мреже одигравају битне улоге у доношењу оваквих одлука. Универзитети су уверени у корист система кредитне акумулације и преношења заснованог на *ECTS* и на њиховом основном праву одлучивања о прихватљивости кредита добијених на неком другом месту.

Привлачност

Европске институције високог образовања желе да привуку таленат из целог света. Тако нешто захтева дејство на институционалном, националном и европском нивоу. Посебне мере укључују адаптацију наставних планова и програма, дипломе које важе унутар и ван Европе, уверљиве мере ради обезбеђивања квалитета, да се нуде програми на светским језицима, адекватне информације и маркетинг, службе за примање страних студената и научника и стратешко коришћење веза. Успех такође зависи од брзог отклањања ограничавајућих имиграционих и прописа тржишта рада.

Европске институције високог образовања признају да њихови студенти морају имати и захтевају квалификације које се могу ефикасно користити и за студирање и за каријере у целој Европи. Институције и њихове мреже и организације потврђују своју улогу и одговорност у овом погледу и потврђују своју вољу да се по томе организују у оквиру своје аутономије.

Институције високог образовања позивају владе, у својим националним и европским контекстима, да олакшају и подстакну промене и да обезбеде оквир за сарадњу и саветовање према конвергенцији. Оне потврђују своју способност и вољу да покрену и подрже напредак унутар заједничких напора:

3. да поновно дефинишу образовање и истраживачки рад за целу Европу;
4. да реформишу и подмладе наставне планове и програме као и високо образовање као целину;
5. да унапреде и граде на елементу истраживачког рада у високом образовању;
6. да усвоје међусобно прихватљиве механизме за евалуацију, уверење и потврде о квалитету;
7. да граде на оном што је заједничко са европским гледиштем и да обезбеде компатибилност између различитих институција, наставних планова и програма и степена;
8. да промовишу мобилност студената и наставног особља и могућност запошљања дипломаца у Европи;
9. да подржавају напоре модернизације универзитета у земљама где се налазе највећи изазови за Европски простор високог образовања;
10. да одговоре на изазове да буду читљиви, привлачни и конкурентни у својим земљама, у Европи и у свету; и
11. да наставе да сматрају високо образовање као битну јавну одговорност.

ПРЕМА ЕВРОПСКОМ ПРОСТОРУ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА (Прашка декларација)

**Службено саопштење са састанка европских
министара задужених за високо образовање у Прагу,
19. маја 2001. год.**

Две године након потписивања Болоњске декларације и три године након Сорбонске декларације, европски министри задужени за високо образовање, представљајући 32 потписника, сусрели су се у Прагу да би оценили постигнути напредак и поставили смернице и приоритете за долазеће године спровођења процеса. Министри су потврдили своју преданост циљу успостављања европског простора високог образовања до 2010. године. Избор Прага за место одржавања овог састанка знак је њихове жеље да у процес укључе целу Европу, у светлу проширења Европске уније.

Министри су поздравили извештај "Унапређење болоњског процеса" (*Furthering the Bologna Process*), који је наручила група за праћење, те утврдили да су циљеви зацртани у Болоњској декларацији широко прихваћени и да их је већина потписника као и универзитета те осталих институција високог образовања искористила као основу за развој високог образовања. Министри су потврдили да напори за промовисање покретљивости морају бити настављени како би омогућили студентима, наставницима, истраживачима и административном особљу да искористе богатство Европског простора високог образовања, укључујући његове демократске вредности, разноликост култура и језика, те разноликост система високог образовања.

Министри су скренули пажњу на Конвенцију европских институција високог образовања одржаној у Саламанки од 29. до 30. марта и препоруке Конвенције европских студената, одржане у Гетеборгу од 24. до 25. марта, те такође цене активно учешће Удружења европских универзитета (EUA)

и Националног удружења студената Европе (ESIB) у Болоњском процесу. Приметили су и поздравили и многе друге иницијативе у циљу унапређења процеса. Министри су се такође осврнули на конструктивну помоћ Европске комисије.

Министри су утврдили да су се активностима које су препоручене у декларацији, а тичу се структуре диплома, интензивно и широко бавили у многим земљама. Посебно цене напредак рада на осигурању квалитета. Министри признају потребу сарадње при суочавању с изазовима које доноси транснационална сарадња. Такође признају потребу за перспективом перманентног учења и образовања.

ДАЉЕ АКЦИЈЕ КОЈЕ СЛЕДЕ ШЕСТ ЦИЉЕВА БОЛОЊСКОГ ПРОЦЕСА

Као што Болоњска декларација истиче, министри су потврдили да је изградња Европског простора високог образовања услов за унапређење атрактивности и конкурентности институција високог образовања у Европи.

Подржали су замисао да високо образовање треба сматрати јавним добром, да оно јесте и треба да остане јавна одговорност (прописи итд.) те да су студенти пуноправни чланови заједнице високог образовања. С тог гледишта министри су даљњи процес коментарисали овако:

Усвајање система лаке препознатљивости и упоредивих диплома

Министри су снажно охрабрили универзитете и остале високошколске институције да у потпуности искористе постојеће национално законодавство и европске прописе којима је циљ олакшавање академског и професионалног признања наставних предмета, диплома и осталих постигнућа, тако да се грађани могу ефикасно користити својим квалификацијама, компетенцијама и вештинама у целом Европском простору високог образовања.

Министри су позвали постојеће организације и мреже, као што су NARIC и ENIC, да промовишу на институционалном, националном и европском нивоу, једноставно, ефикасно и поштено признавање диплома које одражава сву разноликост квалификација.

Усвајање система утемељеног на два основна циклуса

Министри су са задовољством учили да се расправљало о циљу структуре академског степена заснованог на два основна циклуса, који артикулише високо образовање кроз додипломске и последипломске студије. Неке су државе већ прихватиле ову структуру и неколико других то разматра с великим интересовањем. Важно је приметити да се у многим

земљама степени дипломаца и магистара, тј. степени двају циклуса, могу добити на универзитетима, као и на осталим високошколским институцијама. Програми који воде до дипломе могу и уистину треба да имају различите оријентације и профиле како би задовољили различитости индивидуалних и академских потреба, као и потреба тржишта рада, како је закључено на Семинару о дипломским степенима у Хелсинкију у фебруару 2001.

Успостављање система бодовања

Министри су нагласили да је за већу флексибилност у процесима учења и квалификација преко потребно прихватање заједничких темеља за квалификације које подржава систем бодовања као што је ECTS или неки други њему компатибилан, омогућујући преношење и акумулацију бодова. Заједно с узајамно признатим системима осигурања квалитета такви ће механизми олакшати приступ студената европском тржишту рада и унапредити компатибилност, атрактивност и конкурентност високог образовања у Европи. Општа употреба таквог система бодовања и додатака/суплемената дипломи стимулисаће напредак у том смеру.

Унапређење покретљивости

Министри су потврдили да је циљ побољшања покретљивости студената, наставника, истраживача и администрације, како је постављен у Болоњској декларацији, од највећег значаја. Стога су потврдили своју преданост отклањању свих препрека према слободном кретању студената, наставника, истраживача и административног особља и нагласили друштвену димензију покретљивости. Узели су у обзир могућности покретљивости коју нуде програми Европске уније и напредак постигнут на том пољу, нпр. доношење великог Плана покретљивости (*Mobility Action Plan*) који је Савет Европе потписао у Ници 2000. године.

Унапређење европске сарадње у осигурању квалитета

Министри су признали виталну улогу коју имају системи осигурања квалитета у утврђивању стандарда квалитета и олакшавању упоређивања квалификација у Европи. Подстичу такође тешњу сарадњу између мрежа институција за признавање степена и мрежа институција за осигуравање квалитета. Нагласили су неопходност тешње европске сарадње и заједничког поверења, те прихватање националних система осигурања квалитета. Надаље, подстакли су универзитете и остале институције високог образовања да дисеминирају најбоље примере и створе сценарије за заједничко прихватање механизма процене и акредитације/потврђивања. Министри су позвали универзитете и остале високошколске институције, националне агенције и Европску мрежу за осигурање квалитета високог школства (ENQA), у сарадњи с одговарајућим телима из земаља које нису чланице ENQA-а, на сарадњу ради утврђивања заједничког референтног оквира и дисеминирања најбољих искустава.

Унапређење европске димензије високог образовања

У сврху даљег јачања важних европских димензија високог школства и запошљавања дипломираних, министри су позвали сектор високог образовања да повећа развој модула, курсева, наставних планова на свим степенима с "европским" садржајем, оријентацијом или организацијом. Ово се посебно односи на модуле, курсеве и наставне планове и програме понуђене у партнерству с институцијама из различитих земаља и који воде ка заједничком признању академских степена.

Министри су надаље нагласили следеће тачке:

Перманентно учење

Перманентно учење је основни елемент европског простора високог образовања. У будућој Европи, изграђеној на друштву знања и економије, стратегије перманентног учења преко су потребне да бисмо се могли суочити с изазовима и конкурентношћу, као и са употребом нових технологија, побољшањем друштвене повезаности, једнаких могућности и квалитета живота.

Високошколске институције и студенти

Министри су нагласили да је учествовање универзитета и осталих високошколских институција, и студената као компетентних, активних и конструктивних партнера у успостављању и обликовању европског простора високог образовања, потребно и добродошло. Институције су показале да придају значај стварању компатибилног и ефикасног, а ипак разноликог и прилагодљивог Европског простора високог образовања. Министри су такође нагласили да је квалитет основна претпоставка за поверење, значење, покретљивост, компатибилност и атрактивност Европског простора високог образовања. Изразили су и захвалност на прилозима за развој студијских програма који комбинују академски квалитет с важношћу трајне запошљивости и затражили континуирану проактивну улогу високошколских институција.

Министри су потврдили да студенти треба да учествују у организацији и садржају образовања на универзитетима и осталим високошколским институцијама, те на њих утицати. Такође су поновно истакли потребу, коју су нагласили студенти, да се у болоњском процесу у обзир узме и социјална димензија.

Унапређење атрактивности

Европског простора високог образовања

Министри су се сложили о важности унапређења атрактивности европског високог образовања како за студенте из Европе тако и за оне из осталих делова света. Препознатљивост и упоредивост европских високошколских диплома по целом свету, требало да би да буде унапређена развојем заједничког оквира квалификација, као и кохерентним механизмима осигурања квалитета, акредитације/потврђивања и повећаним напорима у информисању. Министри су посебно нагласили да квалитет високог образовања и истраживања јесте и треба да буде важна одредница европске међународне атрактивности и конкурентности. Сложили су се да више пажње треба дати предностима Европског простора високог образовања путем институција и програма с различитим профилима. Позвали су на већу међусобну сарадњу европских земаља што се тиче могућих импликација и перспектива транснационалног образовања.

Непрекидно праћење

Министри су се обавезали да ће наставити своју сарадњу засновану на циљевима постављеним у Болоњској декларацији, која се заснива на сличностима, а погодују јој различитости међу културама, језицима и националним системима, наглашавајући све могућности међудржавне сарадње, као и трајни дијалог с европским универзитетима и осталим високошколским институцијама, студентским заједницама и програмима Европске заједнице.

Министри су поздравили нове чланове који су се прикључили Болоњском процесу након пријава министара из земаља за које су отворени програми Европске заједнице Сократес, Леонардо да Винчи или Темпус-Кардс. Прихватили су пријаве Хрватске, Кипра и Турске.

Министри су одлучили да ће се нови састанак одржати у другој половини 2003. године у Берлину да би се пратио напредак те утврдиле смернице и приоритети за следеће етапе процеса који води ка Европском простору високог образовања. Потврдили су потребу за устројавањем праћења напредовања, који ће се састојати од групе за праћење и групе за припремање. Група за праћење треба да буде састављена од представника свих потписника, нових чланова и Европске комисије и треба да јој председава актуелна председавајућа земља Европске заједнице. Припремна група треба да буде састављена од представника земаља домаћина претходних министарских састанака као представника земље домаћина следећег министарског састанка, две земље чланице Европске заједнице и две земље које нису чланице Европске заједнице (та ће последња четири представника изабрати група за праћење). Председавајући Европске заједнице и Европске комисије такође ће учествовати у припремној групи. Припремном ће групом председавати представник земље домаћина следећег министарског састанка.

Асоцијација европских универзитета (EUA), Европско удружење институција високог образовања (EURASHE), Националне уније студената Европе и Савет Европе треба да буду консултовани при праћењу.

Како би унапредили процес, министри су потакли групу за праћење да организује семинаре за истраживање ових подручја: сарадња у вези акредитације и осигурања квалитета, проблеми признавања и употреба бодовања у Болоњском процесу, развој заједничких академских степена, друштвена димензија с посебним акцентом на препреке покретљивости, проширење Болоњског процеса, перманентно учење и укључивање студената у процес.

**РЕАЛИЗАЦИЈА ЕВРОПСКОГ ПРОСТОРА
ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА**

**Коминике Конференције министара задужених
за високо образовање**

у Берлину 19. септембра, 2003. године

Преамбула

Дана 19. јуна 1999. године, годину дана после Сорбонске декларације, министри задужени за високо образовање из 29 европских држава су потписали Болоњску декларацију. Том приликом, усагласили су се о важним заједничким циљевима за развој кохерентног и кохезивног Европског простора високог образовања до 2010. године. На следећој конференцији одржаној у Прагу 19. маја 2001. године, они су повећали број циљева и поново афирмисали своју обавезу да формирају Европски простор високог образовања до 2010. године. Дана 19. септембра 2003. године, министри задужени за високо образовање из 33 европске државе састали су се у Берлину ради разматрања оствареног напретка и да утврде приоритете и нове циљеве за будуће године, са намером да се убрза реализација Европског простора високог образовања. Усагласили су следеће услове, принципе и приоритете:

Министри поново афирмишу важност социјалне димензије Болоњског процеса. Потреба за што већом конкурентности мора бити уравнотежена ради побољшања социјалних карактеристика Европског простора високог образовања, који тежи јачању социјалне кохезије и умањивању социјалних неједнакости, како на националном, тако и на европском нивоу. У том контексту, министри поново афирмишу свој став да је високо образовање јавно добро и јавна одговорност.

Министри узимају у обзир закључке Европских савета у Лисабону (2000. год.) и Барселони (2002. год.), у циљу стварања Европе, која је

«најконкурентнија и најдинамичнија светска привреда заснована на знању, способна за одрживи економски раст, са већим и квалитетнијим могућностима запошљавања и већом социјалном кохезијом» и позивају на даље подухвате и ближу сарадњу у контексту Болоњског процеса.

Министри имају у виду Извештај о напретку за који је била задужена Припремна група, и који се односио на развој Болоњског процеса за период између Прашке и Берлинске конференције. Исто тако имају у виду *Trends III* – извештај сачињен од стране Удружења европских универзитета (*European University Association – EUA*), као и резултате семинара организованих у оквиру радног програма у периоду између Прага и Берлина од стране неколико држава чланица и институција високог образовања, организација и студената. Министри надаље имају у виду националне извештаје, као доказе значајног напретка оствареног у примени принципа Болоњског процеса. Најзад, они узимају у обзир извештаје Европске комисије и Савета Европе и цене њихову подршку у имплементацији овог процеса.

Министри су сагласни да учине напоре ради остваривања ближих веза уопште између високог образовања и истраживачких мрежа у својим земљама. Настајући Европски простор високог образовања ће имати користи од сарадње с Европским простором истраживања и тиме ће јачати основе за Европу знања. Циљ овога јесте да се сачувају европска културна богатства и лингвистичка различитост, на основу свог наслеђа разноликости традиција, и да се гаји потенцијал за иновацију и социјални и привредни развој кроз појачану сарадњу између европских институција високог образовања.

Министри признају фундаменталну улогу коју институције високог образовање и студентске организације имају у развоју Европског простора високог образовања. Они узимају у обзир поруку Удружења европских универзитета (*EUA*) на Конвенцији о институцијама високог образовања у Грацу, доприносе Европског удружења институција у високом образовању (*European Association of Institutions in Higher Education – EURASHE*) и саопштења Националних унија студената у Европи (*ESIB – The National Unions of Students in Europe*).

Министри поздрављају интересовање од стране других делова света за развој Европског простора високог образовања и посебно поздрављају присуствовање представника европских земаља које још не учествују у

Болоњском процесу, као и представнике Припремног комитета Европске уније, латиноамеричког и карибског (*EULAC*) заједничког простора за високо образовање, као госте на овој конференцији.

Напредак

Министри поздрављају разне иницијативе преузете од периода после Прашког самита за високо образовање за кретање ка већој упоредивости и компатибилности, ради што више транспарентности у високом образовању и за подизање квалитета у европском високом образовању на институционалним и националним нивоима. Они цене сарадњу и посвећеност свих партнера – институција високог образовања, студената и других заинтересованих.

Министри истичу важност свих елемената Болоњског процеса за успостављање Европског простора високог образовања и наглашавају потребу за интензивирање напора на институционалном, националном и европском нивоу. Међутим, ради давања даљег импулса процесу, они се обавезују за средњорочне приоритете за наредне две године. Они ће да јачају своје напоре у промовисању ефикасног система за осигурање квалитета, да повећају ефикасно коришћење система са два циклуса и да унапреде систем признавања диплома и дужину студија.

Осигурање квалитета

Квалитет у високом образовању се показао као суштина успостављања Европског простора високог образовања. Министри се обавезују да ће подржавати даљи развој осигурања квалитета на институционалном, националном и европском нивоу. Они наглашавају потребу за развој заједничких критеријума и методологија за осигурање квалитета.

Исто тако наглашавају да у складу са принципом институционалне аутономије, основна одговорност за осигурање квалитета у високом образовању имају саме институције и то је основа за праву одговорност академских система у оквиру националних система квалитета.

Дакле, они су сагласни да би национални системи за осигурање квалитета до 2005. године требали да садрже:

1. Дефинисане одговорности ангажованих органа и институција.

2. Евалуацију програма, односно институција, укључујући и интерно оцењивање, екстерно учешће студената и објављивање резултата.
3. Систем за акредитовање, нострификацију и сличне процедуре.
4. Међународно учешће и сарадња.

На европском нивоу, министри позивају Европску мрежу за осигурање квалитета (*European Network for Quality Assurance – ENQA*) да кроз своје чланове, у сарадњи са *EUA*, *EURASHE* и *ESIB*, развије уговорен скуп стандарда, процедура и смерница о осигурању квалитета, да испита начине за осигурање адекватног система за међусобно оцењивање за осигурање квалитета односно акредитовање органа, и да извести министре о томе путем Припремне групе у 2005. години.

Структура академског степена: усвајање система превасходно утемељеног на два основна циклуса

Министри су са задовољством уочили да је након њиховог залагања за систем са два циклуса у Болоњској декларацији, започето темељно реконструисање европског високог образовања. Сви министри се обавезују да ће започети са имплементацијом система са два циклуса до 2005. године.

Министри наглашавају важност консолидовања оствареног напретка и унапређивања разумевања и прихватања нових квалификација путем појачаног дијалога унутар институција као и између институција и послодаваца.

Министри охрабрују државе чланице да разраде оквирни систем упоредивих и компатибилних квалификација за своје системе високог образовања, који би требали да опишу квалификације у односу на радну норму, ниво, резултате учења, способности и профила. Они такође предузимају мере за израду једног оквирног система квалификација за Европски простор високог образовања.

У оквиру наведених система, степени треба да имају различите дефинисане исходе. Степени првог и другог циклуса треба да имају различите оријентације и различите профиле да би задовољили индивидуалне, академске потребе и потребе тржишта рада. Степени првог циклуса би требали да дају приступ, у смислу Лисабонске конвенције о признавању,

програмима другог циклуса. Степени другог циклуса би требали да дају приступ докторским студијама.

Министри позивају Припремну групу да испита да ли и како краће високе студије могу да буду повезане са првим циклусом оквирног система квалификација за Европски простор високог образовања.

Министри наглашавају своју обавезу да свим одговарајућим средствима учине високо образовање једнако приступачно свима на основу способности.

Промовисање мобилности

Мобилност студената и академског и административног особља јесте основа за изградњу Европског простора високог образовања. Министри наглашавају важност овога за академске и културне, као и за политичке, друштвене и привредне сфере. Они су са задовољством уочили пораст у мобилности од њиховог последњег састанка, такође захваљујући знатној подршци од стране програма Европске уније и усагласили су се да предузму неопходне мере ради унапређивања квалитета и обухватања статистичких података о студентској мобилности.

Они поново афирмишу своју намеру да уложи сваки напор да се отклоне све препреке за мобилност унутар Европског простора високог образовања. У циљу промовисања студентске мобилности, министри ће предузети неопходне кораке да се омогући преносивост националних зајмова и стипендија.

Успостављање кредитног система

Министри наглашавају важну улогу Европског система за трансфер кредита (*European Credit Transfer System – ECTS*) у олакшавању студентске мобилности и развијању међународних наставних планова и програма. Они уочавају да *ECTS* све више постаје једна општа основа за националне кредитне системе. Они подстичу даљи напредак са циљем да *ECTS* постаје не само систем трансфера него и систем акумулисања, који би се доследно примењивао током свог развоја унутар Европског простора високог образовања.

Признавање диплома: усвајање система лако препознатљивих и упоредивих диплома

Министри подвлаче важност Лисабонске конвенције о признавању која би требала да буде ратификована од стране свих држава учесница у Болоњском процесу, и позивају Европску мрежу информационих центара (*European Network of Information Centres – ENIC*) и мрежу Националних академских информационих центара признавања (*National Academic Recognition Information Centres – NARIC*) да заједно са надлежним националним органима унапреде имплементацију ове Конвенције.

Они постављају циљ да сваки дипломирани студент од 2005. године треба да аутоматски и бесплатно добије додаток дипломи (*Diploma Supplement*). То треба да буде издато на једном од главних европских језика.

Они апелују на институције и послодавце да у потпуности искористе додаток дипломи ради искоришћавања веће транспарентности и флексибилности система степеновања високог образовања, за подстицање могућности за запошљавање и олакшавање академског признавања за даље студирање.

Институције високог образовања и студенти

Министри поздрављају посвећеност од стране институција високог образовања и студената Болоњском процесу и признају да ће на крају активно учешће од стране свих партнера у процесу осигурати његов дугорочни успех. Свесни доприноса који јаке институције могу да донесу за економски и друштвени развој министри прихватају да институције морају бити оспособљене да доносе одлуке о својој интерној организацији и администрацији. Министри даље позивају институције да обезбеде потпуну интеграцију реформи у језгро институционалних функција и процеса.

Министри уочавају конструктивно учешће студентских организација у Болоњском процесу и подвлаче потребу сталног укључења студената и то у раним фазама будућих активности.

Студенти су равноправни партнери у управљању високим образовањем. Министри уочавају да су националне правне мере за обезбеђивање учешћа студената углавном постављени широм Европског простора високог образовања. Они такође позивају институције и студентске орга-

низације да утврде начине за повећање стварног студентског учешћа у управљању у високом образовању.

Министри наглашавају потребу за адекватним условима за учење и за живот студената, како би могли успешно да заврше своје студије у одговарајућем временском року, без препрека у односу на њихово социјално или економско порекло. Они исто тако наглашавају потребу за више компаративних података о социјалној и економској ситуацији студената.

Промовисање европске димензије у високом образовању

Министри уочавају да се након њиховог позива у Прагу развијају додатни модули, предмети и наставни програми са европском садржином, оријентацијом или организацијом.

Они уочавају иницијативе које се предузеле институције високог образовања у разним европским земљама да заједничким подухватима искористе своја академска средстава и културне традиције ради промовисања развоја програма интегрисаних и заједничких студија на првом, другом и трећем степену.

Осим тога, они наглашавају потребу да се осигура студирање у иностранству у оквиру програма заједничких студија, као и мере за језичку разноврсност и учење језика, тако да студенти могу да остваре свој потпуни потенцијал за европски идентитет, грађанство и запошљавање.

Министри су сагласни да се ангажују на националном нивоу ради отклањања правних препрека за формирање и признавање таквих студија и да активно подрже развој и адекватно осигурање квалитета у интегрисаним наставним програмима заједничких студија.

Промовисање привлачности Европског простора високог образовања

Министри су сагласни да се привлачност и отвореност европског високог образовања морају појачати. Они потврђују своју спремност да даље развијају програме стипендирања студената из трећих држава.

Министри проглашавају да међународне размене у европском високом образовању морају бити засноване на академском квалитету и вредностима, и сагласни су да у том циљу предузму све мере.

Они охрабрују сарадњу са другим деловима света кроз отварање Болоњских семинара и конференција за представнике тих региона.

Трајно учење

Министри подвлаче важну улогу високог образовања у остваривању трајног учења. Они предузимају све мере да ускладе своје националне политике ради реализације овог циља и подстичу институције високог образовања, као и све заинтересоване да побољшају могућности за трајно учење на нивоу високог образовања, укључујући и признавање претходног учења. Они наглашавају да тај подухват мора да буде интегрални део активности у високом образовању.

Министри даље позивају оне који разрађују оквирне системе квалификација за Европски простор високог образовања да обухвате и широки опсег флексибилних начина учења, могућности и вештина и да на одговарајући начин употребе и *ECTS* кредитне.

Они наглашавају потребу за побољшањем могућности за све грађане, у складу са њиховим аспирацијама и способностима, да следе путање трајног учења, као и унутар високог образовања.

Додатни подухвати

Европски простор високог образовања и Европски простор истраживања – два стуба друштва заснованог на знању

Свесни потребе за промовисањем тешњих веза између Европског простора високог образовања и Европског простора истраживања у Европи знања, и важности истраживања, као интегралног дела високог образовања широм Европе, министри сматрају да је неопходно ићи даље од тренутног усредсређења на два основна циклуса високог образовања укључивањем и нивоа докторских студија као трећег циклуса у Болоњској процесу. Они наглашавају важност истраживања и истраживачке обуке и промовисања интердисциплинарности за очување и побољшање квалитета

високог образовања и повећања опште конкурентности европског високог образовања. Министри позивају на повећану мобилност на докторским и постдокторским нивоима и охрабрују институције да повећају своју сарадњу у докторским студијама и обучавању младих истраживача.

Министри ће да предузму неопходан напор да чине институције европског високог образовања привлачнијим и ефикаснијим партнерима. Дакле, министри траже да институције високог образовања повећају улогу и актуелност истраживања у технолошкој, друштвеној и културној еволуцији и према потребама друштва.

Министри разумеју да постоје препреке које спречавају постизање ових циљева које саме институције европског високог образовања не могу да отклоне. За то је потребна чврста подршка и одговарајуће одлуке од стране националних влада и европских органа.

Коначно, министри констатују да мреже које постоје на докторском нивоу морају да добију подршку да би се стимулисао развој одличности и да постану један од ознака Европског простора високог образовања.

Инвентарисање

Са погледом на циљеве утврђене за 2010. годину, очекују се мере за инвентарисање оствареног напретка у Болоњском процесу. Инвентарисање средином периода би обезбедило поуздане информације о напретку Болоњског процеса и пружио би могућност, уколико је неопходно, за корективне мере.

Министри задужују Припремну групу са организацијом процеса инвентарисања до самита планираног за 2005. годину и за припремање детаљних извештаја о напретку и имплементацији посредних приоритета утврђених за наредне две године:

1. - осигурање квалитета
2. - система утемељеног на два циклуса
3. - признавање диплома и дужине студија

Државе учеснице ће даље бити спремне да обезбеде приступ потребним информацијама за истраживања о високом образовању везана за циљеве Болоњског процеса. Приступ базама података о актуелним истраживањима и резултатима истраживања ће бити олакшан.

Даље припреме

Нови чланови

Министри су донели одлуку да прихвате молбе за чланство Албаније, Србије и Црне Горе, Босне и Херцеговине, Македоније и да радо приме ове државе као нове чланове и тиме прошире процес на 37 европских земаља.

Министри сматрају да је неопходно на следећи начин прилагодити клаузулу у Прашком коминикеу која се односи на пријаве за чланство:

Државе које су прихватиле Европску културну конвенцију су по-добне за чланство у Европском простору високог образовања под условом да оне у исто време искажу своју спремност да следе и спроводе циљеве Болоњског процеса у својим системима високог образовања. Њихове пријаве морају да садрже и информацију о томе како планирају да спроведу принципе и циљеве декларације.

Припремна структура

Министри поверавају спровођење свих поменутих питања у коминикеу, опште управљање Болоњским процесом и припрему за следећи министарски састанак Припремној групи, која ће бити сачињена од представника свих чланица Болоњског процеса и Европске комисије, заједно са Саветом Европе, *EUA*, *EURASHE* и *ESIB* као консултативним члановима. Овом групом, која ће заседати најмање двапут годишње, ће председавати Председништво ЕУ, заједно са државом домаћином следеће Министарске конференције као замеником председавајућег

Одбор којем ће исто тако председавати Председништво ЕУ ће надгледати рад у периодима између састанака Припремне групе. Одбор ће бити сачињен од председавајућег, следеће државе домаћина као замеником председавајућег, претходног и наредног Председништва ЕУ, три државе учесника које ће бити изабране од стране Припремне групе на период од годину дана, Европске комисије и, као консултативни чланови, Савета Европе, *EUA*, *EURASHE* и *ESIB*. Припремна група као и одбор ће по потреби сазивати *ad hoc* радне групе.

Општи припремни рад ће бити подржан од стране Секретаријата којег ће обезбедити следећа држава домаћин министарске конференције.

На свом првом састанку након Берлинске конференције, од Припремне групе се тражи да дефинише обавезе Одбора и задатке Секретаријата.

Програм рада од 2003. до 2005. године

Министри траже од Припремне групе да координира активности ради напредовања у Болоњском процесу како је указано темама и подухватима обухваћеним у овом коминикеу и да припреми извештај о њима за следећи министарски састанак у 2005. години.